

OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK ERMENİLER

SİVASLI MİHİTAR ve MİHİTARİSTLER

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

ARAŞTIRMA-İNCELEME

Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler

Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 279
Araştırma-İnceleme Dizisi: 236

Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler
Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler
(1676-1749)
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin

Kitabın tüm yayın hakları IQ Kültür Sanat Yayıncılık
Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi'ne aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz,
hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

I. Baskı: Şubat / 2008 / İstanbul

ISBN: 978-975-255-178-7
Genel Yayın Yönetmeni: Adem Sarıgöl
Editör: Deniz Saraç
Dizgi-Mizanpaj: Zehra Ünverdi
Kapak Tasarım: Yunus Karaaslan
Montaj: Bülent Birkan
Halkla İlişkiler ve Dağıtım Sorumlusu: Yusuf Sarıgöl
Baskı-Cilt: Kilim Matbaası
Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi 12/204
Topkapı / İstanbul Tel: 0212 612 95 59

Copyright © 2008, IQ Kültür Sanat Yayıncılık
Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi
Copyright © 2008, **Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin**

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK,

Toplumu ***"Bilgi Işığında Aydınlanmaya"*** çağırıyor
"Bir Kitap Bin Silahı Susturur"

GENEL DAĞITIM
www. iqkultursanat. com
e-mail: info@iqkultursanat. com

TOPLU ALIMLARDA İSTEME ADRESİ
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK ve ULUSLARARASI
TANITIM HİZMETLERİ TİC. LTD. ŞTİ.
Alemdar Mah. Ticarethane Sokak, Fetih Han
No. 33/47-48 Cağaloğlu-İstanbul Tel. 0212 520 91 12
Belge geçer: 0212 520 91 12
Cep: 0544 608 58 58

Hayat ışığım, eşim
Feyza'ma sevgilerimle…

ÖZGEÇMİŞ

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN, 1974 yılında Sivas-Suşehri'nde doğdu. İlk ve Ortaokulu Esenyaka Köyünde, Liseyi Suşehri Lisesi'nde tamamladı. 1990 yılında İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği bölümünde başladığı yüksek öğrenimini 1994 yılında tamamladı. Aksaray, Van ve Sivas'ta tarih öğretmenliği yaptı. 1998'de Afyon Kocatepe Üniversitesi, Anadolu Dil-Tarih Kültür Araştırma ve Uygulama Merkezine Tarih Uzmanı olarak atandı. 1999'da aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümüne görevlendirildi.

2001'de AKÜ, SBE Tarih Anabilim Dalında "Karahisâr-ı Sâhib'de Sosyo-Ekonomik Yapı (1684-1686)" isimli teziyle yüksek lisansını, 2005'te Ankara Üniversitesi, SBE Tarih Anabilim Dalında "Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyahatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W. Wittman-1803, R. R. Madden-1829, C. Fellows-1852, E. J. Davis-1879, W. J. J. Spry-1895)" isimli teziyle doktorasını bitirdi.

Şahin'in; *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, İstanbul 2007 ve *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, İstanbul 2007 isimli iki kitabı ile Atatürk'ün Türk imajını düzeltme çabaları, Türk-Ermeni kültürel ilişkileri, Ermeni meselesi ve misyonerler, Seyahatnamelerde Osmanlı toplumu, Osmanlı Müzeciliği ve Yeni ve Yakınçağlarda Afyonkarahisar'ın sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili akademik dergilerde, ulusal ve uluslararası sempozyum kitaplarında yayınlanmış on beşe yakın makalesi ve bildirisi bulunmaktadır. Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin halen Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **9**
ÖNSÖZ **11**
GİRİŞ **17**

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRK İDARELERİNDE ERMENİLER

I) SELÇUKLU DÖNEMİ **25**
II) OSMANLI DÖNEMİ **34**

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK MİSYONERLER ve ERMENİLER

I) OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK MİSYONERLER **39**
a) İlk Gelen Katolik Misyonerler 39
b) Katolik Misyonerlerin Ermenilerle Temasları 44
II) AYRILIKÇI AKIMLAR **53**

III) MİSYONERLERİN FAALİYETLERİNDEN RAHATSIZ OLUNMASI ve ERMENİLER ARASINDAKİ İLK ÇEKİŞMELER 59
a) Misyonerlerin Faaliyetlerinden Rahatsız Olunması 59
b) Katolik ve Gregoryen Ermeniler Arasındaki Çekişmeler 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVASLI MİHİTAR'IN HAYATI ve FİKİRLERİ

I) MİHİTAR'IN HAYATI 73
a) İlk Yılları 73
b) İstanbul Yılları.....83
c) Venedik Yılları ve St. Lazar Akademisinin Açılması 94
II) MİHİTAR'IN ESERLERİ ve FİKİRLERİ 100
a) Eserleri.....100
b) Ermeni Kültürüne Katkılar 105
c) Ermeni Milliyetçiliğine Katkılar 115

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHİTAR ve MİHİTARİSTLERİN FAALİYETLERİ

I) TARİKATIN VİYANA ŞUBESİNİN AÇILMASI 121
II) MİHİTAR VE MİHİTARİSTLERİN FAALİYETLERİ 124
a) Ermeni Tarih ve Coğrafyası Alanındaki Faaliyetler.....124
b) Ermeni Dil ve Edebiyatı Alanındaki Faaliyetler 132
c) Matbaa ve Yayıncılık Alanındaki Faaliyetler.....150
d) Eğitim Faaliyetleri 160

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERMENİLER ARASINDA ÇEKİŞMELER ve OSMANLI'NIN KATOLİKLERİ TANIMASI

I) OSMANLI'NIN KATOLİKLERE KARŞI TAVRI 167
a) Osmanlı'nın Katoliklere Yaklaşımı 167
b) Gregoryen-Katolik Çekişmesinin Artması 175
II) KATOLİK ERMENİ CEMAATİNİN TANINMASI ve KATOLİKLERİN KENDİ ARALARINDAKİ SORUNLAR 180
a) Osmanlı Devleti'nin Katolikleri Tanıması 180
b) Katoliklerin Kendi Aralarındaki Çekişmeler 195

ALTINCI BÖLÜM

TEHCİR (ZORUNLU GÖÇ) DÖNEMİ (1915) ve SONRASINDA KATOLİK ERMENİLER ve OSMANLI DEVLETİ'NİN KATOLİKLERE YAKLAŞIMI

I) TEHCİRE GİDEN SÜREÇ 199
II) TEHCİR DÖNEMİ 213
III) TEHCİR SONRASI 220
IV) MİHİTARİSTLER ve TERÖRİZM 227

SONUÇ 233
EKLER 241
KAYNAKLAR 255
DİZİN 265

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
edt.	: Editör
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: madde-maddesi
nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
trans.	: transkripsiyon
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi
vd.	: ve devamı
yay.	: yayını
yay. haz.	: yayına hazırlayan

ÖNSÖZ

Tarihin eski zamanlarından beri misyonerlerin ilgili gösterdiği Anadolu, misyonerlikle ilgili eserlerde "*Bible Land*" olarak adlandırılmakta olup bu kelime "*İncil Ülkesi-Kutsal Kitap Ülkesi*" anlamına gelmektedir. Bu çerçeveden olmak üzere Hristiyanlığı dünyaya yayma amacıyla hareket eden misyonerler için Anadolu ve Ortadoğu bölgeleri, eskiden beri faaliyet gösterilen yerlerden birisi olmuştur. Esasen amaçları, Hristiyanlığı dünyanın farklı bölgelerine yaymakmış gibi görünmekle birlikte misyonerlerin çalışmaları, Batılı devletlerin sömürgecilik faaliyetlerine hizmet eden ve söz konusu devletlerin ekonomik ve siyasi etki alanlarını genişletmeyi amaçlayan düşüncelere hizmetten başka bir şey değildir.

Misyonerlerin faaliyetleri haliyle Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiş, devletin zayıflaması ile beraber iyice artmaya başlamış ve Osmanlılar tarafından sadık millet veya sadık tebaa olarak nitelendirilen Ermeni cemaati üzerinde çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Böylece bu tür çalışmaların bir sonucu ve aynı zamanda uzantısı olan sorunlardan birisi, "*Ermeni Meselesi*" ortaya çıkmıştır. Türkiye'yi uluslararası are-

nada uzun zamandan beri meşgul eden ve maalesef daha da devam edecekmiş gibi görünen bu sorunla ile ilgili olarak dünya kamuoyunda, Türkiye aleyhine yoğun propaganda faaliyetleri sürdürülmektedir.

Ancak son zamanlarda Türk tarihçilerinin bu mesele ile ilgili araştırmalarında ve yayınlarında ciddi bir artış gözlenmektedir. Bu oldukça sevindirici bir durumdur. Fakat yine de haklı olduğumuz bu konuda daha çok yayın yapmak bir zorunluluktur. Böylelikle Batı kamuoyunda Türkiye'ye karşı Ermeni meselesi ile ilgili dile getirilen suçlamalara ciddi olarak cevap verilebilir ve Türkiye'nin haklı olduğu meselede haksız duruma düşürülmesi engellenebilir.

Ermeni propagandasının bir parçası olarak günümüzde bazı Ermeni fanatikler, Türkiye ve Türklerle ilgili ne varsa hepsine karşı büyük bir kin, nefret ve önyargı ile doludur. Ancak Ermenilerin, Selçuklu döneminden başlamak üzere Osmanlı'nın son zamanlarına kadar neredeyse bin yıllık bir süreç içerisinde, Osmanlı'nın en etkin ve zengin topluluğu olduğunu, bu sırada dinini, dilini ve kültürünü bir taraftan muhafaza ettiklerini, aynı zamanda geliştirebildiklerini görmezden gelmektedirler. Bunun yerine sadece I. Dünya Savaşı'nda öldüğü iddia edilen 1.5 milyon Ermeni'den bahsedilmektedir. Esasen mesele objektif olarak değerlendirilebilse, sorun olarak gösterilen olayların hiç de Batı kamuoyunun bildiği gibi olmadığı anlaşılacaktır. Hatta esas haksızlığa uğrayan tarafın Türkler olduğu açıkça ortaya çıkacaktır.

Aslında tarihe bakıldığında Türkler ile Ermenilerin, gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devletleri idaresinde uzunca bir

süre dostane bir şekilde bir arada yaşadıkları görülecektir. Bu süreç içerisinde Ermeniler "*millet-i sadıka*" (sadık vatandaşlar) sıfatıyla vasıflandırılmıştır. Hatta Osmanlı Devleti döneminde Türk toplumu ile en çok karışıp kaynaşan milletin Ermeniler olduğu çok rahatlıkla söylenebilir. Ancak özellikle XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde asırlarca seviyeli bir şekilde devam eden Türk ve Ermeni ilişkileri yavaş yavaş olumlu yönünü kaybetmiş ve giderek çatışmaya dönüşmüştür.

Konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde, Ermeni meselesinin ortaya çıkması ve uluslararası arenada kabul görmesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bir yönüyle doğrudur. Ancak kanaatimizce bu meselenin temellerinin daha önceki dönemlerde aranması gerekmektedir. Biz araştırmamıza, bu meselenin tarihi temellerinin ne zamana gittiği ve özellikle Katolik misyonerlerin bu meseledeki rollerinin ne olduğu sorularına cevap aramak üzere yola çıktık.

İlk olarak şunu söylemek gerekir ki Ermeni meselesinin 1915'li yıllarda yaşanan boyutlara varmasında Gregoryen Ermeniler baş sorumlu olarak görülürken Katolikler ve Protestanlar kısmen de olsa bu sorumluluktan muaf tutulmuşlardır. Hatta Katolik ve Protestan Ermeniler ilk zamanlarda zorunlu göç kapsamından muaf tutulmuşlar, fakat sonraları onlardan bazıları da terör olaylarına katıldıkları için göçe (tehcire) tabii tutulmuşlardır. Bu tutum Osmanlı Devleti'nin bütün Ermenileri aynı kefeye koymadığının veya en azından toptan bir suçlamaya gitmek istemediğinin bir göstergesi olarak algılanmalıdır.

Gerçekten Protestan veya Katolik Ermeniler tam anlamıyla yaşanan olaylarda uçsuz mudur? Bu çerçeveden olmak üzere araştırmamızı Katolik misyonerler ve Katolik Ermeniler üzerine yoğunlaştırdık. Bu sırada Katolik bir Ermeni rahip olan Sivaslı Mihitar'ın Ermeni toplumu ile ilgili faaliyetleri dikkatimizi çekti. Böylece araştırmamızı sonradan Ermeniler üzerinde önemli yere sahip olacak Sivaslı Mihitar (kaynaklarda Mıhıtar, Mehitar, Mekitar, Mığitar, Mıkhithar vs. ve Batılı kaynaklarda Mekhitar şeklinde kaydedilmektedir) ve onun takipçilerinin faaliyetleri kapsamında derinleştirdik. Çalışmamızda genel olarak Katolik devletler ve Katolik misyonerlerin çalışmaları sonucu bu mezhebe geçen Ermenilerden bahsedeceğiz.

Peki tarihte attığı bir adımla sonraki kuşaklara bir bakıma yön veren Mihitar kimdir? Onun fikirleri ve takipçilerinin faaliyetleri söz konusu meselede gerçekten ne kadar etkili olmuştur? İşte biz araştırmamızda bu soruların cevabını bulmaya çalıştık. Sonuçta vardığımız kanaat, Ermeni meselesinin "*meseleleştirilmesinin*" başlangıcı olarak XIX. yüzyılın kabul edilmesinin bir yönüyle eksik olduğudur.

Araştırma konumuzun çekirdeğini oluşturacak olan Mihitar, XVII. yüzyılın ikinci yarısında 1676'da Osmanlı topraklarında Sivas şehrinde doğmuş, Ermeni meselesinin Avrupalıların dikkatini çekmesi ve Ermeni milli kimliğinin oluşması için çalışmış Katolik bir Ermeni rahiptir. Bu konu ile ilgili satır aralarında bilgi veren bazı kitaplar dışında konuyla ilgili önemli kaynaklardan birisi Muallim Cevdet (İnançalp)'in *Muallimler Mecmuası*'nda (Eylül-1924, Sayı 23, s. 764-778)

yer alan bir yazısıdır. Bu çalışma Mahmut Şakiroğlu tarafından "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883-1935", "Ermeni Mesâ'î-i ilmiyesi Venedik'te "Saint Lazare" Derviş-leri Akademisi" adıyla *Tarih ve Toplum* dergisinde (1985-Kasım) tekrar yayımlanmıştır. Kevork Pamukciyan ise, söz konusu yazıya aynı dergide (1986-Nisan) cevap vermiş ve bazı eklemeler yapmıştır. Ayrıca B. L. Zekiyan'ın *Ermeniler ve Modernite* ve E. Feigl'in *Ermeni Mitomanyası* adlı eserlerinde Mihitar ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir.

Biz de bu tür kaynaklarda yer alan bazı bilgiler dışında Mihitar, Mihitaristler ve bu tarikatın Ermeni meselesine katkıları gibi konularda Türkçe yazılmış derli toplu bir kitap bulunmamasını dikkate alarak bu konuda bir araştırmaya giriştik. Mihitar ile ilgili kaynakların önemli bir çoğunluğu Ermenice ve Almanca olup bir kısmı ise İngilizce'dir. Ermenice ve Almanca bilmememiz bir sıkıntı yarattı ise de İngilizce kaynaklar ile bu açığı kapatmaya çalıştık. Ayrıca Katolik misyonerler, Ermenilerin Katolikliği kabul etmesi ve Mihitar'dan söz eden telif eserlerin yanında konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgeleri inceledik. Her araştırmanın eksikleri olacağı muhakkaktır. Biz de kusur ve eksikleri-miz için şimdiden okuyucudan af dileyerek bu mütevazı çalışmamızı Ermeni meselesiyle ilgilenen okuyucuların ve ilim dünyasının dikkatine sunuyoruz.

Burada özellikle Sivaslı Mihitar konusuna dikkatimi çeken ve bu konuda bir kitap hazırlamam hususunda vesile olan IQ Kültür-Sanat Yayınevi sahibi saygıdeğer Adem Sarıgöl'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmalarım sırasında her

türlü destek ve yardımını esirgemeyen sevgili eşim Feyza'ya destekleri için çok teşekkür ederim. Keza bu kitabın titiz bir şekilde basılması hususunda yine IQ Kültür-Sanat Yayınevi çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin
Afyonkarahisar, Ocak-2008

GİRİŞ

Orta Doğu ve Kafkaslar, tarih içerisinde siyasi ve askeri alanlarda oldukça önemli değişmelerin yaşandığı bölgeler olmuştur. Özellikle IV. ve V. yüzyıllarda bu coğrafyada askeri ve siyasi değişmelerin yanında dini anlamda da bazı gelişmeler gözlemlenmekteydi. III. yüzyılın sonları ve IV. yüzyılın başlarında Kafkaslar ve Orta Doğu'da bazı topluluklar arasında din olarak Hristiyanlık kabul edilmeye başlanmıştı. Bu süreç içerisinde Hristiyanlığı kabul eden topluluklardan birisi de Ermeni'lerdir.

Tarih sahnesine çıktıktan sonra uzun yıllar dini ve idari bir bölünmeye uğramayan Hristiyanlık, Antakya, Kudüs, İskenderiye, Roma ve İstanbul gibi beş ayrı kilise tarafından yönetilmiştir. Keza bu merkezler Hristiyan topluluklar için önemini koruyan dini birer merkez olarak varlıklarını uzun süre devam ettirmişlerdir. Roma imparatoru Konstantin'in 313 yılında yayınladığı Milan Fermanı ile vatandaşların serbestçe kabul edileceği bir konuma ulaşan Hristiyanlık dini, 380 yılında da Roma imparatorluğunun resmi dini olmuştur[1].

1 Mehmet AYDIN, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDV Yayını, Ankara 1995, s. 22.

Ancak çok fazla zaman geçmeden Hristiyan düşünür ve cemaatleri arasında baba ve oğlunun tabiatı problemi sorun olmaya başlamış ve bu durum zamanla çatışmaya dönüşmüştür.

Bu gelişmeler üzerine ve 476 yılında Batı Roma imparatorluğunun çöküşü üzerine Hristiyanlıkta ilk kez fiili olarak bölünme başlamıştır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan Hristiyan mezhep ve tarikatları, Roma ve İstanbul'dan inanç ve yönetim bakımından ayrılmak suretiyle yeni kilise kurma yoluna gitmiştir[2]. Böylece Bizans kilisesi "**Ortodoks**" (Gerçek İmanı Muhafaza Eden) vasfını elde ederek kendine "*Rum Ortodoks Kilisesi*" unvanını vermiştir. Roma'ya inanç ve yönetim olarak veya sadece inanç olarak bağlı kalan Hristiyanlar ise "**Katolik**" (Birlik İçinde Evrensellik) vasfını kendilerine uygun görerek "*Latin Kilisesi*" adını almıştır. Böylece Hristiyan dünyasında hem dini hem de idari alanda bölünme başlamıştır. Her iki kilise de diğerinin üstlendiği vasfa kendisinin layık olduğunu her zaman iddia edegelmişlerdir[3]. İki kilise arasındaki mücadele uzun süre devam etmiş[4], Roma kilisesi ise bu anlayışın bir sonucu olarak Katolik misyonerler vasıtasıyla

2 Bu dönemde Grek-Latin mirasının Hristiyanlıkla buluşması bu dine belli ölçüde zarar vermiştir. Mesela Roma piskoposu, Roma putperestliğinin en büyük papazının unvanı olan Papa (Souverain Pontif) unvanına sahip olmuş, imparatorluk sarayının merasimleri bir törenden ziyade Roma ayinlerine model teşkil etmeye başlamıştır. Bkz. M. AYDIN, *Hristiyanlık*, s. 24-25.

3 M. AYDIN, *Hristiyanlık*, s. 26.

4 Özellikle Gregoryen Reformu ile Batı, mutlak bir Roma hakimiyetine doğru gelişme göstermiş, böylece Roma kilisesi kendisini bu monarşi içinde "*Evrensel Kilise*" üzerinde maddi ve manevi iktidarının kaynağını teşkil etmiş ve bu iktidar zamanla daha da sağlamlaştırılmıştır. Papanın mutlak otoritesini ve yanılmazlığını Roma Katolik kilisesi kabul ederken İstanbul Ortodoks kilisesi bunu reddetmiştir. Bkz. M. AYDIN, *Hristiyanlık*, s. 26-28.

kendi dini ve siyasi iktidar alanını sürekli genişletmeye çalışmıştır[5].

İfade ettiğimiz gibi bu dönemlerde Hristiyanlığı kabul eden topluluklardan birisi de Ermenilerdir. Ermenilerin Hristiyanlıktan önceki dinleri kesin olarak bilinmemekle birlikte mecusi, putperest veya yıldıza tapar oldukları sanılmaktadır[6]. Ermeni toplumu arasında Hristiyanlığın IV. yüzyılda İranlı Saint Gregor Lusavoriç (Partlı Grégorie-Kirkor) (302-325) tarafından yayılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ermeni kilisesinin esaslarını kuran bu kişiye atfen Ermenilere "*Gregoryen*", "*Lusavorçagan*" ("*nur saçıcı, nurlandıran, aydınlatıcı*") veya "*Ugapar*" denilmiştir[7].

5 Şinasi GÜNDÜZ-Mahmut AYDIN, *Misyonerlik Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs yayını, İstanbul 2002, s. 33; 1054 yılına gelindiğinde Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında bir yakınlaşma teşebbüsü gerçekleşir. Ancak bu teşebbüs netice vermediği gibi, aksine Ortodoks kilisesinin resmen ve tamamen Roma'dan ayrılmasıyla Hristiyan dünyası bir daha toparlanmayacak şekilde parçalanmıştır. Doğu ile Batı kiliselerinin arasındaki ayrılışı tam belirleyen ikinci olay 1204 yılında meydana gelen 4. Haçlı Seferi'dir. Bu haçlı seferi ile Batılılar, İstanbul üzerine saldırmış ve şehri yakıp yıkmış, Ortodoks ikonları parçalanmış, rahipler asılmıştır. İki kilise arasında ayrılığın temel sebepleri iki noktada toplanmaktaydı. Birisi kilise içinde papanın rolü diğeri de kutsal ruh (Saint-Esprit) teolojisi ile ilgilidir. Bkz. Yavuz ERCAN, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001, s. 55-56; M. AYDIN, *Hristiyanlık*, s. 22-23.

6 Sadi KOÇAŞ, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Altınok matbaası, Ankara 1976, s. 49; Kâzım KARABEKİR, *Ermeni Dosyası*, (yay. haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 69.

7 Louise Ziazan NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary Movement of the Nineteenth Century; The Origins and Devolopment of Armenian Political Parties*, (Stanford University PHD.), (UMI Dissertation Services), Ann Arbor 1959, s. 14; Recep ŞAHİN, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları,* Ötüken yayını, İstanbul 1988, s. 29 vd; Erdal İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı*), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 76.

Ermenilerin Hristiyan olmalarıyla ilgili tarih konusu esasen tartışmalıdır. Bazı kaynaklar Ermenilerin 300 veya 301 yılında Hristiyan olduklarını ve devlet dini olarak Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluk olduğunu ifade ederken[8], bazı kaynaklar bu tarihin kesin olamadığı konusunu ön plana çıkarmaktadır[9]. Ancak Ermenilerin ilk Hristiyan devlet olarak gösterilmeye çalışılmasındaki eğilimin altında, muhtemelen Avrupa'nın Hristiyanlık taassubu ve tarihleri boyunca göçmen olarak yaşayan Ermenilere bir vatan yaratma düşüncesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çaba siyasi gerekçelere dayanan abartılı bir durumdur. Tarihi kayıtlara göre, ilk Hristiyan devlet, Urfa (Edessa=Ruha)'da kurulmuş olan bölgesel hükümdarlıktır. Kral Abgar (179-214)'ın hükümdarlığı döneminde, Hristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiştir[10]. İlk Hristiyan devletin hangisi olduğu tartışmalı olsa bile kesin olan bir şey var ki o da; Hristiyanlığı kabul ettikleri dönemle birlikte Ermenilerin cemaat olmaya başladıklarıdır.

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Mihitar'ın öğrencileri 1935 yılının Ekim ayında son derece özel törenlerle İncil'in Ermenice'ye çevrilmesinin 1.500'üncü yıl dönümünü kutlamışlardır[11]. Buna göre İncilin ilk olarak 435 yılında Ermenice'ye çevrilmiş olması gerekir[12]. Ermenilerin 301 yılında

8 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 13; Stephen K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation in Vienna a Histrorical Survey,* Mekhitarist Press in Vienna, Austria 1991, s. 6; keza S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 50.

9 Erich FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), s. 65.

10 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 76.

11 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 56.

12 L. Z. Nalbandian ise eserinde tam tarih vermemekle birlikte 400'lü yılların başlarında İncil'in Ermenice'ye Katogigos Sahak I ile Mesrob Maşdots tarafından çevrildiği ve kendilerine "*çevirici*" denildiğini ifade etmektedir. Bkz. L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 17.

Hristiyanlığı kabul ettiği varsayılırsa, İncilin yaklaşık 135 yıl sonra Ermenice'ye çevrilmesi çok geç sayılabilir.

XI. yüzyılda Doğu kilisesi ile ayrılmış olan Batı kilisesi, XVI. yüzyılda ikinci bir bölünmeye daha sahne olmuştur. Özellikle XIV-XV. yüzyıllarda Batı kilisesinin içinde bulunduğu durum sebebiyle bu bölünme yaşanmıştır[13]. Bu ayrışmadan sonra Hristiyan dünyası bir yandan kendi içlerinde mezhep mücadelesi ile uğraşırken bir taraftan da özellikle Osmanlı topraklarındaki kendi dininden olan topluluklara misyonerleri vasıtasıyla ulaşmayı hedeflemiştir.

Roma'ya bağlı Katolik devletlerin o dönemlerde mezhep taassubuyla hareket etmesi, etrafında yaşayan toplulukların farklı dinî inançları yaşamasını oldukça güçleştiriyordu. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin bilinen gücünün yanında bütün topluluklara gösterdiği "*dinî hoşgörü*", uzun vadede Roma'nın Hristiyan toplumlar üzerindeki egemenliğine zarar verebilirdi. Bu düşünceden rahatsız olan Katolik devletler, misyoner teşkilatlar aracılığıyla Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin özellikle Ermeni toplumunun mensup olduğu Gregoryen mezhebinin ortadan kaldırılmasını ve Ermenilerin Katolik mezhebine katılmasını amaçlayarak bu yöndeki çalışmalarına hız verdiler[14].

Keza önsözde de vurguladığımız üzere misyonerlikle ilgili eserlerde Anadolu, "*Bible Land*" olarak adlandırılmakta olup bu kelime "*İncil Ülkesi-Kutsal Kitap Ülkesi*" anlamına

13 M. AYDIN, *Hristiyanlık*, s. 26-28.

14 Davut KILIÇ, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), S. 38, s. 726.

gelmekteydi[15]. Bu çerçeveden olmak üzere Hristiyanlığı dünyaya yayma amacıyla hareket eden misyonerler[16] için Anadolu ve Ortadoğu bölgeleri, eskiden beri faaliyet gösterilen yerlerden birisi olmuş, bu faaliyetler Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiş, devletin zayıflaması ile beraber iyice artmaya başlamış ve Osmanlılar tarafından sadık millet veya sadık tebaa olarak nitelendirilen Ermeni cemaati üzerinde çeşitli politikalar geliştirilmiştir.

Anadolu'da yaşayan ve Hristiyan olan Ermenilerin, genel olarak Rum Ortodoks ve Katolik mezheplerinden farklı olarak bağımsız bir kilise ve dini düşünceye sahip oldukları görülmektedir. 506 yılında Dvin'de (Divin-İran'da) toplanan bir konsülde ise Ermenilerden bazıları Roma kilisesinden resmen ayrılarak Gregoryen kilisesini kurmuşlar, diğerleri de Katolik mezhebinde kalmışlardır. Ancak Gregoryen mezhebi, Ermeniler arasında tıpkı Ortodoksluğun Roma'dan ayrıldıktan sonra Anadolu'da süratle yayılması gibi hızla yayılmıştır. Bir sü-

15 Erol GÜNGÖR, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken yayını, İstanbul 1999, s. 15; bkz. Adnan ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, S. 2, (Aralık 2001), Afyon 2001, s. 1-6; aynı konuda bkz. Ayten SEZER, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 181-191; Ömer TURAN, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 204-214; Erdal AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II,* (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 935 vd.

16 Latince "göndermek" anlamına gelen "mittere" kökünden türeyen misyoner, Hristiyan inanışını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisi ile donatılmış din adamı anlamına gelmektedir. Bkz. "Misyoner" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 842-843.

re sonra Katolik Ermeniler azınlıkta kalmıştır. Bu bölünmelerin dini içerikli olmaktan ziyade genel olarak siyasi sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır[17].

Hristiyan dünyasında Ermeniler'in milli kiliselerine, "*Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesi*" de denilmektedir[18]. Ermeni Kilisesi'ne millî sıfatı ise Osmanlı yönetimi tarafından verilmiştir. Ermeni Gregoryen Kilisesi, Doğu Kilisesi (Ortodoks) içinde yer almaktadır. Gregoryenler, Ortodoks mezhebi akidelerinden genelde ayrıldıkları için Ermeniler, Gregoryen Kilisesi'nin bulunmadığı yerlerde Ortodoks Kilisesi'ne devam edebilmektedir. Bu sebeple birçok eserde, "*Ermeni Gregoryen Kilisesi*""nin adı "*Ermeni Ortodoks Kilisesi*" olarak da anılmaktadır[19].

Dikkat çeken önemli bir nokta Ermeniler için kilise, "*toplanma yeri*" anlamı dışında "*sığınma yeri*" anlamına da gelmektedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde, farklı din ve milliyetten insanlarla bir arada ya da onların hakimiyetinde bir devlete sahibi olmadan yaşayan Ermenilerin hiçbir zaman tamamen asimile olmadan yaşamalarının en önemli nedeni olarak, Gregoryen Kilisesi gösterilmektedir[20]. Bu çerçeveden olmak üzere genel olarak tarihçiler, Ermeni kilisesinin "*Ermeni milleti-*

17 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 57.

18 John WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church: A Study In History And Ecclesiology", *The Heythrop Journal*, Volume (C.) 45, Issue (S.) 4, October 2004, p. (s.) 416. Bu makale http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2265.2004.00264.x (19.11.2007) adresinde tam metin olarak yayınlanmaktadır.

19 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 76-77.

20 Yıldız DEVECİ BOZKUŞ, "Bir Başka Açıdan Ermenilerde Din", *Ermeni Araştırmaları*, C. 4, S. 14-15, Yaz - Sonbahar 2004, s. 120.

ni yarattığını ve kilisenin Ermeni milletinin ruhu" olduğunu ifade etmektedirler.

Mesela Ermeni tarihçisi H. Pasdırmacıyan, kilise için "*Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur*" demektedir[21]. Ermeni Patriği M. Ormanyan'a göre ise Ermeni Kilisesi, "*Kayıp ülkenin görünen ruhu*"dur[22]. Tüm bunlara ek olarak L. Z. Nalbandian'dan öğrendiğimize göre ise, Ermeni kilisesi aynı zamanda Ermeni edebiyatının gelişmesine katkı da yapmaktaydı[23]. Bu ruh ve anlayışla hareket eden Ermeni kilisesi ve din adamları uzun uğraş ve çalışmalar sonucunda Ermeni milliyetçiliğinin temellerini atacaklardır.

Ermeni din adamları, ilk dönemlerinden itibaren bağımsızlık yolunda çabalamışlardır. Yani Ermeni devleti fikrini ortaya atan ve savunanlar, Ermeni toplumu değil, Ermeni kilisesi ve ruhban sınıfı olmuştur. Bu durum sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Mesela Van ve Bitlis'te Rus Başkonsolosluğu yapmış olan General Mayewski de, 1912 yılında bu gerçeği; "*Ermeni ruhanî reislerinin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna mukabil, millî fikirlerin yayılması hususunda pek çok hizmetleri geçmekte idi*" şeklinde ifade etmektedir. Zaten Ermeni Gregoryen Kilisesi, kuruluşunun üzerinden çok geçmeden dini görevlerinin yanında, kendisini milli bir otorite olarak da donatmıştır. Bu sebeple, tarihi süreci içinde Ermeni toplumunun kaderinde pay sahibi olduğunu ileri sürerek, aktif bir rol oynamıştır[24].

21 Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası,* Rüstem yayınevi, Beşinci basım, İstanbul 2001, s. 46; Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 120.
22 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 75-76.
23 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 18.
24 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 75; ayrıca bkz. J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK İDARELERİNDE ERMENİLER

I) SELÇUKLU DÖNEMİ

Türkler ile Ermenilerin ilişkilerinin oldukça uzun bir geçmişi vardır. Henüz III. ve IV. yüzyıllarda Hunlar ve bazı Türk boylarının Ermeniler ile ilişki içerisinde oldukları görülmektedir[1]. Bu ilişkilerin Selçuklular döneminde yoğunlaşarak geliştiğini ifade edebiliriz. Selçukluların Anadolu seferleri sırasında, Doğu Anadolu'da Ermenilerin oluşturduğu herhangi bir siyasi oluşum, devlet vs. mevcut olmadığını peşinen ifade etmek gerekmektedir.

Dolayısıyla Selçuklular, Anadolu'da yurt edinme faaliyetlerinin hiçbir aşamasında Ermenileri, Bizans zamanında olduğu gibi baskı ve tahakküm altına almamış, ayrıca Bizans'ın önceki dönemlerde yaptığı gibi göçe tabi tutmamış, dini inanç ve faaliyetlerine hiçbir şekilde müdahale etmemiş-

1 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 77.

tir[2]. Bu sebeple Ermeniler, Anadolu'nun fethi sırasında Türkleri Bizans'a karşı bir kurtarıcı olarak karşılamışlar ve Selçuklu sultanlarına karşı sadakat göstermişlerdir[3]. Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkiler bu çerçevede gelişmeye başlamıştır.

Anadolu'nun Türkleşmesi döneminde Selçukluların tebaası arasında, Roma kilisesine bağlı Katolik'ten daha çok Ortodoks Hristiyan ve farklı dinden insanlar bulunmaktaydı. Gregoryen mezhebine bağlı Ermeniler de Ortodoks mezhebine yakın idiler. Bu ortam içerisinde Selçuklular, Suriye'deki Müslümanlar gibi Roma kilisesine bağlı Franklarla çatışmak veya ilişki kurmak için her hangi bir zorunluluk veya mahzur görmemekteydi. Bu sebepten II. Kılıç Arslan'ın kesin olmamakla birlikte bir ihtimal ama Sultan Keyhüsrev'in kesin olarak kısa süre için de olsa dönemlerinin Papaları ile siyasi sebeplerden mektuplaştıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bizans'la ilişkileri ister iyi isterse kötü olsun Selçuklu sultanları, Katolik Latin propagandacılarının gelerek Bizans kilisesine bağlı din adamlarıyla Grek halklarını etkilemek yolunda rekabet etmek istemelerinde bir sakınca görmemişlerdir. Bu sebepten Papa IX. Gregori ve IV. Innocent, Doğu'ya misyonerler göndermeye başladığı zaman buralarda oldukça

2 Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu dönemlerde Anadolu'da Kayseri, Malatya, Sivas, Niksar ve Göksun (Maraş'da)'da Ermeni piskoposları yaşamaktaydı. Bkz. Claude CAHEN, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 211.

3 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 211; K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 34-35 vd; E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 77; ayrıca bkz. Bilal ERYILMAZ, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç yayıncılık, İstanbul 1992, s. 23.

iyi karşılanmışlardır[4]. Bu çerçeveden olmak üzere Ortaçağ boyunca Roma ve Bizans'ın resmi inancına bağlı misyonerler, Ermeniler, Süryaniler, Nasturiler, Keldaniler vb. farklı kiliselere bağlı inanları, Roma ve Bizans merkezli siyasal iktidarların resmi öğretilerine inandırmak için yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir. Hatta çoğunlukla arkalarına aldıkları siyasi ve askeri güçle farklı düşünen bu insanlara, kendi mezheplerine döndürmek için zor dahi kullanmışlardır.

Ermeniler, Yakubiler veya farklı kiliseye tabi olan halkların yaşadıkları bölgeler Bizans yönetimine geçince, Ortodoks kilisesi diğer kilise mensuplarına karşı oldukça sert bir tutum sergilemişlerdir. Örneğin bu kilisenin önderlerini belli sınırlar içinde yaşamaya mecbur etmişlerdir. Bu tür davranışlar neticesinde bölge halkı arasında mevcut yönetime karşı hoşnutsuzluk ve Ortodoks kilisesinden kopuş daha da artmıştır[5].

Sonraki dönemlerde de farklı mezhepler üzerindeki baskılar artarak devam etmiştir. Özellikle Latin kilisesi olarak da bilinen Roma kilisesi farklı kilise mensuplarını kendi inançlarına bağlayabilmek, bir anlamda farklı düşünenleri sindirebilmek için yoğun bir çaba göstermiştir. Mesela Haçlı Seferleri, esasen Müslümanlara karşı düzenlenmiş olmakla birlikte Katolik Roma'ya bağlı Haçlı orduları sadece Müslümanları değil aynı zamanda Ortodoksları ve içlerinde Yahudilerin de olduğu çeşitli Doğu kiliselerine bağlı karşıt Hristiyan grupları da hedef almıştır[6]. Bu durum ise Ermeni, Melki, Yakubi ve Keldaniler gibi Hristiyan cemaatlerin, Ortodoksların baskı-

4 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 213.
5 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 81.
6 Ş. GÜNDÜZ-M. AYDIN, *Misyonerlik*, s. 31.

sından nispeten kurtularak varlıklarını devam ettirmesine zemin hazırlamıştır.

Haçlı Seferleri sırasında Ermeniler, hem Türklere hem de Bizanslılara düşmanlık etmeyi kendi siyasetleri açısından daha uygun bulmuşlar, onlara adam, yiyecek, at vs. temin etmişlerdir[7]. Böylece Haçlıların danışmanları veya öncüleri gibi davranmışlar ve uzun süre Haçlılara hizmet eden Kilikya Küçük Ermenistan'ı (1092-1144), Antakya Prensliği (1098-1268), Trablus Kontluğu (1109-1289), Kudüs Krallığı (1100-1187), Saint-Jean d'Acre Krallığı (1191-1291), Edes-Urfa Kontluğu (1098-1144) ve Kıbrıs Prensliği (1192-1570) gibi yarı bağımsız siyasi birimler, Haçlı-yerli Hristiyan veya Haçlı-Ermeni işbirliği sonucu ortaya çıkmıştır[8].

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Ermenilerin büyük bir kısmı Ortodoks mezhebine yakın olan Gregoryen mezhebine girdikten sonra bu mezhep Ermeniler için bir milli mezhep haline gelmiştir. Az bir miktar Ermeni ise Katolik mezhebinde kalmıştır. Gregoryenlik mezhebi, Ermenilerin Bizans kralı II. Basil (Basileos) döneminden itibaren Anadolu'ya yayılmalarıyla birlikte daha da artmıştır. Burada yeri gelmişken Anadolu'nun iç bölgelerinde ve Çukurova'da Ermenilerin yerleşmelerine ve sonraki dönemlerde misyonerlerin bu bölgelerde çalışmalarına zemin hazırlayan Ermeni göçlerinden bahsetmek gerekir.

X. yüzyılda Bizans Devleti sınır bölgelerinin güvenliğini düşünerek hareket etmiş ve genel olarak kuzeydoğu Anadolu'yu yani Ermenilerin yaşadığı bölgeleri kontrol etmiştir. Bölgede kendi çıkarlarına göre hareket eden Bizans, XI. yüz-

7 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 24.
8 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 47.

yıla doğru Ermenilerin bulunduğu bölgeleri ele geçirmeye başlamıştır. Kral II. Basil, bu bölgelere kendi ordusunu yerleştirirken buradaki Ermenilerin bir kısmını da Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'deki bazı eyaletler ile Edessa ve Mezopotamya bölgelerine göç ettirmiştir[9]. Ayrıca 1021 yılında bugünkü Van bölgesinde Vaspurakan[10] Eyaleti'nin Ardzruni soyundan sonuncu Ermeni kıralı Senekerim, Doğu'dan gelen Türk akınlarına karşı koyamadığı veya Türklerden korktuğu için[11], Bizans İmparatoru II. Basil'e başvurarak Vaspurakan'ı Anadolu'nun emin bir yeri olan Sivas (Sebastia) ile takas etmiştir.

Böylece Sivas'tan Fırat'a kadar bölge Ermenilere verilmiştir. Bunun sonucunda da Kral Senekerim, kadın ve çocuklar hariç 14-15 bin[12] kişilik tebaası ile Sivas'a yerleşmiştir. Ancak Ermeniler, bir süre sonra Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sonucunda tüm Anadolu'da azınlık durumuna düşmüşlerdir[13]. Bu konuyla ilgili kimi kaynaklara göre ise Erme-

9 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 80.

10 "*Vaspurakan-Vasporagan*" eski Ermenice'de Van Vilâyeti'nin ismidir.

11 K. KARABEKİR, *Ermeni Dosyası*, s. 100.

12 İç Anadolu'ya göç eden Ermenilerin sayısı tartışmalıdır. K. Karabekir bu sayıyı 400 bin kişi olarak ifade etmektedir. Sayısının 14 bin olarak gösterilmesinin sebebini Ermeni tarihçilerinin "*Ermenistan'da Ermeni kalmadı*" denilmemesi için ortaya attıklarını ifade etmekte ve rakamların azaltılmasını siyasi bir gayret olarak görmektedir. Bkz. K. KARABEKİR, *Ermeni Dosyası*, s. 69.

13 Nejat GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s. 46 vd; Kazım KARABEKİR, "Ermeniler Nerden Geldiler, Nereye Gidiyorlar (VI)", *BTTD*, S. 23, (Ocak 1987), s. 72; Zeki ARIKAN,"Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, (*Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı*), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 51; Ömer DEMİREL, "Sosyo-Ekonomik Açıdan Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. Yayını, Kayseri 2007, s. 493; Adnan MAHİROĞULLARI, "XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Türk Yurdu*, (Aralık 1999-Ocak 2000), C. 19-20, S. 148-149, s. 527; ayrıca Adnan MAHİROĞULLARI, "Sivas'ta Beş Amerikalı Misyoner", *Tarih ve Düşünce*, (Şubat 2001), S. 16, s. 35-36.

nilerin bölgede isyankar tavırları sebebiyle Bizans İmparatoru II. Basil, bütün Ermeni memleketini Bizans'a bağlamak düşüncesiyle büyük bir ordu göndererek Vaspurakan'ı Bizans'a bağlamış ve bölgede oturan 40 bin Ermeni'yi göçe zorlayarak Sivas ve Kayseri gibi Orta Anadolu şehirlerine yerleştirmiştir[14].

Bu konuda araştırmalar yapan C. Cahen'e göre ise bu olayın tarihi 1029'lara denk gelmektedir. Bizans imparatoru II. Basil tarafından çok önceden tasarlanmış ve Ermeni kralına yaptığı baskılar neticesinde bu göç gerçekleşmiştir[15]. Tarihi ve gerekçesi ne olursa olsun bu olay ve sonucunda gerçekleşen göçler, Ermenilerin Anadolu'da bazı şehirlerde nüfuslarının en azından belirli bir dönem içinde artmasına sebep olmuştur.

XI. yüzyılda İç Anadolu'ya yönelik ikinci bir Ermeni göçü de 1045 yılında Bizans'ın Ani kentini ele geçirmesiyle yaşanmıştır. Bu dönemde Ermeni Kralı II. Gagik, Kayseri'ye gönderilmiştir. Böylece Ermenilerin Doğu ve İç Anadolu'ya doğru yayılıp yerleşmesi süreci hızlanmıştır. Yine 1064 yılında Sultan Alparslan'ın Ani şehrini fethinden sonra da Ermeniler İç Anadolu'ya özellikle Kayseri'de Zamantı (Pınarbaşı) bölgesine yerleşmişlerdir[16]. Çukurova'da Kilikya Ermeni Krallığının kurulması da böyle bir göçün sonucudur[17]. Bizans siyaseti gereği Kapadokya'ya yerleştirilen Ermenilerin bir bö-

14 Ali SEVİM, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II,* (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 595.

15 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 83.

16 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46, 49-50; L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 22-23.

17 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46-47 vd; Z. ARIKAN, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", s. 51.

lümü, Türk fetihleri sonucunda Kilikya'da kurulmakta olan Ermeni Prensliğine göç etmişlerdir. Ancak yine de Ermeniler, Kapadokya, orta Toroslar ve Torosların Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran güney yamaçlarında yaşamaya devam etmişlerdir[18].

Moğol istilasının da Ermeni göçlerine sebep olduğu ifade edilmelidir. Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin[19] Kilisesi Gregoryen Ermenilerin bugün olduğu gibi en eski ruhani merkezini oluşturmaktadır. Ermeni ruhani reisleri katagigos (Batı'da katolikos, Ermenice "*milletin temsilcisi*" anlamında[20]) da burada oturmaktaydı. Moğol istilası sırasında buradaki ruhani reisler kendilerince bazı kutsal emanetlerini alarak Kozan yakınlarındaki Sis bölgesine gelmişler ve merkezleri de böylece bu bölgeye taşınmıştır. Bu göç sırasında adı geçen ruhani reislerin akrabalarından birisi Van gölündeki Akdamar adasında kalmış ve burada bir kilise inşa etmişlerdir. Burası bölgedeki Ermeniler için zamanla ruhani bir merkez olarak kabul edilmiştir[21].

Moğollardan sonra ortamın yatışması üzerine bazı Ermeniler eski yerlerine yani Eçmiyazin'e dönmüş, bazıları ise Çukurova'da kalarak sonradan sayıları artacak olan Katolik Er-

18 C. CAHEN, *Anadolu'da Türkler*, s. 159.

19 "*Tanrının tek oğlunun (Hz. İsa) indiği yer*" anlamına gelmektedir. 1828 yılına kadar İran'lıların elinde kalmıştır. Bkz. Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 127; Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 107; Rh. Y. Gamidas ÇARK (ÇARKÇIYAN), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953),* Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 37.

20 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 76.

21 B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi*, s. 44.

menilerin çekirdeğini oluşturmuşlardır[22]. 1113 yılında, Van Gölünde bir ada olan Akdamar'daki piskopos da bağımsızlığını ilan ederek katagigos unvanını almıştır[23]. Esasen katagigosların devlet nazarında resmi sıfatı olamayıp sadece ruhani bir mevkii bulunmaktaydı. Ermenilerin farklı ruhani merkezlere bağlı olmaları zaman zaman kendi aralarında da sorunlar yaşanmasına sebep olacaktır.

Böylece göçler sonucunda Ermeniler için Eçmiyazin, Akdamar ve Sis olmak üzere üç büyük kilise doğmuş, bunların dışında biri İstanbul'da, diğeri Kudüs'te olmak üzere iki de Patriklik ortaya çıkmıştır. Rusya dahil Erivan bölgesinin Ermenileri Eçmiyazin'e, Van bölgesindeki Ermeniler Akdamar'a, Kozan, Maraş ve Halep bölgesinin Ermenileri ise ruhani merkez olarak Sis'e bağlanmışlardır. Bu merkezlerden en önemlisi, kendine bağlı Ermenilerin sayısının çok olması sebebiyle Eçmiyazin idi. İstanbul Ermeni patrikliğinin Eçmiyazin'e bağlı olmakla birlikte kendine has bir konumu olduğu anlaşılmaktadır[24].

İstanbul Patrikliği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Ermenilerin başı durumunda olduğundan, Akdamar ve Sis Katagigoslukları dini bakımdan kendisinden üstün olmasına rağmen, imparatorluk içinde en kuvvetli dini lider mevkiinde

22 Murat Bürkan SERBEST, "Osmanlı'da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, s. 274.

23 Sonraki dönemlerde 1441'de Eçmiyazin'de yeni bir Katolik Ermeni patrikhanesi kurulunca Sis patrikhanesi ikinci dereceye düşmüştür. Bkz. Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 96-97.

24 B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi*, s. 45.

bulunuyordu. İstanbul Ermeni Patrikliği, bağımsız olmakla beraber, zaman zaman Eçmiyazin Katagigosluğu'nun kontrolü altına da girmiştir[25]. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki Osmanlı döneminde İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından İstanbul'a getirilen Ermeniler arasında Sis Katagigosluğunun etkisi yaklaşık elli sene devam etmiştir[26]. Osmanlı Devleti zamanında da Ermeni toplumu ile olan ilişkiler, İstanbul patriği vasıtasıyla yürütülmüş ve burası en yüksek makam kabul edilmiştir[27].

Ermeni göçleri sonucunda Çukurova'da bir Ermeni nüfus yoğunluğu oluştuğu için sonraki dönemlerde bu bölgede bir Ermeni devleti kurulabilmiştir. Bu Ermeni nüfus Katolik misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerine ortam hazırlamaktaydı[28]. Katolik misyonerlerin Kilikya'daki faaliyetleri sonucunda enazından din adamları ve bir kısım halk arasında Roma ile sıcak ilişkiler kurulmuştur[29]. Ermenilerin, Ermenistan'dan Çukurova'ya kadar yayılmalarından sonra Avrupa'dan gelen Haçlı Seferlerinin çoğu Çukurova'dan veya yakınından geçtiği için Katolik mezhebi Ermeniler arasında yeniden yayılmaya başlamıştır[30]. Katoliklerin çalışmaları sonucunda 1198 yılında kurulan Katolik Ermeni piskoposluğu, Çukurova Erme-

25 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 76-77.
26 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 28.
27 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 75.
28 Vahan M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* The Armenian General Benevolent Union of America yayını, 1958, s. 362. (Bu eser internette tam metin (523 s.) olarak yayınlanmaktadır. Bkz. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/ Armenia/_Texts/KURARM/home.html), (28.10.2007).
29 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417.
30 Davut KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Asam yayınları, Ankara 2000, s. 55.

ni Devleti'nin 1375'de yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Katolik Ermeni patrikhanesi, Roma'dan ayrılmak ve yeni bir merkez kurmak için mücadele başlatmıştır[31].

Kısaca ifade etmek gerekirse diğer Hristiyan topluluklar gibi Ermeniler, Anadolu'da Bizans'ın baskısı altında yaşarlarken Türkler bölgeyi fethetmişler, böylece Anadolu'daki Hristiyanlar, aradıkları hoşgörü ortamına Türkler sayesinde kavuşmuşlardır. Önceleri Selçuklu ve daha sonra Osmanlı hoşgörüsü içerisinde yaşayan Ermenilere karşılık Avrupa'da mezhep çatışmaları iyice gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Hristiyan dünyası içinde farklı mezhep ve inanca bağlı olan Gregoryen Ermeniler, Osmanlı Devleti gibi güçlü bir ülkenin himayesinde her türlü dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik imkanlara sahip olacaktır. Bu süreç içerisinde Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasında Katolik mezhebinin yayılması ve bu cemaatin Roma'nın nüfuzuna girmesi için Avrupalı Katolik misyonerlerin de yoğun çalışmaları söz konusu olmuştur.

II) OSMANLI DÖNEMİ

Çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü bir imparatorluk olan Osmanlı'nın topraklarına baktığımızda Doğu ve Kuzey bölgelerinde Ermeni, Rum, Süryani, Nasturi, Yakubi, Keldani vb. farklı kiliselere bağlı gruplar yaşamaktaydı. Buna karşılık Ber-rüş Şam[32], Bosna'da Avusturya sınırları üzerinde ve Akdeniz adalarında Latin mezhebine yani Katolikliğe bağlı çok

31 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 96-97.

32 Şam'ın doğusunda bulunan çöl bölgesi, bkz. Şemsettin SÂMİ, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 4, Tıpkı Basım, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 2824.

az bir nüfus bulunmakta, Protestanlık mezhebinden topluluklar ise bulunmamaktaydı[33].

Osmanlılar Balkanlara geçtiğinde, Hristiyan kiliseler arasındaki bölünme ve çatışmalar o seviyeye çıkmış ve Rum Patrikhanesi, Bizans'ın siyasal otoritesini ve Yunanlılaştırma politikasının öylesine benimsemişti ki bölgede yoğun bir asimilasyon hareketi yaşanmaktaydı. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin sebep olduğu bu gergin ortamda, Anadolu'daki Hristiyanların yanında Balkanlardaki topluluklar da Osmanlı idaresi ve hoşgörüsünü büyük bir heyecanla karşıladılar. Bu heyecanlı bekleyişe karşılık Osmanlı Devleti de ilk dönemlerinden beri tebaası olan farklı kiliselere mensup bütün gayrimüslimlere geleneksel hoşgörü politikası ve eşitlik ilkesi doğrultusunda yaklaşmış, söz konusu cemaatlerin millet sistemi içersisinde örgütlenmelerine izin vermiştir[34].

Osmanlı egemenliğinde yaşayan Hristiyan toplulukların tarihine bakıldığında yukarıda da anlattığımız üzere farklı mezheplerin ortaya çıkmasının oldukça eskiye gittiği görülmektedir. Bu farklılaşmada Katoliklik kendi içlerinde geniş ölçüde bütünlük göstermekle birlikte Ortodoksluk için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Katolik kilisesi toplumların dil, kültür ve milliyetlerine fazla karışmazken, Ortodoks kilisesi dini, milliyetçi hareketler için bir araç olarak kullanmış-

33 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. I, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s. 375.

34 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 54-55; ayrıca bkz., Necdet ÖZTÜRK, "Osmanlı Toplumunda Hoşgörü Kültürü ve Ermeniler", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 13-27; L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 39.

tır. Mesela Ortodoks kilisesi için Fener Rum Patrikhanesinin amacı Yunanlılık, Gregoryen Ermeni Patrikliğinin amacı Ermenilik ve Rus Ortodoks Patrikhanesinin amacı Slavlık olmuştur[35]. Bu yapı içerisinde Ermeniler Gregoryen kilisesine mensup olarak hayatlarını sürdürmekteydiler.

Osmanlılar döneminde Türk-Ermeni ilişkilerinin genel olarak Orhan Bey zamanında başladığı söylenebilir. 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Ermenilerin, Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Kütahya'daki Ermeni ruhani merkezini Bursa'ya naklettirmiştir. İlişkiler bu şekilde gelişirken Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Bursa'daki dini lider Başpiskopos Hovagim'i, 1461 yılında yeni başkent İstanbul'a getirmiş ve bir ferman ile Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Böylece Fatih tarafından, Ermenilere hürriyet sağlayan idari ve dini imtiyazlar tanınmış ve kendilerine ayrı bir cemaat olma hüviyeti verilmiştir[36]. Böylece Ermeni Gregoryenler, Rum-Ortodoks patriği ile aynı düzeye getirilmiştir.

Bu düzenleme sırasında Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri de Ermeni patrikliğine bağlanmış, bu toplulukların da devletle ilişkilerini Ermeni patrikhanesi yürütmüştür. Bu nedenle Ermeni patrikhanesine tanınan statü, yalnız kendi toplumları için değil de diğer bazı cemaatleri de kapsaması bakımından bir yönüyle farklı ve üstün bir nitelik göstermekteydi. Esasen

35 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 53.

36 E. URAS, *Tarihte Ermeniler*; s. 149; ayrıca bkz. N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 49; Yusuf HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK yayını, Ankara 2001, s. 3.

o tarihlerde İstanbul'da yaşayan Ermenilerin sayısı, ne bu millet için patrikhane kurulmasını ve ne de Ortodokslarla aynı statünün kendilerine verilmesini gerekli ve haklı gösterecek seviyede değildi. Ancak Osmanlı sultanını böyle bir düzenleme yapmaya iten sebeplerin başında muhtemelen İstanbul'daki Ermeni nüfusunu artırmak gelmektedir.

Keza Fatih, İstanbul'un fethinden sonra şehirdeki ticareti canlandırmak için Anadolu'nun farklı bölgelerindeki Ermenileri İstanbul'a iskan etme yolunu tutmuştur[37]. İstanbul'a getirilen Ermenilerin arasında sanatkarlar özellikle sarraf ve mimarlar mevcuttu. Ayrıca İran, Gürcistan ve Kırım'dan gelen Ermeniler de vardı ki bunların Cenevizlilerle ticari münasebetleri bulunmaktaydı. Bu Ermenilerin genel olarak belirli bir seviyede oldukları görülmekle birlikte önemli miktarda "*yontulmamış ve çiftçi-köylü*" Ermeni de İstanbul'a iskan edilmişti[38].

Daha sonra Yavuz Sultan Selim'in Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun fethiyle bu bölgelerde bulunan Ermeniler, 1514-1516 yıllarında idari açıdan İstanbul Ermeni patrikliğine bağlanmış ve Ermeni camiası yeniden millet olarak organize edilmiştir[39]. Bu olay sırasında veya sonrasında Doğu Anadolu'dan bir çok Ermeni'nin İstanbul'a geldiği anlaşıl-

37 B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi*, s. 22-23.

38 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 27.

39 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 74; Ancak bu konuda N. Göyünç sonraki araştırmalarında, İstanbul'daki Ermeni ruhani liderlerinin ancak Kanuni Süleyman zamanında marhasa Grigor (1526-1537) ve onun halefi Astuacatur (1538-1543) devrinde güçlendiğini ve 1543'ten sonra da ikinciye İstanbul patriği denildiğini, Ermenilere millet statüsü verilmesinin ise, Memluk Sultanlığına karşı Osmanlıları desteklemek şartı ile Yavuz Sultan Selim zamanında olduğu ifade etmektedir. Bkz. Nejat GÖYÜNÇ, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II,* (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 634.

maktadır[40]. Bu tarihlerden sonra Ermeniler, Hristiyanların kendi dini cemaatlerindeki özgürlüklerine izin verilmesi uygulaması demek olan Osmanlı "*millet sistemi*" içerisinde, "*Gregoryen milleti*" olarak örgütlenmiş[41] ve devletin "*millet-i sadıkası*" (sadık vatandaşları) olarak gerek ekonomik alanda gerekse siyasal alanlarda mutlu ve mesut bir şekilde yaşamaya başlamışlardır.

Osmanlı'daki bu durum zamanla birçok gayrimüslim cemaatin kilise, okul veya farklı kültürel faaliyetlerinin artarak devam ettirmesine zemin hazırlamıştır. Ancak bu ortam diğer taraftan, amaçları Hristiyanlığı dünyaya yaymak ve Batılı devletlerin nüfuz alanlarını genişletmek olan misyonerler için de zamanla uygun bir çalışma alanı oluşturmuştur.

Osmanlı'nın klasik döneminde gayrimüslim tebaanın tabii oldukları Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında gözlenen uyum, devletin duraklama dönemine girmesiyle birlikte bir çatışmaya dönüşmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren sadece Osmanlı ülkesinde değil dünyanın bir çok yerinde sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler ve değişmeler yaşanmaya başlamıştır. Bu yeni durum karşısında ilk önce Avusturya, Rusya ve Fransa'nın daha sonra İngiltere ve İtalya'nın Osmanlı Devletine karşı izlediği politikada kilise daima ön planda tutulmuştur[42]. Böylece Osmanlı topraklarına XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinden birçok misyoner gelmeye başlamıştır.

40 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 29.

41 K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 108; Arshi KHAN, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 178; ayrıca bkz. Yavuz ERCAN, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 145-161.

42 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 55.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK MİSYONERLER ve ERMENİLER

I) OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK MİSYONERLER

a) İlk Gelen Katolik Misyonerler

Roma kilisesinden 1054 yılında tamamen ayrılan Bizans kilisesini tekrar Roma'ya bağlamak için bu tarihten itibaren yapılmaya başlayan propaganda çalışmalarının uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Katolik misyonerlerden olan ilk Fransiskenlerin daha 1220 yılında İstanbul'a geldikleri, bir müddet Haliç kıyısında Venedik kolonisine ait bölgede kaldıktan sonra Galata'ya geçerek orada St. François manastır ve kilisesini kurdukları anlaşılmaktadır.

Misyonerlerin bu tür faaliyetleri Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiştir. Osmanlı topraklarına hem Hristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki azınlıkların eğitimleri ile ilgilenmek üzere XVI. yüzyılın sonlarına doğru gelen ilk mis-

yonerler Fransız Katolik misyonerlerdir. İstanbul'a ilk gelen misyoner grubunun Katolik misyonerlerden Konventüel (Convenuel) rahiplerinin oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu misyonerler ayrıca İstanbul'da, Bizans ve Roma kiliselerinin birleştirilmesine yani Greklerin Katolikleştirilmesine de çalışmaktaydı[1].

Bu Katolik misyonerlerin bir görevi daha vardı ki o da Osmanlı Devleti'nin tersane, kadırga veya ileri gelen şahısların evlerinde çalışan Hristiyan esirlerin dinlerine sadık kalmalarını sağlamaktı. Misyonerler bu ödevlerini yerine getirirken zindanlara, tersanelere vs. yerlere gidip vaaz etmekte, günah çıkarmakta, şaraplı ekmek ayini yapmakta idiler. Misyonerler ayrıca eğitim öğretim işleri ile de meşgul olmakta idi.

Misyonerler bu amaçla çalışmalarını değişen siyasi şartları da göz önüne alarak devam ettirmişlerdir. Özellikle Fransız misyonerlerinin çalışmaları sonucu Katolik Ermeni cemaati ortaya çıkacaktır[2]. Fransa'dan gelen misyonerlerin yanında, İngiltere, İsveç, İtalya daha sonraları ise Almanya gibi ülkelerden de birçok misyoner aynı dönemlerde sistemli bir şekilde Osmanlı topraklarına gelmişler ve bu süreç içerisinde Katolik mezhebi Anadolu'daki gayrimüslim unsurlar, özellik-

1 Nurettin POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, C. I, MEB yayını, İstanbul 1952, s. 66, 69; Ayten SEZER, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu*, Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 951.

2 Kemal BEYDİLLİ, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü yay., 1995, s. 1.

le de Ermeniler arasında yayılmaya başlamıştır[3]. Osmanlı ülkesinde özellikle İstanbul'da ve Suriye merkezleri bulunan Katolik Cizvit papazlarının oluşturduğu misyoner teşkilatının çalışmaları son derece etkili sonuçlar vermiştir[4]. Haçlı Seferleri sırasında kurulan Fransız-Ermeni ilişkilerine güvenen Cizvit misyonerler, diğer misyoner gruplarına göre Ermenilerle ilişkilerini daha rahat geliştirmişlerdir[5].

Osmanlı Devleti'nin Fransa ile ilişkilerinin gelişmesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın bu ülkeye 1535 senesinde tanıdığı kapitülasyonlar sonucunda, Fransa'nın himayesindeki Katolik misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri daha da artmıştır. Bu kapitülasyonlar 1581, 1597 ve 1604 yılında ihtiyaç duyuldukça bazı değişiklikler yapılarak yenilenmiştir[6]. Esasen kapitülasyonlarda gayrimüslimlerle ilgili herhangi bir hüküm bulunmaz, sadece söz konusu ülke vatandaşlarına ser-

3 Bkz. Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM),* S. 3, Ankara 1992, s. 1-16; Seçil AKGÜN, "Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmajı", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu,* (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336; Necmettin TOZLU, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001),* Yıl: 7, S. 38, s. 921 vd; Uygur KOCABAŞOĞLU, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları,* Arba yayınları, İstanbul 1989, s. 16.

4 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası (Hazine-i Evrak Vesaikine Nazaran)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* No: 5 (82), 14. sene, (Eylül 1340), s. 257; Cevdet KÜÇÜK, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 696.

5 Erich FEİGL, *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkarıyor, Ermeni Mitomanyası, Ermeni İfratı,* Sonuçları ve Tarihi İçeriği, (çev. Can Ceylan), (Eser Sahibinin Kendi Yayını), 2007, s. 41.

6 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde,* s. 15.

best faaliyet imkanı ve çeşitli konularda muafiyet ile koruma sağlanırdı. Ancak Fransa devleti bu imtiyazları kendince en geniş şekilde yorumlayarak kendi lehine kullanma yoluna gitmiştir[7]. Böylece başta Ermeni, Rum ve Yahudiler olmak üzere diğer gayrimüslim Osmanlı tebaası, hem Batılıların imtiyazlarından hem de Osmanlı tebaası olmanın getirdiği nimetlerden faydalanmakta ve iki yönlü bir kazanç elde etmekteydiler[8].

XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Papalık ve Avrupalı devletlerin her türlü çareye başvurarak mücadele ettikleri halde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ilerleyişini önleyemediği görülecektir. Osmanlı'nın İnebahtı'da yenilmesinden sonra ümide kapılan Venedik, bir yıl sonra karşısında Osmanlı donanmasını yeniden görünce İspanya ve Papalık tarafından yalnız bırakmıştır (1572). Böylece XVI. yüzyılın ikici yarısından itibaren Papalık, *"eli bayraklı Türk ve Müslüman aleyhtarlığını"* terk ederek, Cizvit ve Fransisken din adamları ve diğer Katolik tarikatları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında Katolikliği yaymak suretiyle, Osmanlı Devleti içinde kendilerine taraftar zümreler oluşturma ve bunları kendi politikalarına göre yönlendirme ve kullanma gayreti içine girmiştir[9].

Bu noktada papalığın amacı; Osmanlı topraklarındaki Hristiyanları Katolikleştirmek, onların Osmanlı Devleti'yle

7 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 727.

8 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 83-84.

9 İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. III/II. Kısım, TTK yay. Ankara 1988, s. 136; keza AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 257.

bağlarını kesmek, doğrudan doğruya Katolik hamisi Fransa'nın nüfuzu altına sokarak, gerektiğinde Hristiyan azınlığın haklarını savunmak için Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunma gücünü ve hakkını elde etmekti[10]. Osmanlı Devleti de o dönemde Fransa ile yakınlaşma politikası gereği bu misyonerlerin bazı şehirlere yerleşmesine izin vermiştir[11]. Dolayısıyla misyonerler de bu ortamı kendi düşüncelerini yaymak için uygun bir fırsat olarak kullanmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarına gelen Katolik misyonerler bölgedeki azınlıkları himaye etmeye çalıştıkları da gözlenmektedir[12]. Devletin merkezinde İstanbul'un fethinden önce olduğu gibi fetihten sonra da Latin kiliselerinin yanında dini eğitim verilmekte idi. Bu amaçla Katolik tarikatlarından Cizvitlerle başlayan eğitim ve öğretim faaliyetleri sonunda Osmanlı topraklarında ilk yabancı okul olarak kabul edilen St. Benoit Fransız okulu 18 Kasım 1583 tarihinde faaliyete başlamıştır[13].

Daha sonraki dönemlerde Katolikliğin diğer mezheplerinden olan Fransisken, Dominiken, Kapusin (Kapuçin) ve Frerler de Osmanlı ülkesine gelerek burada okullarını açmışlar ve gayrimüslimler arasında faaliyetlerini artırmaya başlamışlardır. Katolik misyonerler Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde okullar dışında hastane ve yetimhaneler de açmışlardır. Ayrıca İstanbul ve İzmir'de yayınlanan çok sayıda Fransızca

10 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 259; D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 727-728.

11 Ş. GÜNDÜZ-M. AYDIN, *Misyonerlik*, s. 38.

12 A. SEZER, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 951-954.

13 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 70, 145 vd.

dergi ve gazete ile çalışmalarını destekleyen misyonerlerin kültürel çalışmaları da dikkate değer faaliyetlerdendir[14].

b) Katolik Misyonerlerin Ermenilerle Temasları

Ermenilerin Katoliklerle ilk karşılaşmaları ve tanışması, Kilikya Ermeni Krallığının, Haçlı Seferleri sonrasında bölgeye yerleşen Lusignan Hanedanı tarafından, XIV. yüzyılda ele geçirilmesiyle olmuştur. Latinlerin bu hakimiyeti sırasında Kilikya'ya yerleşen Katolik unsurlar tarafından, Ermeniler arasında sınırlı da olsa Katolik mezhebi yayılmaya başlamıştır[15]. Patrikleri Sis'te oturan Kilikya Ermenilerinin, Haçlı Seferleri döneminden başlayarak Papalıkla iyi ilişkiler kurmaya çalıştıkları ve Katolik misyonerlerle ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ermeniler arasında Papalık ve Avrupa karşıtı gruplar ile Katolikliğe meyledenler bulunmaktadır. Sis patriklerinin bir kaçının Haçlılar devrinde hiç olmazsa sözde Katolikliği kabul ettikleri de görülmektedir[16].

Anadolu'daki faaliyetlerine XIV. yüzyıldan itibaren başlayan Katolik misyonerler, Papa XXII. Jean (1316-1334) zamanında bu faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmışlardır. Fransisken ve Dominiken rahipleri tarafından Ermenilerin Katolikleştirilmesi için yürütülen bu misyonerlik faaliyetleri sonucunda[17], 1328 yılında Katolik mezhebini kabul eden Ermeniler, *"Birleşmiş Kardeşler"* adlı bir tarikat kurmuşlardır. Bun-

14 A. SEZER, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 952-953.

15 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 274.

16 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 24-25; keza benzer bilgiler için N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 55.

17 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417.

lara *"Fréres Unis"*, *"Unitor"* veya *"Uniates"* adı verilmekte olup sonraki dönemlerde Ermenilerin sosyal hayatında büyük rol oynayacak olan Mihitar da Venedik yakınlarındaki St. Lazar (San Lazarus-Lazzare-Lazarro) adasında Cizvit ve Fréres Uniates öğretisinden esinlenerek Mihitarist tarikatını kurmuş[18] ve Osmanlı'daki Ermeni milletdaşlarını yeni mezhebine davet için faaliyetlerine başlamıştır[19].

Kilikya Ermeni Baronluğunun Katolik mezhebine yakınlık duymasında Haçlı Seferlerinin yanında Fransa ve Vatikan'ın etkinliğinin ve Venedik yönetimindeki Kıbrıs ve Ceneviz kolonileriyle olan ilişkilerinin de etkisi olmuştur[20]. Bu dönemde Haçlı-Ermeni ilişkileri sonucunda Ermenilerin, Batı kültürü etkisinde kalmaya başladıkları ve kendileri için *"ince yontulmuş"* tabirinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerin sonucu olarak Kilikya'da bulunan halk ve din adamlarının önemli bir kısmının Roma'ya bağlanmaya hazır hale geldikleri anlaşılmaktadır[21].

Ancak Haçlı Seferleri sırasında Çukurova'da yayılan Katolik mezhebi, ilk zamanlarda Anadolu'nun diğer bölgelerinde etkisini pek fazla gösterememiştir. Bölgedeki Katolik Er-

18 Hristiyanlar arasındaki dinî bağları güçlendirmeye yönelik bir kardeşlik teşkilâtı olan Fratres Unitores, genel olarak doğu ayinlerinde yaygın olan ve eski Yakubî-Nasturî ayinlerinde yer alan dinî ritüelleri öne çıkaran bir anlayışa sahiptir. Bunlar zamanla batı kiliselerinde de etkili olmaya başlamıştır. XII ve XIII. yüzyıllarda etkili olan bu kuruluşların Aziz Benedict tarafından kurulduğu söylenir. Bkz. Salim CÖHCE, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları*, C. 2, Sayı 8, (Kış 2003), s. 46; ayrıca N. POLVAN, Türkiye'de Yabancı Öğretim, s. 55-56.

19 M. B. SERBEST, *"Ermeni Katolik Kilisesi"*, s. 274.

20 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 62.

21 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 28.

meniler de Gregoryenlerle birlikte karışık olarak yaşamaya devam etmişlerdir[22]. Ermenilerin, Haçlı Seferleri sırasında ve sonrasında Batılılarla karşılaşmaları ve onlarla belirli düzeyde de olsa münasebetlerini geliştirmeleri, sonraki dönemlerde hem kendileri hem de Osmanlı Devleti açısından çok önemli gelişmelerin zeminini oluşturmuştur. Ermeniler gerek Haçlı kalıntıları ile gerekse Batı'nın Orta Doğu'daki uzantıları durumunda olan Venedik, Ceneviz, Maltalı ve Floransalılarla, Müslümanlara ve diğer yerli gayrimüslimlere oranla daha sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler bir çok Ermeni'nin maddi olarak zenginleşmesine, kültür açısından da çok yönlü ve Batı'ya açık bir hale gelmesine sebep olmuştur. Bu şekilde Batı'ya açıklık Ermenilerin, Kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı topraklarına giren Batılıların işbirlikçiliğine hazırlanmalarına da ortam hazırlamıştır[23].

Kilikya bölgesinde yaşayan Ermenilerden tüccar, sanatkar ve özellikle ziraatla uğraşan birçoğu, buradaki Ermeni krallığının yıkılmasından sonra Karaman, Kütahya ve oradan da Bursa'ya göç etmişlerdir[24]. Sonraki dönemlerde yukarıda bahsettiğimiz üzere gerek XV. gerekse XVI. yüzyıllarda İç Anadolu'nun farklı bölgelerinden İstanbul'a Ermeni göçleri olmuş ve Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı'nın nüfus politikasına uygun olarak Ankara, Bayburt, Adana, Tokat ve Sivas gibi şehirlerdeki Ermeni nüfusunun bir kısmını İstanbul'a iskan etmiştir[25]. Ancak İstanbul'a Gregoryenler gibi Katolik Erme-

22 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 57-58.
23 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 81.
24 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 27-28.
25 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46, 49-50.

nilerin de yerleşmesine rağmen Katoliklerin İstanbul'da ruhani bir merkez kuracak kadar nüfuslarının olmadığını ifade etmek gerekmektedir[26].

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Papa olan V. Sixte Quint (1585-1590) Haçlı Seferlerinden sonra azalan Frenk-Ermeni ilişkilerini Türkler aleyhine tekrar canlandırmayı düşünerek bir takım Katolik devletlerin de teşvikiyle 1587 yılında, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Melkiler, Yakubi ve Keldaniler gibi Hristiyan cemaatlere misyonerler ve elçilik heyetleri yollamıştır. Papanın bundaki amacı adı geçen cemaatleri Katolikliğe bağlamak, bunları Osmanlı Devleti aleyhine tahrik etmek ve bu gruplar üzerinde maddi ve manevi bir nüfuz tesis etmekti. Ancak Sayda (Sidon) piskoposu vasıtasıyla yapılan bu teşebbüs kapsamlı şekilde sonuç vermemiş, Ermeniler ilk başlarda buna yanaşmamış, görüşmeler sonuca ulaşmamıştır. Benzer şekilde Melki, Yakubi, Keldani ve Asuriler arasında da Katoliklik açısında olumlu gelişmeler yaşanmamıştır. Sadece Dominiken papazlarından Bartoleme, Nahcivan taraflarında on iki kazada oturan Ermenileri Katolik mezhebine sokmayı başarmışlardır[27].

Papa'nın vekilinin, Floransa Rahibler Meclisinin kararlarına uygun olarak Ermeni Kiliselerinin Roma Kilisesiyle birleşmesi için uzun süre Sis Patriğiyle müzakere ettiği anlaşılmaktadır. Patrik, Katolik Mezhebi sözleşmesini imzalamıştır. Ancak Sayda Piskoposu'nun Roma'ya tabi olmayan Ermeni-

26 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 58.

27 İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi*, C. III/II. Kısım, s. 136-137; ayrıca bkz. Baron Joseph Von HAMMER PURGSTALL, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. VII, (yay. haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, s. 2123.

leri, Yakubileri, Nesturileri Roma'ya bağlama işindeki çabaları tam manasıyla sonuçsuz kaldı. Fakat gerek bu gruplar gerekse Ermenistan, Suriye ve Keldaniyye Katolikleri, bütün *"Hristiyan kiliseleri anasının"* gösterdiği ilgiden ve dinin yayılması için bir medrese ve Roma'da bir Şark matbaası kurulacağına dair vekilin verdiği haberden samimi bir sevinç duymuşlardır[28].

Fransa açısından Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimler arasında Katoliklik propagandası açışından en uygun topluluk Ermenilerdi. Ortodoks kilisesine bağlı olan Rumlar, Fransa'nın propagandası açısından uygun bir grup değildi. Ermeni kilisesi Ortodoks kilisesi kadar güçlü değildi. Ayrıca Ermeniler dini açıdan Gregoryen olmakla birlikte kurumsal dayanakları fazla olmadığından Papanın temsil ettiği Katoliklere yatkın bulunuyorlardı. Hepsinden daha önemlisi ise Ermenilerin Osmanlı ülkesinde, İstanbul'dan başka Doğu, Güneydoğu ve Suriye bölgelerinde diğer gayrimüslim unsurlara göre ağırlıklı bir nüfus olarak yaşıyor olmaları idi. Tüm bu sebeplerden dolayı Fransa, Ermenileri, bölgede uygulayacağı sömürgecilik politikalarının temeli yapmıştır[29].

Her ne kadar ilk başlarda istenen neticeler kısa sürede ve geniş şekilde alınmamış olsa da *"Papa için gönül, Fransa için kul kazanmak"*[30] amacıyla çalışmalarına başlayan misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için ellerinden

28 B. J. Von HAMMER PURGSTALL, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s. 2123-2125.

29 Durmuş YILMAZ, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniv. yay., Konya 2001, s. 57.

30 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 91.

geleni yapmaya başlamıştır[31]. Böylece Katolik misyonerler Ermeni toplumu üzerinde ayrılıkçı tohumlarını ekmeye başlamışlardır. Esasen bu misyonerler, genel olarak Osmanlı ülkesindeki Hristiyanlar ile ilgilenmek amacını taşımaktaydılar. Ancak haliyle İslam çoğunluğu olduğu bilinen ülkenin Müslüman ve Yahudilerini de kendi taraflarına çekmek gibi bir beklentileri bulunmaktaydı. Ancak Türklerin Müslümanlığa *"sarsılmaz bir iman ile bağlı olmaları"*[32] ve Müslümanların din değiştirmesinin ölüm cezasını gündeme getirmesi[33], misyonerler açısından bu durumu pek de mümkün kılmamaktaydı. Dolayısıyla misyonerler Osmanlı ülkesinde Müslüman halktan ziyade gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla özellikle de Ermenilerle ilgilenmeye devam etmişlerdir.

Misyonerlerin faaliyetleri Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla ve bu imtiyazlar içindeki dini ayin serbestisi ile orantılı olarak daha da artmaktaydı. Osmanlı'nın dış dünya karşısında zayıflamaya başladığı bir dönemde özellikle 1604 yılında yenilenen Osmanlı-Fransız anlaşmasıyla Fransa'ya Osmanlı topraklarındaki Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmıştır[34]. Bu durumun diğer gayrimüslim topluluklar gibi Ermenilerin de Katolik mezhebine daha yoğun şekilde geç-

31 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 80; D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 727.

32 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 258.

33 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar OCAK, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999, s. 61-62, 67-69; yine Seçil AKGÜN, Seçil AKGÜN, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, C. V, Türk Tarih Kurumu (TTK) yayını, Ankara 1994, s. 2122.

34 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 274.

melerine sebep olduğu rahatlıkla söylenebilir. Gayrimüslimler arasındaki bu tür misyonerlik faaliyetleri özellikle Batılı devletlere verilen imtiyazların sonucunda daha da artmıştır. 1604 ve 1606 yıllarındaki kapitülasyonlardan sonra Osmanlı ülkesine gelen Katolik misyonerler, Ermeniler arasında Katolikliğin hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Bu tür çalışmalardan olmak üzere 1621 yılında ikinci derecedeki *"Paris Kapusin Tarikatı"* vaizi Papaz Racifiko, Osmanlı ülkesine gelerek İstanbul, Rumeli, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Irak'ta Kapusin manastırları kurmuştur. Bu dönemde gerek Katolikler, gerekse diğer mezheplerdeki gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde son derece geniş özgürlüklere sahip bulunmakta idi. Bu konuda Katolik misyonerlerden Emile Lagrand'ın *"Gönül isterdi ki Katolikler Osmanlı Padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollanda'da rahat ve serbest olsunlar"*[35] sözü Türk hoşgörüsünü göstermesi bakımından ne kadar manidardır.

Kapusin misyonerlerinden üç kişilik bir heyet 1626 yılında Galata'ya yerleşti ve çalışmalarına başladı[36]. Fransa'nın İstanbul'da önemli bir merkezi de Pera (Beyoğlu) idi. Fransa burasını dini olduğu kadar siyasi bir merkez haline getirmişti. Burası için *"İstanbul minarelerinin karşısında Hristiyanlığın bir kalesi olarak yükselmektedir"* ifadesi kullanılmakta, Pera adeta Fransa'nın Doğu'daki başkenti olarak nitelendirilmekteydi. Buranın dışında Selanik ve Sakız Adaları da Doğu Katolikleri için önemli birer merkez haline gelmiştir. Ayrıca Bal-

35 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 727-728.
36 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729.

kan topraklarında da Katoliklik propagandası ihmal edilmemiş, Arnavut kabilelerinden özellikle "*Mirdites*"ler arasında Fransa'nın nüfuzu artmıştır[37].

Sonraki yıllarda da Katolik papazlar, İstanbul'daki Ermenilere *"Eğer Katolik olursanız, Fransa'nın her türlü himayesine kavuşursunuz"* diyerek onları kendi mezheplerine çekmeye çalışmış, ayrıca Ermenilerin bağlı oldukları Gregoryen mezhebinin Katolik mezhebine göre daha zor ve sıkıcı, Katolikliğin ise daha kolay olduğu propagandasını yapmaya başlamışlardır[38]. Bu tür propagandalara Ermeni patrikler de kayıtsız kalmamışlar ve "Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır"[39] şeklinde ayrılıkçı düşüncelerini ortaya çıkarmaya başlamışlardır.

Fransa'ya verilen imtiyazların bir sonucu olarak ilk dönemlerde Fransız tüccarlar ve Katolik misyonerlerin Ermeniler ve Yahudilere karşı daha iyi ve düzenli münasebetler geliştirdikleri görülmektedir. Buna karşılık Katolikler, Rumlara karşı daha şüpheci ve düşmanca yaklaşmışlardır. Keza Venedik ve Cenevizlilerin Ermenilerle ilişkileri Rumlarla olan ilişkileri kadar yoğun olmamakla birlikte daha dostane idi. İngiliz tüccar ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri ise özellikle Rumlara yönelik olmuştur. Bunun başta gelen sebebi ekonomik ilişkiler ve ortak düşman olarak kabul edilen Papalık ile Katoliklere karşı ortak hareket etme düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır[40].

37 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 62-63.
38 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729.
39 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 259; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 56.
40 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 83-85.

Katolik misyonerler Osmanlı topraklarında Ermenilerin eğitim öğretim faaliyetleriyle de ilgilenmekteydiler. İstanbul'un fethinden XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen zamanda Ermenilere ait gerçek anlamıyla okul mahiyetinde kurumların bulunmadığı anlaşılmaktadır. Gerek XV. yüzyılda gerekse sonraki dönemlerde bazı eğitim kurumlarında sadece dini eğitim verildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda XV. yüzyılda Bitlis civarında "*Amlorti*" adındaki manastırda bir mektep kurulduğu, 1641 yılında da Kigemes Galanus (Galano) adında bir Latin rahip İstanbul'a gelerek Galata'da Ermeni çocukları için bir eğitim kurumu oluşturmaya çalıştığı, bazı fakir Ermenileri maddi yardım vaadiyle Katolik mezhebine soktuğu, fakat esas maksadının Katolik propagandası olduğu anlaşılınca faaliyetine devam edemediği anlaşılmaktadır[41].

Katolik rahiplerin Ermeniler arasındaki faaliyetlerine son derece önem verdikleri görülmektedir. Mesela Bursa'da doğan, Frères Prêcheurs rahipleri tarafından yetiştirilen ve sonra da Dominiken tarikatına giren P. Gregorio Cyriances isimli rahip, Ermenilerin Katolikleştirilmesine çalışan ve başarılı da olan ilk önemli rahiptir. Bu rahibin 1689 yılında ölmesi ile Saint Pièrre misyonu büyük bir kayba uğramıştır. Esasen veba hastalarının ilk daimi papazı olan Gregorio, veba olmadığı zamanlarda Ermenileri Katolikleştirmek için var gücüyle çalışmış, *"Père Gregorio olağanüstü semereler elde etti ve Saint Pièrre kilisemiz onun zamanından itibaren Katolik Er-*

41 Osman ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, Eser Kültür Yayını, İstanbul 1977, s. 750; Levon Panos DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri* Tarihi, 5. baskı, IQ Kültür Sanat yayıncılık, İstanbul 2006, s. 473-474.

menilerin ruhani daire kilisesi oldu" dedirtmek için hiçbir yolculuktan ve gayretten geri durmamıştır[42].

Osmanlı ülkesindeki bu tür misyonerlik faaliyetleri dini bir amaçmış gibi görünmekle birlikte aslında ekonomik ve siyasi nüfuz alanlarını genişletme gayretinden başka bir şey değildir. Katolik misyonerlerin artan faaliyetlerinin bir sonucu olarak XVII. yüzyılda başlamak üzere XVIII. yüzyılda da Osmanlı ülkesi ve İran'da Ermeniler arasında Katoliklik yayılmaya başlamıştır. Misyonerlerin bu faaliyetleri son derece önemli gelişmelere zemin hazırlamış, aşağıda geniş olarak anlatacağımız üzere Sivaslı Mihitar gibi bu dönemde yetişen rahipler kendinden sonraki döneme damgasını vurmuş ve kendi milletleri açısından bir çığır açmışlardır.

Misyonerlerin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile beraber iyice artmıştır. Gerek bu tür misyonerlik faaliyetleri gerekse Batılı devletlerin Osmanlı Devletindeki gayrimüslimlere karşı yürüttüğü politikalar sonucunda Ermeniler arasında daha XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti aleyhine siyasi faaliyetlerin yürütülmeye başladığı görülecektir.

II) AYRILIKÇI AKIMLAR

Genel olarak Ermenilerin XIX. yüzyılda Batı tahriki etkisinde kaldıkları ve milliyetçi düşüncelere kapıldıkları kabul edilmektedir[43]. Bu genel olarak doğrudur. Ancak Ermenilerin XIX. yüzyılda geldikleri noktanın ve bu dönemde yaşananla-

42 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* s. 78.

43 Yusuf AKÇURA, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, XVIII. ve XIX. Asırda,* TTK yayını, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 20.

rın sebeplerini, adı geçen topluluğun XV. ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren münasebette bulunduğu iç ve dış unsurlarda aramak daha doğru olacaktır[44]. Bu çerçeveden olmak üzere Osmanlı Devleti'nin, idaresindeki Müslim veya gayrimüslim unsurlara son derece adil davranmasına rağmen Anadolu'da yaşayan Ermenilerin, XVI. yüzyıldan itibaren zaman zaman Batılı devletlerin etkisinde kaldıkları ve devlet aleyhine faaliyetlere giriştiklerini söyleyebiliriz.

Mesela Avrupa'da eğitim gören ve 1541'de Eçmiyazin Ermeni Katoligosu olan Salmaslı Stepanos isimli bir Ermeni, 1547 yılında Ermenilerin, Müslümanların idaresinden nasıl kurtulacağı ile ilgili planlar yapmış ve bir heyetle Avrupa başkentlerini dolaşmıştır. Bunun için Avrupa'ya gönderilen heyet, Papa'yı ve bazı devletlerin yöneticilerini ziyaret ederek, Osmanlı'ya karşı girişilecek bir ayaklanmada, onların ne gibi yardımlarda bulunabilecekleri hakkında fikir sahibi olmaya çalışmıştır. Fakat bu çalışmalardan bir sonuç çıkmamıştır[45].

Benzer çalışmalar bir süre sonra tekrar gündeme gelmiştir. Stepanos'un halefi olan Katagigos Sivaslı Mikail, 1562'de memleketi olan Sivas'ta, büyük çoğunluğunu papazların oluşturduğu bir toplantı düzenlemiştir. Onun düşüncesinin hem Kafkasya ve İran'daki hem de Anadolu'da yaşayan Ermenilerin birliğini sağlamak suretiyle büyük bir devlet kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Avrupa'ya yeni bir heyet gön-

44 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 75.

45 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 29; keza S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 40.

dermeye karar verilir. Aslen Tokat'lı olup, Venedik'te[46] matbaacılık eğitimi görmüş olan ve Çukurova Ermeni kralları soyundan geldiğini iddia eden Apkar (Abgar) Tıbir, oğlu Sultanşah ve Aleksandır adlı bir papaz bu işle görevlendirilmiştir[47].

Bu toplantının neticesinde alınan kararlar gereği bu üç kişilik heyet Roma'ya Papayı ziyarete gitmiş ve Ermeniler için yardım talebinde bulunmuşlardır. Plana göre Abgar döndüğünde kendisine Ermeni kralı denecektir. Ancak Ermeni kilisesinin Roma kilisesinin hakimiyeti altına girmesi ve Ermenilerin Katolik olması şartı üzerine, bu girişim de bir sonuç vermemiştir. Daha sonra 1566 yılında Van'da bir takım Ermeni faaliyetleri söz konusu olur. Bir kısım Ermeni toplanarak üç gün boyunca bazı gösteriler yapıp kargaşaya sebep olmuşlardır. Aynı yılın kış aylarında da Van kalesinin burçlarına yağan karları temizlemekle görevli Ermenilerden bir kısmı görevlerini yerine getirmemişlerdir[48]. Ancak Ermenilerin bu türden girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

46 Venedik şehrinin öncü konumuna dikkat etmek gerekmektedir. Abgar, aşağıda bahsedileceği üzere K. Pamukciyan'a göre en eski Ermeni matbaası, 1564-65 yıllarında Venedik'te Tokatlı Abkar Tıbir tarafından kurulmuştur. Fakat kimi kaynaklara göre 1513-14 yılarında Hagop Meğabard'ın da bir kitabı yine Venedik'te basılmıştır. Bkz. Boğos Levon ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği,* (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 42. Yine Abgar, 1567'de İstanbul'da matbaa kuran ilk Ermeni olarak toplumuna büyük hizmetler vermiştir. Bkz. S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 40.

47 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 30; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 40.

48 S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 41; N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* s. 52-53.

Sonraki dönemlerde, 1644'de Sultan İbrahim'in oğlu Osman, deniz yoluyla İstanbul'dan İskenderiye'ye giderken Malta korsanları tarafından esir alınır. On iki yaşında Dominiken manastırına giren ve iki yıl sonra Hristiyan olan ve Père Ottoman (Osmanlı Papazı[49]) lakabını alan bu kişi, 1665'de Paris'e giderek Osmanlı topraklarındaki Ermeni ve Rumlardan oluşan bir Hristiyan devlet kurmayı planlar. İki yardımcısından birisi Rum diğeri Ermeni Şazi Murat'tır. Père Ottoman 28 Mart 1676 yılında Malta'da ölünce mesele kapanır[50].

Bu faaliyetlerin yanında Eçmiyazin Katagigosu olan Culfa[51]'lı IV. Agop (1655-1680), bugünkü Ermenistan ve Karabağ bölgelerini kapsayan beş vilayette Ermenilere tam bağımsızlık sağlamayı düşünmüştür. Agop'un önderliğinde 1678 yılında Eçmiyazin de altı din adamı ve altı sivil toplanarak gizli bir cemiyet kurmuşlardır[52]. Bu toplantıda alınan karara göre; Avrupa'nın yardımını kazanmak ve Papanın idaresini kabul etmek suretiyle Ermenistan'ın istiklalini kurtarmak mümkün olacaktır. Bunun için Avrupa devletlerine gereken başvuruların yapılması kararlaştırılır. Bu gizli cemiyet aldığı kararı yerine getirmek için Agop'un başkanlığında harekete geçer. Bu gruba Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin valilerinden Melik İsrail'in oğlu Ori de katılır. Heyet önce İstanbul'a gelecek,

49 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 43.

50 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 31-32; keza N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* s. 53.

51 Azerbaycan'da bir şehir. 1605 yılında Osmanlı ülkesinden göç ettirilen Ermeniler tarafından kurulmuştur. Bkz. L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 27.

52 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 32.

oradan da Roma'ya uğrayarak Fransa'da çalışmalarına başlayacaktır.

1680 yılında İstanbul'a gelen heyetin başkanı Agop İstanbul'da hastalanıp ölür. Maneviyatı sarsılan heyetin üyeleri geri dönerler. Ancak ondokuz-yirmi yaşındaki Ori tek başına bu işi başarabileceğini umarak Venedik yoluyla Fransa'ya ulaşır. XIV. Lui'nin ordusuna katılır. İngilizlere esir düşen Ori, kurtulunca Almanya'ya geçer. Buralarda birtakım faaliyetlerde bulunan Ori, Palatinat Prensi Jean Guillamme'nin Ermeni davası hakkında sevgi ve yardımını kazanır. Kral olabilmek için vaatler alır. Bu prens Ermenistan'ı kurtarmak için işe girişmeden önce, Ori'yi memleketine dönerek oradaki gerçek durumu ve Ermenilerin çıkarabilecekleri kuvvetleri öğrenmesi işini verir. 1699 yılında gerekli tavsiye mektuplarını alan Ori, Alman prensine ayrıntılı bir rapor göndermek üzere anlaşarak memleketine döner[53].

Burada da bazı faaliyetlerde bulunan Ori'nin bir süre sonra başka bir heyetle tekrar Almanya ve Viyana'ya gittiği anlaşılmaktadır. Ancak Rusya'nın da yardımını almak gerektiği yolundaki telkinler üzerine geri dönen heyet, bu sefer 1700'lerin ortalarında Rusya'ya giderek Çar'la görüşürler. Ermenilerin Rusya ile temasları bir süre devam eder. Siyasi şartlara göre değişik cevaplar alan Ori ve arkadaşları 1702'de, 1704'de 1706'da çeşitli faaliyetler de bulunur ise de bir sonuca varamaz. Ori'nin 1711 yılında ölmesi ile bu girişim de sonuçsuz kalır[54].

53 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 33-34.

54 K. KARABEKİR, *Ermeni Dosyası,* s. 114-117; L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary,* s. 34.

Bu bağlamda Ermeni milliyetçiliğinin ve özerk Ermenistan fikrinin ilk ideologu olarak İsrael Ori sayabilir. Ori, ilk olarak Batı Avrupa'dan, ardından da Rusya'da I. Petro'dan "*inançsızların*" hükümranlığından Ermenileri kurtarmaları için silahlı kuvvet talep eder. Ona göre Ermenilerin özgürlüğü aktif diplomatik faaliyetlerden ve Hristiyan devletlerin askeri gücünden yararlanmaktan geçmektedir[55]. Bu dönemde Rusların Ermeniler arasında yaptığı propaganların da etkisi görülmektedir. XVIII. yüzyılda bağımsız bir Ermeni devleti kurarak Ermenistanı ihya için çalışan Eçmiyazin patriklerinden birise de Osep Argotyan (1743-1891)'dır. "*Ararat krallığı projesi*"ni Çariçe II. Katerina'ya vermiştir. Bu proje de bir neticeye ulaşmamıştır[56].

Yukarıda saydığımız isimlerden sonra da Rusya ve İran Ermenileri arasında bağımsızlık düşüncesi ile hareketler görülmüştür. Mesela 1727 yılında David Bey isminde bir Ermeni, Karabağ'da yarı bağımsız bir eyalet kurmaya çalışmış, 1730 yılında ölünce düşüncesi gerçekleşmemiştir. Yine Joseph Emin isminde Hindistanlı bir Ermeni, 1751 yılında İngiltere'ye gitmiş, İsrail Ori gibi bağımsız bir Ermenistan için asker temin etmeye çalışmıştır. Daha sonra Rusya'ya da giden Joseph Emin, burada zengin bir Ermeni milliyetçisi olan Hovaness Lazarian tarafından ekonomik olarak desteklenmiş ve cesaretlendirilmiştir. 1763 yılında Tiflis'e ardından Hindistan'a gitmiş, ancak aradığı desteği bulamamış ve planlarını

55 Mehmet PERİNÇEK, *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, 2. baskı, Kaynak yayınları, İstanbul 2006, s. 31.

56 Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 21.

gerçekleştirememiştir[57]. Fakat şunu söylemek gerekir ki Ermenilerin bu tür bağımsızlık talepleri ve ayrılıkçı hareketleri kişisel bazdadır. Söz konusu dönemlerde tüm Ermeni halkının bu düşünceye sahip olduğunu söylemek yanlış olacaktır.

III) MİSYONERLERİN FAALİYETLERİNDEN RAHATSIZ OLUNMASI ve ERMENİLER ARASINDAKİ İLK ÇEKİŞMELER

a) Misyonerlerin Faaliyetlerinden Rahatsız Olunması

Ermeniler arasında misyonerlerin çeşitli faaliyetleri ve kışkırtmalarına rağmen İstanbul Ermeni Patriğinin bütün Osmanlı Ermenileri üzerindeki kontrolü sayesinde XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar Katolik misyonerlerin fazla başarılı olamadıkları söylenebilir. Ancak 1603-1604'de bütün Ermeni kiliseleri üzerinde ruhani üstünlüğe sahip olan Eçmiyazin kilisesinin Erivan'la birlikte Osmanlı'nın elinden çıkarak İran sınırlarına katılması[58], aynı yıllarda Şah Abbas'ın (1586-1628) işgal ettiği Türk topraklarında yaşayan Ermeni ileri gelenlerinden binlercesinin İsfahan'a götürülmesi ve 1605 yılında Culfa'da bir Ermeni şehri kurulması, 1604'de Fransa'ya verilen imtiyazlar Katolik misyonerlerin Osmanlı üzerindeki etkinliğini ve Ermenilerin de bu mezhebe eğilimini gittikçe arttırmıştır[59].

57 L. Z. NALBANDİAN, The Armenian Revolitionary, s. 34-37.

58 1635'de Türkler tarafından tekrar alınan Erivan 7 ay gibi kısa süre sonra yeniden İran'ın eline geçecek ve 1828 yılında Rusya tarafından işgal edilinceye kadar de bu devletin sınırları içerisinde kalmıştır. R. ŞAHİN, Ermeni Politikaları, s. 91-92.

59 L. Z. NALBANDİAN, The Armenian Revolitionary, s. 27; R. ŞAHİN, Ermeni Politikaları, s. 91-92.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Fransızların, Osmanlı topraklarındaki Ermeniler arasında özellikle 1630'lu yıllarda faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları anlaşılmaktadır. İstanbul'daki Ermeniler de Osmanlı'nın durumu ve Avrupa devletlerinin Hristiyanlar üzerindeki politikaları karşısında harekete geçmişlerdir. Bunlardan bazıları Katolikliği kabul ederek Papalığa bağlanmak istediklerini ve kendilerine bir patrik tayin edilmesini Osmanlı yöneticilerinden istediler. Gregoryen Ermeniler ve Rumların ruhani reisleri olan Patrikler, Osmanlı idaresine bağlı olarak yaşamakta iken; Katolik kilisesine dahil olanlar ise Roma'ya bağlanmaktaydı[60].

Bu sebepten Osmanlı Devleti, Fransa'nın desteklediği Ermenilerin Roma'ya bağlanma isteklerini kötü niyetli olarak değerlendirmiş ve yabancı bir devletinin müdahalesinin yolunu açacağı gerekçesiyle kabul etmeye yanaşmamıştır[61]. Bu dönemde Batı'da pek çok Katolik devletin bulunması, Ermenilerin yabancı bir kiliseye bağlanması ve çeşitli karışıklıklara sebep olacağı endişesiyle Osmanlı Devleti'ni huzursuz etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı idarecilerinin bu tarihten itibaren, Katolik misyonerlerin faaliyetlerini önleme çabasının içine girdiği görülmektedir[62]. Keza Gregoryen Ermenilerle Katolikler arasında ilk huzursuzluklar bu dönemde çıkmaya başlamıştır[63].

60 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet,* C. I, s. 373; B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi,* s. 44.

61 K. KARABEKİR, *Ermeni Dosyası,* s. 112-113 vd.

62 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 263; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 66.

63 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet,* C. I, s. 373.

Misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Katolik mezhebini kabul eden bazı Ermenilerin bulunmasına karşılık, sayı olarak az olan Katoliklerin, 1630 yılına kadar İstanbul'da Ermeni toplumu içinde Gregoryen mezhebinden farklı bir mezhep olarak tanınması gibi bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak 1630'lu yıllardan itibaren Katolik misyonerlerin çalışmaları, Ermeniler üzerinde daha da etkili olmaya başlamıştır[64]. Katolik papazların misyonerlik çalışmalarında Ermenileri de kullandıkları anlaşılmaktadır. Misyonerlerin faaliyetleri sonucunda özellikle IV. Murat (1623-1640) döneminde 1631-1632 yıllarında Ermenilerin arasında huzursuzluklar iyice artmaya başlamıştır.

İlk başlarda alınan tedbirler sayesinde bu rahatsızlıklar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak sonraları huzursuzluklar yeniden artmaya başlamıştır. Bu huzursuzluklar arasında iki mezhebin birbirinin kestiği etleri yememek ve birbirlerinin aleyhine çalışmak sayılabilir[65]. Bu süreçte Osmanlı Devleti, mevcut düzenin bozulmaması için 1634 yılında Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesini engelleme adına bazı tedbirler almış ve bazı Ermeniler çok sert şekilde cezalandırmıştır[66]. Bu tür tedbirlerin Katolik mezhebinin yayılmasını belirli ölçülerde durdursa da uzun vadede kesin bir çözüm olmadığı anlaşılacaktır.

64 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet,* C. I, s. 373; Abdurrahman SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler,* C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. yay., Kayseri 2007, s. 150-151.

65 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet,* C. I, s. 373; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 150-151.

66 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları,* s. 92.

Misyonerlerin ve Batılı devletlerin çabaları sonucu, XVII. yüzyıla kadar Osmanlı yönetimini, bir Hristiyan devletin yönetimine tercih eden gayrimüslimler, bu dönemle birlikte diğer devletlerin yönetimlerini, Osmanlı'ya tercih etmeye başlamışlardır. Bu dönemle birlikte Batı etkisi, Osmanlı tebaası olan Hristiyan halk üzerinde iyice hissedilmeye başlanmıştır. Bu etkinin artmasında Venedik ve İtalya'nın, Akdeniz'deki ticaretinin gelişmesinin ve Batılı diplomatlarının etkisinin olduğu kaydedilmelidir. Özellikle 1618-1648 yılları arasında Avrupa'da yaşanan Otuz Yıl Savaşları sırasında diplomatların da etkisiyle İstanbul'da Katolik ve Protestan mücadeleleri yaşanmaya başlanacaktır. Keza bu dönemlerde Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nden aldıkları imtiyazlar ve kapitülasyonlarla gayrimüslimleri himaye hakkı elde etmişlerdir[67].

Gregoryen Ermenilerin Katolikliğe döndürülmesi ile ilgili çaba ve mücadeleler uzun süre devam etmekle birlikte 1641 yılında Patrikhanenin Samatya'dan Kumkapı'ya nakli sırasında açık bir hal almış, ancak bu sırada istedikleri başarıyı elde edemeyen Katolikler, Ermeniler üzerindeki çalışmalarını daha da artırmışlardır[68]. XVII. yüzyıldan itibaren yoğun olarak Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasında faaliyet gösteren Katolik misyonerlerden Galanus (Balanus?) adındaki bir Latin rahibi, Papalık tarafından özel bir görevle İstanbul'a gönderilmiştir. *"Kültür kampanyası"* adı altında çalışmak amacıyla 1641'de İstanbul'a ulaşan Galanus, Haçlılar tarafından Katolikleştirilen Ermenilerle temasa geçmiş ve bu grup ara-

67 C. KÜÇÜK, "Millet Sistemi", s. 696.
68 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri,* s. 52.

sında Katoliklik propagandası yoğun şekilde devam etmiştir[69]. Bu propagandalar sonucunda bazı yoksul Ermeniler Katolik mezhebine döndürülmüştür. Ancak Galanus'un faaliyetleri Ermeniler arasında büyük huzursuzluğa sebep olmuş ve gösterilen tepkiler sonucunda Latin rahip, İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır[70].

İstanbul'da görülen çalışmaların benzeri taşrada da yaşanmaktaydı. Mesela 1668 tarihinde Anadolu'da Cizvit tarikatına mensup rahiplerin faaliyetleri artmış, rahipler bazı Ermenileri Katolikliğe çekmeyi başarmışlardır. Bu sırada Osmanlı yöneticileri, Eçmiyazin taraftarı Ermenilerin müracaat ve aralıksız protestolarına kulak asmamıştır. Bütün bu teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını gören Eçmiyazin taraftarı Ermeniler patrik kürsüsüne layık din adamı bulunmadığını savunarak sivil kişileri bu makama getirmişlerdir[71].

Roma kilisesine bağlı Katolik misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri Fransa ile geleneksel olarak devam eden dostluk ilişkilerinden istifade etmek isteyen XIV. Lui (Louis) (1643-1715), bu dönemde kazanılan zaferlerin de etkisiyle Fransızca'nın milletlerarası dil olmasının İstanbul'daki rüzgarını da arkasına alarak[72], Osmanlı topraklarındaki Katoliklerin hamiliğini üstlenmeyi he-

69 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 31.

70 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 275; D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729.

71 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 32-33.

72 K. KARABEKİR, *Ermeni Dosyası*, s. 114.

deflemekte ve böylece yapılan Katoliklik propagandası işe yaramaktaydı[73]. Ayrıca Papalık, Fransa ve Rusya, Eçmiyazin, Akdamar ve Sis'e bağlı Ermeniler arasında ortaya çıkan ihtilafları kullanarak Ermeni cemaatini bölmeye çalışmaktaydı[74].

Köprülü Fazıl Ahmet Paşa zamanında 5 Haziran 1673 yılında Edirne'de yapılan anlaşma ile yenilenen kapitülasyonlarla Fransa, Osmanlı topraklarındaki rahiplerin meşruluğunu kabul ettirmiş oldu[75]. Fransa kralı XIV. Lui'nin uzun süren krallığı döneminde İstanbul'a gönderdiği elçileri hem siyasi ilişkilerde hem de Katoliklik propagandasında birlikte kullanmıştır[76]. Ancak Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki Hristiyanları Katolik yapma çabaları Osmanlı-Fransa ilişkilerini gerginleştirmiştir. Bu dönemde özellikle Cizvit tarikatından olan misyonerler ciddi biçimde tepki çekmeye başlamış, bunlar Roma'nın ve İspanya'nın casusu gibi görülmeye başlanmıştır[77].

Bu gelişmelerin bir devamı olarak Osmanlı Ermenilerinin, çocuklarına Batılı bir eğitim aldırabilmek için Katoliklerin merkezi sayılan İtalya'ya özellikle Viyana'ya yöneldiği anlaşılmaktadır. Mesela 1690 yılında, ilk Ermeni öğrencilerinin İtalya'ya gönderilmesi, Gregoryen mezhebindeki Ermenilerin ileri gelenlerine karşı halk arasında bir hoşnutsuzluğun bulunması ve bu sebepten pek çok Ermeni gencinin Cizvit misyonerlerin etkisinde kalarak Katolik olması ile ilgili olma-

73 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 257; İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi,* C. III/II. Kısım, s. 137.

74 B. ERYILMAZ, Millet Sistemi, s. 45.

75 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde,* s. 16.

76 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 257 vd; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 47, 61.

77 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde,* s. 32.

lıdır[78]. 1690'larda Batı'ya ilk Ermeni öğrencilerinin gönderilmesi, Katolik misyonerlerin uzun süreli planlarına bir katkı olarak da değerlendirilebilir[79].

Bu dönemlerde Osmanlılar ile Batılıların artan ilişkileri ve toplumdaki Batılılaşma fikri, yıkıcı misyoner faaliyetlerinin ihmal edilmesine sebep olmaktaydı. Gerçi Fransız papazlar kendilerince faaliyetlerini gizlemek için "*Katolisizm*"den bahsetmeyerek yeri geldikçe "*Francelo mezhebi*" tabirini kullanmışlardır. XVII. yüzyılda bu çalışmaların sonunda Sakız adasında Hristiyan azınlıklardan yaklaşık 7 bin kişinin Katolik mezhebine geçtiği anlaşılmaktadır[80]. Bu şekilde Maruni, Rum ve Süryaniler arasında Katoliklik yayılırken en çok da Ermenilerden Katolik mezhebini tercih edenler bulunmaktaydı. Bu konuda kesin rakamlar olmamakla birlikte misyonerlerin ifadelerine göre 1691 yılında Osmanlı ülkesindeki 30 bin Ermeni, Katolikliği benimsemiştir. Bu gidişe canı sıkılan Osmanlı yöneticileri, Katolik misyonerlerle ilgili bazı tedbirler alma yoluna gitmiş ve Halep'te Süryani ve Yakubiler arasında propaganda yapan misyonerleri Limni adasına sürmüştür[81].

Fakat Fransız elçileri, Cizvit ve Fransisken tarikatından olan Katolik misyonerleri koruyup kollamaktan hiçbir zaman geri kalmamışlardır. Bunun üzerine İstanbul'da Frenklere karşı bir nefret uyanmıştır. Sonunda Galata ahalisi 1692 yılında ayaklanarak Frank taifesini istemediklerini bildirmişlerdir. Ancak bu sıralarda patriklerin Katoliklerin tarafını tutmaları,

78 S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 46.
79 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 93-94.
80 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 53.
81 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729.

yerli Ermenilerin de Katolikleri desteklemeleri üzerine, Katoliklerin kendi kiliselerinde vaaz verilmesine izin verilmiştir[82]. Gösterilen tepki bir sonuç vermemiş ve devlet adamlarından kimilerinin mal hırsı yüzünden, devlet için yıkıcı etkileri olan Katolik misyonerlerin faaliyetleri engellenememiştir[83].

Böylece Katolik propagandası Osmanlı ülkesinin hemen her tarafında yürütülmeye başlanmıştır. Bu rahiplerden en faal olanların Cizvit rahipleri oldukları anlaşılmaktadır[84]. Ermenilerin çoğu Frenk kiliselerine gitmeye başlamışlardı. Kiliselere gitmeye korkanlar ise evlerine Katolik papazlar getirterek ayin yapmaktaydılar[85]. İstanbul'da bu dönemlerde Katolik propagandası yapan papazların sayısının 35 kadar olduğu anlaşılmaktadır.

Bunlar Fransız elçiliğinden aldıkları güç ve cesaretle faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Bu kişilerin XVII. yüzyılın sonlarına doğru işi zorbalığa vardırdıkları, kendilerine direnen rahipleri tehdit ettikleri ve zorla para topladıkları da anlaşılmaktadır[86]. Rahipler, Osmanlı'nın her bölgesinde yayılmışlardı. Özellikle İstanbul, İzmir, Ankara, Adalar, Halep, Kıbrıs, Mısır, Suriye ve Şam tarafları bu tür faaliyetlerin yoğun görüldüğü bölgelerdi[87]. Hatta 1706 ve 1710 yılları arasında Kırım'a bile geçmişler, orada da teşkilatlanmışlardı. Tabii önceki dö-

82 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 32.

83 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 78 vd.

84 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 46.

85 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.

86 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 44-45.

87 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 257, 273.

nemlerde olduğu gibi bu dönemlerde de misyonerler en büyük desteği de Fransız elçilerden görüyorlardı[88].

Adı geçen misyoner faaliyetleri Vatikan tarafından son derece önemsenmekteydi. Papalık bu girişimleriyle elden kaçırdığı Protestan ve Kalvenistlere karşılık, Şark Hristiyan kiliselerine mensup gençleri Katolik inancıyla yetiştirip, asırlarca uğraşıp sonuç alamadığı mezheplerin birleştirilmesi ve Katolikliğe katılmayı sağlama konusunda başarı elde etmiştir[89]. Misyonerlerin Ermeniler arasındaki çalışmaları Katolik mezhebinin yayılmasına sebep olurken diğer taraftan da Gregoryen kilisesine mensup Ermenilerin nefretine sebep olmaktaydı.

b) Katolik ve Gregoryen Ermeniler Arasındaki Çekişmeler

Osmanlı idaresindeki Ermeniler dini sahada en iyi zamanlarını, 1461-1630 yılları arasında geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı XVII. yüzyıldan itibaren, Ermeniler arasında mezhep kavgaları başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından olan Ermeniler eski zamanlardan beri diğer Hristiyan milletlerin ayinlerinin aykırı olarak tek inanç üzerinde, kendi hallerinde yaşar giderlerdi.

Katolik misyonerlerin faaliyetleri ve bazı Ermenilerin Katolik mezhebine girmelerine rağmen özellikle IV. Murat'ın saltanatına denk gelen 1631-32 tarihlerine kadar Ermeniler

88 Fransız elçileri ile ilgili geniş bilgi için bkz. D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 46.

89 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 730.

arasında mezhep farklılığından kaynaklanan herhangi bir sorun yaşanmamıştır[90]. Ancak bu tarihten itibaren Frenk papazlarının Ermenilerin arasında faaliyetlerini daha da artırmalarından ve bazı Ermenileri kiliselerine davet etmelerinden dolayı meselenin boyutları değişmeye başlamıştır. Ermeniler zamanla Avrupalıların, Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarma siyasetine alet olmaya başlamışlardır.

Katolik papazları, Ermeniler arasındaki propagandalarında Ermenilerin bir anlamda milli mezhepleri olan Gregoryen mezhebine göre daha serbest ve daha esnek olduğunu telkin etmeleri üzerine bazı Ermeniler, mensup oldukları mezhepten Katolik mezhebine geçmeye başlamışlardır[91]. Ayrıca Katolik mezhebindeki kadınların örtünme mecburiyetinde olmamaları, erkeklerin perhiz vaktinde deniz hayvanlarının etlerini yemelerine izin verilmesi veya Katolik kilisesinde yalnızca kırk gün olan oruç yerine Gregoryen kilisesinin nerdeyse senenin üçte ikisini dolduran ağır perhiz ve oruç uygulaması[92], Hz. İsa'ya vekaleten ölenlerin günahlarının affına ilişkin senetler verilmesi, Katolikliğin gerek İstanbul'da gerekse Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde Ermeni toplumu arasında hızla yayılmasına sebep olmuştur[93].

Bu arada Ermenilerin Osmanlı idaresinden "*savaşçı bir Frenk kavmi*" eliyle kurtulacaklarına dair eski bir efsanenin canlı tutulmaya çalışması, Ermenileri Katoliklik lehine çevirmekteydi. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, Katolikliğe

90 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374.
91 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417.
92 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.
93 A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 149.

karşı kesin bir tavır almış ve bu tür faaliyet gösteren bazı Katoliklerin cezalandırılması yoluna gitmiştir[94].

Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Ermenilerin özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yoğun olarak Katolik mezhebini seçmeye başlamalarından itibaren Gregoryenlerle Katoliklerin ilişkilerinde bir gerginlik dönemine girildiği görülmektedir. Esasen Katolik Ermenilerle Gregoryenler arasındaki sorunların daha XVI. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Katolik mezhebine girmesiyle çıkmaya başladığı ifade edilmektedir[95]. Ancak bu mücadele uzun bir sürecin sonunda su yüzüne çıkmıştır.

Osmanlı Devleti genellikle Anadolulu ve çeşitli zamanlarda İstanbul'a gelen veya getirilen ve Batı ile devamlı artan münasebetler içerisinde bulunan "*garplı*" Ermenilerle muhatap olmuş ve Ermeni cemaatinin yönetimini büyük ölçüde bunlara bırakmıştır. Ancak Avrupalı devletlerle münasebetler arttıkça bu grup Ermenilerle, gerçek Gregoryen Ermeni kilisesi olarak bilinen ve Eçmiyazin kilisesi tesiri altından ve dış dünya ile fazla ilgisi olmayan "*şarklı*" Ermeniler arasındaki farklılaşma giderek artmıştır. Gregoryen kilisesi din adamları, Katolik ve Protestan Ermenilere cephe almışlar, kendi milletinden insanlara karşı zaman zaman acımasızca davranmışlar, kendi toplumlarını sömürmekten de geri kalmamışlardır. Hatta kiliseye ve cemaatlerine yardım için toplanan paraları zimmetlerine dahi geçirebilmişlerdir[96].

Ermeniler arasında özellikle şahsi menfaatlerin işin içine karışması ve Katolik misyonerlerin de etkisiyle ilişkilerin po-

94 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.
95 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 58.
96 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 75.

litikleşmesi neticesinde gerginlik giderek artmıştır. Bu çekişmede Osmanlı'nın, ülke menfaatlerini de düşünerek "*şarklı*" veya "*yerli*" Ermenileri desteklediği görülmektedir[97]. Bu durum Osmanlı açısından tam olarak bir başarı sağlamamışsa da Eçmiyazin taraftarı Ermenilerin İstanbul'daki Ermeni patrikliğine hakim olmalarında ve garplılara karşı mücadele verirken kısmen de olsa desteğini gördükleri devlete karşı yaklaşmalarında etkili olmuştur.

Maalesef Osmanlılarla Şarklı Ermeniler arasındaki yakınlaşma, ancak Eçmiyazin'in Rusya'nın tesiri altına gireceği ve Osmanlı'nın da Batılılaşma sürecine kadar devam edecektir. Eçmiyazin katagigosluğunun Osmanlı sınırları dışında kaldığı ve özellikle Rusya'nın sınırlarına dahil olduğu 1820'lerden itibaren, Osmanlı'nın Gregoryen Ermeniler üzerindeki kontrol ve etkinliğinin önce Rusya lehine azaldığını daha sonra da tamamen Batılı devletlerin kontrolüne geçtiği görülecektir[98].

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Ortodoks-Gregoryen mezhebi Ermenilerin bir anlamda milli mezhebi olarak kabul edilmektedir. Özellikle eski dönemlerde din; kültür ve siyasi kimliği belirleyen temel unsur olarak kabul edildiği için Ermenilerin Ortodoks-Gregoryen mezhebinden ayrılarak, Katolik, Rum-Ortodoks, Slav-Ortodoks veya daha sonraki dönemlerde olduğu gibi Protestan olmaları Ermenilerin kendi camiasından çıkmaları ile aynı anlamda algılanmaktaydı[99].

97 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 263.
98 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 75, 94.
99 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 78.

Ermeni patrikliği de cemaatinin parçalanmasından hoşnut değildi. Osmanlı Devleti, dini ve siyasi merkezleri kendi topraklarında olan toplulukları daha kolay denetlemekteydi. Katolik mezhebine geçen Ermeniler ise Roma'dan olumsuz olarak etkilenebilir, ayrıca Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önü açılabilirdi[100]. Keza Osmanlı'nın zayıfladığı bir dönemde 1604 ve 1673 yıllarında Fransa'nın Katolikler üzerinde himaye hakkı verilmesi, 1664'de Saint Gothard yenilgisi, 1683 Viyana Bozgunu 1689'da Arnavutluk Katoliklerinin Avusturya'nın himayesine bırakılmaları ve Türkiye'nin ilk defa taksimi demek olan 1699 Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin yenilmezlik imajını sarsmakta ve bu durum özellikle Rusya'nın Osmanlı üzerindeki yayılmacı politikalarını kamçılamaktaydı[101].

Tüm bu gelişmeler üzerine bir kısım Ermeniler, Roma Katolik Kilisesi'ne meylederek, 1700'lü yıllarda Katolikliği kabul etmişlerdir[102]. İşte araştırmamızda, esas olarak üzerinde durduğumuz Mihitar, tam da bu tarihlerde Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş ve Ermenilerin Katolik mezhebine geçmeleri için çalışmalarına başlamıştır. Ancak Mihitar'ın hedefi sadece Ermenileri Katolik yapmakla sınırı olmayıp onun daha kapsamlı düşünceleri bulunmaktaydı.

100 B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi*, s. 45; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 68-70 vd.

101 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 89.

102 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 77-78.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVASLI MİHİTAR'IN HAYATI ve FİKİRLERİ

I) MİHİTAR'IN HAYATI

a) İlk Yılları

İlk olarak şunu söylemek gerekir ki Orta Anadolu'da bulunan Sivas şehri, tarihin eski dönemlerinden beri önemli bir yerleşim yeri olmuş, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri zamanlarında da geçmişten gelen bu önemini muhafaza etmiş bir Türk şehridir. Şehrin ticaret merkezi olması aynı zamanda kültürel merkez olmasına da zemin hazırlamıştır[1]. Yukarıda

1 Bunların sonucu olarak sonraki dönemlerde Ermeni iddiaları açısından da Sivas'ın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu anlamda Sivas, Vilayât-ı Sitte denilen ve Ermenilerin toprak taleplerinin bulunduğu vilayetlerin en batısında bulunmakta ve 60.300 kilometre ile yüz ölçümü olarak bu vilayetlerden en büyüğünü oluşturmakta idi. Bugünkü Sivas, Amasya ve Tokat şehirlerinin tamamı, Kayseri, Malatya, Ordu, Giresun, Samsun ve Çorum'un bir kısmı o dönemde Sivas vilayetine tabii idi. Bkz. Bilâl N. ŞİMŞİR, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, (24-26 Nisan 1985), Sıvas, Cumhuriyet Üniv Yay. No. 17, Sivas 1986, s. 77-78; *Yurt Ansiklopedisi*, "Sivas" md., C. IX, s. 6858, 6865; Kemalettin KUZUCU, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, (yay. haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 517; Ermeni iddialarının en batıdaki topraklarını içermesi ve Anadolu'nun merkezi bir yerinde olması bakımından Sivas, o zamanki mülkî taksimata göre, kendisine bağlı Merzifon, Amasya, Tokat ve sancakları ile birlikte XIX. yüzyıl son çeyreğinden itibaren bir çok Ermeni ihtilal ve isyan olaylarına sahne olmuştur.

değindiğimiz üzere XI. yüzyıldaki Ermeni göç olaylarının sonucunda Orta Anadolu'da kısmen yoğunlaşan Ermeni nüfusu, misyonerler için uygun bir çalışma ortamı oluşturmakta idi. Ancak hemen şunu söylemek gerekmektedir ki Ermeniler şehirde veya bölgede hiçbir dönemde Müslüman nüfusun altıda bir veya beşte bir oranını geçememişlerdir[2]. Yani Sivas, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından itibaren tam bir Türk şehri olmuştur.

Sonradan Ermeni milletinin önde gelen isimlerinden birisi olacak olan Manuk (Mihitar'ın doğum adı), zamanının orta tabakasına mensup, dindar bir Ermeni tüccar ailesinin çocuğu olarak 7 Şubat 1676[3] tarihinde Sivas'ta Hohtar mahallesinde dünyaya gelmiştir[4]. Babası çerçi Bedros Manukyan, annesi

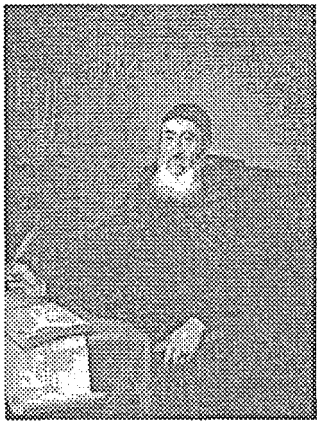
2 Ermenilerin Sivas vilayetindeki genel nüfusa oranları ise % 15 ile 20 arasında değişmekte ve bu oranı geçmemekteydi. Mesela 1831 tarihinde Osmanlı genelinde yapılan nüfus sayımında Sivas şehir merkezinde çoğunluğu Ermeni olan gayrimüslimlerin sayısı 1782 hane ve yaklaşık 9 bin civarındadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise şehrin merkez nüfusunun 15 bin ile 43 bin arasında değiştiği ve yine çoğunluğu Ermeni olan gayrimüslimlerin 6 bin ile 9 bin arasında nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için Bkz. Ö. DEMİREL, "Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri", s. 496; ayrıca Gürsoy ŞAHİN, *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2007, s. 90.

3 Kaynakların hemen tümünde doğum tarihi 1676 yazılı iken Meydan Larousse'da bu tarih 1670 olarak verilmektedir. Bkz. "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 718.

4 Kevork B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship*, Middle Eastern Department, Harvard College Library, 1976, s. 1; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 6; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 474; ayrıca Mihitar'ın hayatıyla ilgili İstanbul'da bulunan Özel Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesinin konuyla ilgilenen görevlisiyle bir dizi yazışma yaptım. Tarafıma bazı bilgi ve kitaplar gönderilmiştir. Çok teşekkür ederim. Onun, Rahip Mikael Akian, tarafından Ermenice olarak kaleme alınan (Mikael AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, [Mihitar'ın Doğunumun 300. yılı (1676-1076)], Mihitaryan Madeneshar (Yayınları) No: 1, Imp G. Doniguian & Fils, Beyrut Lübnan, 1976, s. 1-79) adlı eserden yaptığı tercümeleri göndermesi Mihitar'ın hayatı ile ilgili bir çok kaynakta bulunmayan ilginç ayrıntıları ortaya çıkarmıştır.

Şehristan'dır. Vaftiz ismi Manuk olup, kaynaklarda asıl isminin Manuk Bedrosyan olduğu yazmaktadır[5].

Resim –1 Sivaslı Mihitar

E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 85.

Konuyla ilgili kaynaklardan olağanüstü yetenekli bir çocuk olduğu, henüz beş yaşındayken okuma yazmayı öğrendiği, on yaşında ise eğitilmek üzere ilk önce Rahip Harutyun daha sonra da annesinin izni ile Manase ve Mariam isimli rahibe kardeşlerin yanında kaldığı anlaşılmaktadır. Harutyun adındaki rahibin bu iki rahibeye dini önderlik yaptığı, aynı zamanda Manuk'a kilise müziği ile ilgili eğitim verdiği de anlaşılmaktadır[6].

Manuk'un 1685-1691 yılları arasında Sivas'ta Surp Nişan Manastırına girerek ondört-onbeş yaşlarında keşiş, ondokuz

5 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 356.

6 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

yaşında rahip olduğu ve Başpiskopos Ananias tarafından önce ilk derece rahip yardımcısı görevine (Tbir), aynı rahip tarafından 15 yaşında 2. derece rahip yardımcısı görevine (sargavak) ve daha sonra da "*diyakosluğa*"[7] yükseltildiği anlaşılmaktadır[8]. K. Pamukciyan'ın eserinde adı geçen manastırda üç tane kilise bulunduğu, Manuk'un Surp Nişan manastırındaki Surp Asdvadzadzin Kilisesine mensup olduğu yazmaktadır[9].

Bir süre sonra kutsal rahiplik rütbesini alan Manuk, daha sonra manastırın eğitim seviyesi kendisine yetersiz geldiği için bazı Ermeni manastırlarını ziyaret etmeyi kararlaştırmıştır[10]. Bu sırada "*teselli eden-rahatlatan*" anlamına gelen "*Mihitar-Mığitar*" adını alarak Eçmiyazin'de görevli Başpiskopos Mikael ile birlikte 1691 yılında (?1692 Aralık ayı[11]) Erivan'daki Eçmiyazin'e gidip manastıra girmek için yola çıkarlar[12]. İlk olarak Erzurum'a varan Mikael ve Mihitar'ın, Erzurum'da bulunduğu sırada Katoliklik propagandası yapan Ciz-

7 Diyakoz, kilise veya cemaat işlerinde gönüllü olarak papaza yardım eden kimse.

8 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 1; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 6; M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79; Bkz. www.pangaltilisesi .k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007); E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 76; K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 88; O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798; "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007).

9 Kevork PAMUKCİYAN, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 46.

10 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 1.

11 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

12 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

vit tarikatından bir misyoner olan Jacques Villote (Rahip Vilod) ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Mihitar'ın bu karşılaşma sırasında Katolik misyonerden ve onların tarikatlarının örgütlenme biçimi ve verimliğinden son derece fazla etkilendiği ve Ermenileri Batı kültürüyle tanıştırma konusunda çok fazla istek duyduğu anlaşılmaktadır[13].

İkili 1693 yılında Eçmiyazin'e varırlar. Yolculuk sırasında Mikael'in tutumu belli olur ve Mihitar'ı buraya eğitmek için değil kendine yardımcı olarak getirdiği anlaşılır. Çalışmaları dışında öğlenleri bağda çalışmaya zorunlu olan Mihitar'ın toz ve rüzgardan gözleri rahatsızlanır. Burada iki-üç ay kaldıktan sonra bu duruma fazla dayanamayan Mihitar, Başpiskopos Teodoros'un yardımı ile Sevan'a gider. Burada kaldığı süre içinde umduğunu bulamaz ve buradan ayrılarak Pasin'e Meryem Ana Manastırında Başpiskopos Melkiset'in yanına varır. Bu sırada Eçmiyazin manastırı yetkilileri Başpiskopos Melkiset'i, çevre vilayetlere vaaz vermesi için görevlendirir. Mihitar da onunla birlikte gider ve o da vaazler vermeye başlar[14]. Mihitar'ın 1692 yılında Erzurum'da Pasin ve Sevan ve manastırlarında dersler verdiği de anlaşılmaktadır[15]. Burada özellikle Hz. Meryem'in fikirleri ile teselli bulduğu anlaşılmaktadır[16].

13 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2; B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 72; Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007); Mekhıtar (1676-1749) His Life, http://www.mekhitarists.org/mekhitar.html (29.09.2007).

14 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

15 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

16 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 407.

Bir süre sonra Mihitar, memleketi Sivas'a dönmek üzere yola çıkar. Mihitar'ın Sivas'a dönmeye karar vermesinde Pasin'de yaptığı çalışmaların meyve vermemesi ve Sivas'ta kendisine ilk eğitimi veren rahibelerden Mariam'ın ölmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ölmeden, diğer rahibe Menase'yi görmek istemektedir. Mihitar memleketine dönmek üzere Erzurum'a uğramış, Erzurum'dan Sivas'a gitme gününü beklerken dostu Bedros'un evine gitmiştir. Bedros daha önceden Roma'yı ziyaret etmiş bir kişi olup onun anlattıkları üzerine Mihitar'da aşırı derecede Roma'ya gitme arzusu uyanmıştır[17].

Onun dolaştığı yerlerde vaazları ve bilgisinden dolayı Ermeni halkın yoğun ilgisi ile karşılaştığı anlaşılmaktadır[18]. Ancak ifade ettiğimiz gibi bu iki merkezde de umduğunu bulamayan Mihitar, memleketinden ayrıldıktan yaklaşık onsekiz ay sonra 1694 yılında Sivas'a geri dönmüş ve bir süre burada kalmıştır[19]. Mihitar'ın sağlık sorunları yaşaması ve çevre şartlarından olumsuz etkilenmesi de memleketine dönüşünde önemli bir etkendir. Zayıf bir bünyeye sahip olan Mihitar'ın bu yolculuğu sırasında hastalandığı ve gözlerinin iyice rahatsızlandığı anlaşılmaktadır[20]. Mihitar Sivas'a varır ve varır varmaz Surp Nişan Manastırına gider. Burada kaldığı süre içinde gözlerindeki rahatsızlık tekrarlamaya başlar ve hemen ailesi-

17 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 474; M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

18 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2; Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007); Mekhıtar (1676-1749) His Life, http://www.mekhitarists.org/mekhitar.html (29.09.2007).

19 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718; Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/ webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

20 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 407-408.

nin yanına taşınır. Bütün kış gözleri görmez, çünkü bu mevsimde buralar gelecek bir doktor bulunmamaktadır. İlkbahar'da Sivas'a gelen doktor, Mihitar'ın gözlerinin açılması için gerekli tedaviyi yapmış ve gözleri görmeye başlamıştır[21].

Mihitar'ın Doğu Anadolu'daki bu seyahatinin uzun vadede Ermeniler açısından oldukça önemli sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Mihitar bu geziler sırasında bir yandan vaazlar vererek kendi popülerliğini artırırken, diğer taraftan Ermenilerin içinde bulunduğu yaygın geri kalmışlığı açık bir şekilde gözlemlemiş, bu sebepten Ermenilerin kültürel seviyesinin acilen yükseltilmesi konusunda kesin olarak karar vermiştir. Bu dönemde Ermenilerin, sayısı çok az olan eğitim kurumları, kiliselerin yanında faaliyet gösteren eğitim kurumlarıydı[22].

Böylece Mihitar'ın Batı kültürüne karşı olan ilgisinin ve çalışma hırsının iyice arttığı anlaşılmaktadır. O, Sivas'ta bir yandan Hristiyanlıkla ilgili eserler okurken bir yandan da Suriyeli ve Grek din adamlarının eserlerini Ermenice'ye çevirmiştir[23]. Mihitar'ın, Osmanlı hakimiyetindeki Ermenilerin zamanla eriyeceğinden endişe ettiği ve Ermeniler arasında milliyet şuurunu uyandırmak çabası içine girdiği anlaşılmaktadır[24]. Mihitar, özellikle Ermenilerin ihtiyacı olduğunu düşündüğü dini ve milli uyanış üzerinde durmuştur[25].

21 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.
22 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 1-2.
23 Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007).
24 Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 128-129.
25 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 8.

Sağlığına tekrar kavuşan Mihitar, bir süre memeleketi Sivas'ta kalır. Onun, bu sıralarda Ermeni Patrikliği ile Roma kilisesini birleştirmeyi istediği ve bu amaçla planlar yaptığı anlaşılmaktadır[26]. Bu dönemde Sivas'a 25-26 yaşlarında Rahip Hovnan gelir. Rahip Hovnan, Kudüs'e gitmek isterken Mihitar Roma'ya gitmeyi arzulamaktadır. Bu arzuyla ikisi de 1695 tarihinde Halep istikametine doğru yola çıkarlar. Daha sonra Halep varan Mihitar burada yabancı rahip Povolieri ile tanışır[27]. Rahip Povolieri'nin yardımı ile Mihitar ve yol arkadaşı Rahip Hovnan, 1695 yılında İskenderun limanına ulaşırlar[28]. Burada Kıbrıs üzerinden Roma'ya götürecek olan Fransız gemisine binen Mihitar, Kıbrıs'a vardığında sıtmaya yakalanmıştır. Gemi yola çıktıktan sonra iyice ateşlenen Mihitar'ın yardım sever kişiler tarafından St. Magar (Macar) Ermeni manastırına götürüldüğü ve burada bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. Yaz ayları boyunca sözde kendini dine adamış dervişlerin ihmal ve küçümsemeleri arasında zor şartlar altında bu manastırda kalan Mihitar, bir hayırseverin yardımı ile Halep'e, oradan da Antep'e geçer ve sonunda 1695 yılında hasta ve parasız olarak memleketi Sivas'a döner ve tekrar Surp Nişan manastırına girer[29].

Mihitar'ın Katolikliği ne zaman kabul ettiği konusu tartışmalıdır. Bazı kaynaklar 1695 yılında Halep'te Katolikliği kabul ettiğini yazarken[30], bazıları ise yer bildirmemekle birlik-

26 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 6.
27 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.
28 Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007).
29 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 408.
30 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2.

te 1695 yılında Roma Katolik Kilisesine bağlı Cizvit rahiplerinden Anton Beauvollier'in daveti ile Katolik olduğunu yazmaktadır[31]. Bir kısım kaynak 1700 yılında gizlice Katolik olduğunu bildirirken[32], bir kısmı da özellikle Katolik misyonerlerin bölgedeki çalışmaları sonucunda pek çok Ermeni'nin mezhep değiştirmesi gibi Gregoryen Papazı olan Mihitar'ın bir süre sonra Katolik olduğunu yazmaktadır[33]. Ancak 1695 yılında Katolik olduğu, Roma'ya da bu yüzden gitmek istediği kuvvetle muhtemeldir.

Mihitar 17 Mayıs 1696 tarihine kadar manastırda kalarak Başpiskopos Garabed Guruntzi'den rahiplik rütbesini alır. Daha sonra İstanbul'a giden Mihitar burada Rahip Hacadur Garnetzi'ye kendi fikirlerini ve projeleri açar ve hergün İstanbul'da vaazlar vermeye başlar[34]. Bazı kaynaklar Mihitar'ın Roma'ya gitme teşebbüsünün yolculuk sırasında meydana gelen zorluklar ve aksilikler yüzünde gerçekleşmediğini, onun bir süre Kıbrıs'ta kaldıktan sonra İstanbul'a gittiğini ifade etmektedir[35]. Ancak Mihitar'ın ilk önce memleketi Sivas'a döndüğü, ardından 1696 yılında İstanbul'a geçtiği[36], 1697 yılında ise İstanbul'da Galata'daki Surp Krikor Lusaraoviç kilisesinde vaazlar verdiği anlaşılmaktadır[37]. İstanbul'da parasızlık çeken Mihitar'ın çevresine öğrenci toplamaya başladığı, aralarında Thomas à Kempis'in kaleme aldığı *"The Imitation of*

31 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 8.
32 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.
33 S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 46.
34 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.
35 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.
36 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 408.
37 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

Christ", adlı kitabın da bulunduğu bir kısım kitapları çevirdiği ve yayımladığı anlaşılmaktadır[38].

Kaynaklar Mihitar'ın İstanbul'a gitmesiyle ilgili bazı farklı bilgiler vermektedir. Bazı kaynaklarda Mihitar'ın 1700'de Ermenilerin ihtiyacı olan kültürü yaşatmak için bir tarikat kurmak maksadıyla, bir kaç müridi ile beraber Sivas'tan ayrılarak İstanbul'a gittiği yazılıdır[39]. K. Pamukciyan ise konuyla ilgili çalışmasında Mıhithar'ın Sivas'tan İstanbul'a gelmediğini, Sivaslı olmasına rağmen, aslında Erzurum'un Hintzk Köyündeki Surp Astvadzadzin Manastırından geldiğini ifade etmektedir[40]. Yaptığımız araştırmalara göre Mihitar, 1696 yılında İstanbul'a gitmiş, daha sonra kurmak istediği birliğe üye toplamak için deniz yolu ile Trabzon ve Oltu'ya gitmek istemiştir. Fakat denizde çıkan fırtına sebebiyle karaya çıkan Mihitar, kara yolu ile bir ayda Sinop'a varmış, oradan Samsun ve Merzifon'a gitmiştir. Burada ruhani konular üzerine çalışmak için manastıra çekilen Mihitar, daha sonra Amaşya, Tokat yolu ile tekrar Erzurum'a ulaşmıştır.

Erzurum yakınlarında Garmir (ya da Hıntzutz) manastırın Başpiskoposu, Mihitar'ı manastıra alır ve eğitmesi için 15 çocuk verir. 1698 de yine hastalanan Mihitar, öğrencilerinden Hovhannes'in kendisine gösterdiği ilgi ile bir süre sonra sağlığına kavuşur. Bir sene boyunca manastırda kalır ve eğitim

38 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 408.

39 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 67; ayrıca M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 275.

40 Kevork PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", *Tarih ve Toplum*, 28, (Nisan 1986), s. 46.

vermeye devam eder. Sonuçta Başpiskopos Markar, Mihitar'a 1699 yılında Vartabed rütbesini verir[41]. Böylece fikirlerini yaymak için Mihitar tekrar İstanbul'un yolunu tutar.

b) İstanbul Yılları

Mihitar'ın en önemli isteği ve düşüncesinin öncelikle kendi bilgi düzeyini dini ve kültürel alanlarda yükseltmek, ardından da Ermeni toplumunu aydınlatmak olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi Katolik kilisesine bağlandığı gibi Ermenileri de Roma Katolik birliğine bağlamak gerektiğini düşünmektedir[42]. Ayrıca Ermenileri Türklere karşı himayeye almaları için, yabancı devletlerden kuvvet temin etmek istemekteydi[43]. Bu sebepler, Mihitar'ın 1700 yılında tekrar imparatorluğun başkenti İstanbul'a gitmesine neden olmuştur[44].

Bu dönemlerde bazı Ermeni rahiplerinin açtığı ve sınırlı sayıda öğrencisi bulunan, etki alanı da oldukça az olan okullar faaliyet göstermekteydi. Bu zamana kadar açılan Ermeni okullarında yapılan öğretime dini bilgiler hakimdir. Bu durumun farkına varan Mihitar, Ermeniler arasında yaygın ve sistemli bir aydınlanma hareketinin başlatılması gerektiğine karar vermiştir. Onun tasarladığı şeyin kişisel aydınlanmadan daha ziyade tüm Ermeni milletinin aydınlanması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca dini emirlerin de bu aydınlanmada etkili

41 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79. Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007); L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 474.

42 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718.

43 Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

44 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 474; Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/ webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

olacağını düşünmekteydi. O, takipçilerinin yüksek kültürlü, ciddi, kurallara uyan, dindar, entelektüel ve milliyetçi rahiplerden olmasını istemekteydi. Ancak Mihitar henüz çok gençti. Kafasında bu fikirler oluşurken daha yirmi yaşındaydı. Yine de İstanbul'da kısa bir sürede bilgi ve kültür birikimi ile dikkat çeken Mihitar, kısa zamanda kendisi gibi düşünen bir çok yandaş toplamayı başarmıştır[45].

Ancak Mihitar'ın fikirlerinin gerçekleştirilmesinin imkansız denecek kadar zor olması, çevresindeki bazı rahiplerin bir süre sonra ondan uzaklaşmasına sebep olacaktır. Fakat Mihitar düşüncelerini ve ideallerini asla değiştirmemiştir. Onun bu kadar kararlı olmasında, Doğu Anadolu gezisi sırasında görüştüğü Latin misyonerlerden öğrendiği Batı'daki dini düşünceler ve tarikat organizasyonların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Misyonerlerin son derece üstün eğitimi ve çok yönlü olmaları Mihitar'ı son derece etkilemiştir[46].

Mihitar'ın İstanbul'a gittiğinde ilk yapmak istediği şey bir Ermeni okulu açmak ve halkını aydınlatmaktı[47]. O, bu düşüncesini gerçekleştirmiş, İstanbul'da eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. O. Ergin, Mihitar'ın 1710'da, İstanbul'da Beyoğlu'nda Ermeni çocuklarına dersler verdiğini yazmaktadır[48]. Ancak bu tarihte Mihitar Venedik'tedir. İstanbul'dan 1703 yılında ayrıldığına göre bu kurumun kuruluş tarihi 1703 veya daha önce olmalıdır.

45 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2.
46 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2.
47 Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007).
48 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 750-751.

Ermeni toplumunu aydınlatma düşüncesiyle hareket eden Mihitar, kaynaklardan anlaşıldığına göre Meryem ananın doğum günü olan 8 Eylül 1701 tarihinde daha yirmibeş yaşında İstanbul'da yaklaşık on öğrencisi (?onaltı[49]) ile birlikte, Ermeni milletinin fikrî ve dinî alanda uyarılması ve uyandırılması için bir Mihitaryan Birliğini-Manastırını kurmuştur[50]. Hristiyanlıkta Batı keşişliğinin ve manastırının babası sayılan ve Monto (Monre) Cassino'nun ilk keşişi olan Aziz Benedikt'in (480–547) belirlediği manastır ve keşişlik kuralları, sonraki dönemlerde pek çok Hristiyan tarikatında olduğu gibi Mihitar'ın kurduğu tarikatta da geçerli kurallar olarak kabul edilmiştir[51].

Onun Benedikt tarikatı mensubu olarak kurduğu tarikat, "*Ermeni Benedikt*" tarikatı olarak kabul edilmiş, öğrencileri de ayrıca kendilerine "*Meryem'in oğulluğuna kabul edilenler ve tövbekarların öğretmenleri*" adını vermişlerdir. Kendileri için de Ermenice dört kelimeden oluşan ("*Ordegir, Kowsi, Vardapet, Apašxarowthìan-Vortkir, Guysi, Vartabed, Abasharutyan*") bir amblem kabul etmişlerdir. Mihitaryan logosu üzerindeki harflerin genel olarak anlamına bakıldığında "*tüm Mihitaryan rahipler Meyrem Ana'nın üvey evlatlarıdır ve bu*

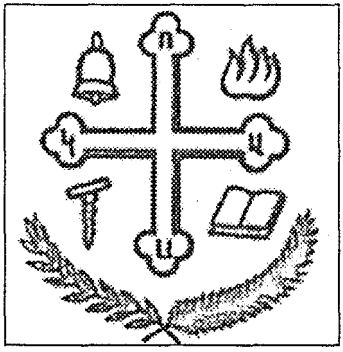
49 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 475.

50 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 53; "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 4; Bazı kaynaklarda bu tarih 1700 olarak gösterilmektedir. Bkz. http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

51 "Benedictus", md., *Ana Britannica*, C. V, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 128; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 46; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 8.

rahipler insanların günah yada hatalarını düzeltmek için çalışırlar" anlamına gelmektedir[52]. Bkz. Resim-2.

Resim –2 Mihitaristlerin Logosu

S. K. BADZİK, Mehkitarist Congregation, s. 5.

Mihitar, ilk başlarda on kişi olan taraftarlarına bir yıl veya daha çok eğitim vermiş, her fırsatta onlarla ilgilenmiş ve Ermeni milliyetçiliği konusunda şevklerini ve entelektüel seviyelerini artırmaya çalışmıştır. Ayrıca o, gerçekleştirilmesi neredeyse imkansız olan politik ve dini düşüncelerine karşı muhalefeti ve Ermenilerin büyük çoğunluğunun yaşadığı Osmanlı Devleti'nin iç durumunu Avrupa'ya açmaya çalışmıştır[53].

Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı'nın Fransızlarla ilişkileri çerçevesinde faaliyetleri azalan veya artan Katolik misyonerlerin, özellikle 1673 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlardan sonra Osmanlı tebaası arasında Katolikliğe ge-

52 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 8.
53 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2-3.

çişin arttığı gözlenmektedir. Bu gelişmede, Fransa'ya verilen imtiyazlardan Katolik mezhebindeki Osmanlı ahalisinin de yararlanmaya başlamasının etkisi bulunmuş olmalıdır. Fransa'nın himayesi ve ticari imtiyazlar, gayrimüslim Osmanlı tebaasına son derece cazip gelmiştir.

Keza bu tarihten itibaren Fransa'nın yardımlarıyla misyoner okulları ve matbaalar açılarak yoğun bir propaganda faaliyetine başlanmıştır. Ancak Gregoryen Ermeni ve Rum kiliseleri Osmanlı yönetimine başvurarak bu duruma karşı tedbir alınmasını ister. Osmanlı idarecileri de bu durum karşısında 1701 yılında misyonerleri sıkı takibe başlar, matbaalarını kapatır ve gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesini yasaklar[54]. Haliyle Mihitar'ın İstanbul'da faaliyet gösterdiği döneminde Katolik Ermenilerle Gregoryen Ermeniler arasında gerginlikler artmaya başlamıştır. Elbette meselenin bu sıralarda gerginleşmesinde geçmişten gelen bazı sorunların etkisi bulunmaktadır.

Bu bağlamda XVII. yüzyılın sonlarına doğru Cizvitler, Ermeni patriğinin de izniyle Ermeni kiliselerinde Türkçe vaaz etmeye başlamışlardı. Gerek bu Türkçe vaazlar gerekse fakir Ermenilere yapılan bir takım parasal ve maddi yardımlar, Katolikliğin yayılması daha da hızlandırmıştır. Katolikliğe geçmiş olmak, fakir Ermenilerin Gregoryen kilisesinin koyduğu vergilerden kurtulmayı da sağlamaktaydı. Bu durum da Ermenileri Katolikliğe ayrıca cezbediyordu[55]. Aynı dönemde

54 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 264; C. KÜÇÜK, "Millet Sistemi", s. 696.

55 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.

Katolik misyonerler çalışmalarını Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmakta ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde ve 1697 yılından itibaren Galata'daki Ermeni matbaalarında propaganda kitapları basılmaktaydı.

Bunu haber alan Osmanlı hükümeti 1701 yılında bu tür kitapları basanları hapse atarak Ermeni matbaalarının faaliyetlerini durdurdu. Gregoryen Ermenilerin Katolikleşmesinde 1701 yılında İstanbul Ermeni patriği olan Sahak (Yeprem?[56]), ihmali olduğu gerekçesiyle görevinden alınarak hapsedildi. Yerine Gregoryen Ermenilerin de tesiriyle Patriklik görevine azılı bir Katolik düşmanı olan Avedik getirildi. Patrik Avedik'in müthiş bir Katolik düşmanı olması ve Katolik mezhebine geçen Ermeniler hakkında devletin gücünü de kullanarak mücadele etmesi, Katolikliğe geçme hareketlerini iyice yavaşlattı hatta durma noktasına getirdi[57].

Ancak Patrik Avedik'in bu tür faaliyetleri üzerine Cizvit misyonerlerin ve özellikle Fransa elçisi Fériol'un da desteği sonucu Katolik Ermeniler, onu görevden aldırmak için çeşitli yollara başvurdular[58]. Sonunda bazı devlet görevlilerine rüşvet vererek patriği İstanbul'dan kaçırmayı başardılar. Patrik önce Sakız Adasına, ardından Fransa'ya götürülerek ilk önce Mont St. Michel'de daha sonra Bastille'de (1706) hapsedildi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti Cizvit Katolikler üzerindeki baskısını daha da artırdı. Bazı girişimler neticesinde patrik

56 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 33-34.
57 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 66, 88-89.
58 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.

Fransa'dan geri döndürüldü[59]. Bu dönemde Katolik propagandasına karşı çıkan Patrik Avedik'in İstanbul'dan Paris'e kaçırılması ve Bastille'de hapsedilmesi oldukça ilginçtir ki bu durum Katoliklerin kendilerini güçlü hissetmelerinin ve Fransa'nın kendilerine destek olmasının bir göstergesidir.

Ancak bu tür hareketler Ermeni toplumunu iyice germekte ve Ermeni toplumunun ileri gelenleri, karşılıklı olarak baskı altına alınmaktaydı. Keza bu dönemde Gregoryen Ermeni kilisesinin hiyerarşisi, Katolik mezhebine dönüşü engellemek için bazı sert tedbirler almaktaydı. Bunu Ermeni kilisesi ve milletinin bölünmemesi için yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak tersine Mihitar, Ermenilerin ancak Papalığa bağlanarak millet özelliklerini koruyacağını ifade etmektedir. Ayrıca kendince dini ve etnik bağlılık arasında kurduğu denge, kendisini fikirleri ve idealleri konusunda cesaretlendirdiği anlaşılmaktadır[60].

Mihitar'ın zamanında, Gregoryen Ermeni kilisesinde en üst rütbe olan katagigos unvanına sahip üç kişi ve İstanbul ve Kudüs'te iki de patrik vardı. Ama İstanbul'daki patrik çok fanatik olmasıyla ön plana çıkıyordu. Ancak bu fanatizmi dine yönelik değil, mal ve mülke yönelikti. Zenginliği tebaasından elde ettiklerinden oluşuyordu. Aynen Rum Ortodoks meslektaşı gibi, İstanbul Ermeni patriği bir kral gibi hükümdarlığını sürdürüyor ve tek görevinin milletinin Osmanlı padişahına karşı sadık kalmasını sağlamak olduğunu düşünüyordu. Onun

59 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 66, 89; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 134; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 53-54.

60 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2.

dışında da istediği herşeyi yapabiliyordu. Esasen dinle ya da inançla bütün bunların hiçbir ilgisi bulunmaktaydı. Gregoryen kilisesinin yaptığı yanlışlarının ve Katoliklere yapılan baskıların zirveye ulaşması ise Sivaslı Mihitar dönemine yani XVIII. yüzyılın başlarına denk gelmektedir[61].

Bu tarihten itibaren, Katolik düşmanı olan patrikler, Katolik Ermenilerin, padişahın gücünü hissetmelerini sağlamışlardı. Çünkü Katolik düşmanı Gregoryen patrikler, Katolik Ermenileri Osmanlı yönetimine, itaatsiz, isyankar, hain ve Roma'nın ajanları olarak şikayet etmişler ve bunu yapmakla da Katolik Ermenilerin baş düşman haline getirilmesine, İstanbul'da baskı görmelerine, tutuklanmalarına ve öldürülmelerine sebep olmuşlardır. Hatta Ermeni Patriği kutsanma metnine; *"Ermeni milleti mensubu olan, ama kiliseleri ve manastırları olmayıp bir yerden diğerine dolaşan ve gerçek Ermenileri kötü yola düşürmeye çalışan kişiler, patriğin de izni ve desteğiyle tutuklanıp yargılanmalı... Buna göre gerçek Ermeniler diğerlerin konumunda ve onların Katolik olmalarından dolayı rahatsız edilmemeli, Patriğin izni ile birlikte onlara karşı önlemler alınmalıdır"* cümlesini eklettirmiştir[62].

Bu sıralarda Katoliklerin faaliyetlerinin daha da önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Mesela bu vakitlerde Galata'da bulunan Lusavoriç (Gregoryen) kilisesi, Katolik rahip Sivaslı Mihitar'ın idaresinde bulunmaktaydı[63]. Keza aynı dö-

61 E. URAS, *Tarihte Ermeniler,* s. 149; ayrıca bkz. N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 49; Y. HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri*, s. 3.

62 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 77.

63 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 133.

nemlerde Sulukule'deki Kumkapı Ana ve Surp Kevork kiliselerinin vaizi Katolik rahip Haçadur Arakelyan isminde birisi idi[64]. Bu dönemde gerek Fransa'nın ticari ilişkilerle başlayan ve hiç beklenmedik bir şekilde başka alanlara kayarak yavaş fakat derinden ilerleyen Katolik propagandası[65], gerekse mezhepler arasındaki mücadelelerin bir sonucu olarak 1668, 1701 ve 1702 yıllarında bir kısım Gregoryen Ermeninin, Papaya meylederek Katolikliği kabul ettikleri görülmüştür[66]. Bu atmosfer içerisinde yine Samatya'da Katolik olan Papaz Gomidas Kömürciyan, Sulu Manastır kilisesinde vaazlar vermekteydi. Bu çalışmaların sonucunda Gomidas, onbinlerce kişiyi kendisine meylettirebilirdi. Hatta papazın kilisede vaaz vermesine engel olmak isteyen Ermenilerden bir çokları az kalsın halk tarafında linç edilecekken son anda kurtulmuşlardır[67].

Yukarıda değindiğimiz üzere o sıralarda İstanbul'da papalık propagandası yani Katoliklik aleyhine mücadeleler olmakta idi. Bu dönemde Mihitarın, Gergoryen Ermeniler'den ölüm tehditleri aldığı da görülmektedir. Keza onun, İstanbul'daki Gregoryen Ermenilerin Katolik Ermenilere karşı başlattıkları baskılar sonucunda bir süre sonra Fransız konsolosluğuna sığındığı anlaşılmaktadır[68]. Daha sonra Kapusin rahipler konaklarda ve St. Krikor Lusavoriç kilisesinde vaaz veremez duruma gelmiştir[69]. Mihitar'ın İstanbul'da yaptığı ça-

64 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 2264-265; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 32.
65 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 58.
66 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 52.
67 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 32. .
68 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 475.
69 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

lışmalardan sadece Gregoryen Ermeni kilisesinin üst düzey mensupları değil aynı zamanda Katolik Latin kilisesi misyonerlerinin eğitimiyle ilgilenen Propaganda kurulunun üyelerinin de rahatsız olmaya başladığı anlaşılmaktadır[70].

Bu sırada Gregoryen Ermeniler, Mihitar'ı ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. Bu sebepten Mihitarist topluluk 1703 yılında merkezini İstanbul'dan Mora (Morea) yarımadasının güneyinde Venediklilere ait Modon'a (Methone, Madon veya Meton) aktarmıştır[71]. M. Şakiroğlu, Mihithar'ın Eylül 1701 yılında Modon şehrine gittiğini kaydetmektedir[72]. Ancak incelediğimiz diğer bütün kaynaklara göre Mihithar, 1701 yılında daha İstanbul'dadır ve tarikatını 8 Eylül 1701'de İstanbul'da kurmuştur[73]. Onun bu tarihten sonra Modon'a gitmiş olması akla daha yakın gelmektedir.

Bu konuda çalışmaları olan kimi Ermeni yazarların ifadelerinden Ermeni kimliğinin atası olan Mihitar'ın, 1703 senesinde Osmanlı Devleti'nden baskı gördüğü için İstanbul'dan

70 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 3.

71 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 76; Bkz., L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 32 vd; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 46; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 475.

72 Mahmut ŞAKİROĞLU, "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883-1935", "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi: Venedik'te "Saint Lazare" Dervişleri Akademisi", *Tarih ve Toplum*, 23 (Kasım 1985), s. 27. M. Şakiroğlu'nun yazısına cevap yazan K. Pamukciyan'ın yazısına tekrar bir cevap yazmış ve Mihitar'ın Modon şehrine gidişinin 1701 olduğunda ısrarcı olmuştur. Bkz. Mahmut ŞAKİROĞLU,"Yine Mıkhitaristler", *Tarih ve Toplum*, 30, (Haziran 1986), s. 2; ayrıca Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46-47.

73 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 408.

kaçtığı ve o tarihte Venedik'te Mora'daki Modon'da öğrencilerine katıldığı ifade edilmektedir[74]. Ancak bu sözlerle sanki Osmanlı yönetiminin aslında ona baskı uyguladığı, kendisinin ise bu sebepten dolayı Osmanlı topraklarından ayrıldığı ima edilmektedir[75]. Ancak bu doğru değildir. Ermeni rahibi ve öğreticisi Sivaslı Mihitar, Katolik inancının kurbanı olmuştur. Bazı kaynaklarda yazıldığının aksine ona baskı ve zulüm edenler Türkler ve Osmanlı idaresi olmayıp Gregoryen kilisesinin ve hiyerarşisinin mensuplarıdır. Mihitar, Ermeni Gregoryen milli kilisesinin en ünlü kurbanlarından birisi olup, Katolikliği tercih eden diğer Ermeniler gibi sürülmüştür. Yani Mihitar sadece ve sadece Gregoryen Kilisesine mensup dindaşları tarafından baskı altına alınmıştır[76].

Bir süre İstanbul'da kalan Mihitar burada hepsi de dini mahiyette olan dört kitap yazmıştır. Mihitar'ın önemli kitaplarından birisi "Hz. İsa'nın Sireti" (ahlakı ya da hayatı) ismini taşımaktadır. Kitapların üçü 1700'de basılmış olup eserlerin basıldığı matbaa belli değildir. K. Pamukciyan'a göre, 1718 yılına kadar Galata'da, muhtemelen bir Latin kilisesinde, Katoliklerin gizli bir Ermeni matbaası faaliyette bulunmuştur[77].

74 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 3.

75 Mesela Bkz. http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

76 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 76; keza E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 41, 68-69.

77 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46.

c) Venedik Yılları ve St. Lazar Akademisinin Açılması

Gregoryen Ermenilerin baskıları altında ve sıkıntılı ortam içerisinde Osmanlı ülkesinde daha fazla kalamayan Mihitar ve tarikatının üyeleri, Gregoryen Ermeni rakiplerinin baskılarından ve kıskançlıklarından uzaklaşmak ve çalışmalarını daha verimli bir ortamda yapmak için 1703 yılında Venedik yönetiminde olan Yunanistan'ın Mora yarımadasında bulunan Modon şehrine gittiler. Mihitar da 1703 yılında üç öğrencisi ile birlikte İstanbul'dan tüccar kılığında ayrılıp İzmir üzerinden Modon'a geçerek öğrencilerine katılmıştır[78]. Burada Venedikliler, Mihitar ve talebelerini son derece teveccühle karşılamıştır. Yerel yöneticiler Mihitar ve taraftarlarına yaklaşık iki köy büyüklüğünde bir araziyi tahsis ederek, kalacak yer ve kilise yapmalarına izin vermişlerdir.

Buraya yerleştikten sonra Mihitar ve öğrencileri ilk önce kendi eğitimleriyle ilgilendiler. Mihitar, Modon'da Yunanca, Latince ve İtalyanca öğrendi[79]. Bu sırada Papalık henüz Mihitar'ın fikirlerinin farkında değildi. Onun 1705 yılında tarikatını Papalığın onayına sunduğu anlaşılmaktadır. Bu müracaat sırasında Mihitar'ın Roma'ya gidip gitmediği tartışmalıdır. Ancak genel kanaat kendisinin Papayla görüşmeye gitmeyip

78 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 408; Ancak bazı kaynaklarda Mihitar'ın Mystra despotluğuna gittiği ve burasının Türklerin eline geçmesi üzerine Venedik'e sığındığı (1717) anlatılmaktadır. Bkz. "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718. Modon şehrinin "Methon-Modone-Metone-Mothony-Methony-Methone" gibi telaffuzu ile ilgili bkz. Kevork PAMUKCİYAN, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 326; M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

79 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 3.

öğrencilerinden Yeğya ve Hovhannes ismindeki iki rahibin bu iş için 1705 yılının Eylül-Ekim aylarında Roma'ya gittikleridir[80]. Bu dönemde Mihitar hakkında Roma'ya yalan yanlış ve olumsuz raporlar ulaşmaktaydı. Bu yüzden Papanın gönülsüz bir kabullenmesinden sonra, Mihitar Katolik kilisesinin dinsel törenlerini kendince değiştirmiştir[81]. Aradan yedi yıl geçtikten sonra Mihitar'ın tarikatı Papalık tarafından tam anlamıyla tanınacaktır.

Mihitar ve öğrencileri 1706 yılında şehirdeki Hristiyan toplumunun yardımı ile kendilerine ait bir manastır kurup iki sene sonra da Surp Anton kilisesini inşa etmişlerdir[82]. Mihitar'ın tarikatı önce Aziz Antoninus'un daha sonra da 1711'de Aziz Benedictus'un öğretisini benimsemiştir[83]. Onun, P. Elias Martyr ve P. Joannes Simon adlı iki Ermeni rahip aracılığıyla 1712 yılında tarikatını papalığın onayına sunduğu anlaşılmaktadır[84]. Papa XI. Clement ise Mihitar tekkesini ve tarikatını tasdik etmiş ve bu cemaate Saint-Benovia icazeti verilmiştir[85]. Böylece Mihitar "*Abba*" (Piskopos) unvanını almıştır[86].

Ancak Osmanlı Devleti ile 1714 yılında başlayan savaş yüzünden, Modon'daki Venedikliler 1715 yılında buradan

80 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, s. 327.

81 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 3.

82 Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

83 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718.

84 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 475; "Mechitarists" http://www.catholic.org/ encyclopedia/view.php?id=7794 (28.09.2007); Mechitar, http://www.newadvent.org/ cathen/10102a.htm (20.09.2007).

85 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 8.

86 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

uzaklaştırılınca Mihitar ve müritleri de şehirden ayrılmak durumunda kalmışlar ve 1 Nisan 1715'te Venedik'e gitmişlerdir[87]. Kaynaklardan Modon'da üç rahip ve üç kardeşin manastır ve kilisenin korunması için kaldıkları anlaşılmaktadır[88]. Mihitar'ın Venedik hükümetine başvurması üzerine, Başbakan Serenissima'nın hükümeti tarafından bazı güçlüklerden sonra, 1715 yılında Mihitar ve arkadaşlarına St. Lazar adası ebediyen bağışlanmıştır. Böylece ilerde Ermeni milliyetçiliği açısından son derece önemli roller oynayacak olan St. Lazar adasındaki Ermeni Akademisinin temelleri atılmıştır[89].

St. Lazar adası, Venedik lagünün (denizkulağı, kıyı gölü) hemen batısında bulunan bir yerdedir. Feigl'in verdiği bilgilere göre St. Lazar adasının fırtınalı bir tarihi vardır. Bu küçük ada, Venedik hükümeti tarafından Haçlı Seferleri zamanında, XII. yüzyılda Venedik'teki cüzamlıların ve cüzam taşıdığından şüphe edilenlerin karantinaya alındığı bir yer olarak kullanılmıştır. Adacık adını, Hristiyanlıkta cüzamlıların koruyucu meleği olarak kabul edilen Kudüslü "*Saint Lazarus*"tan almıştır. Bu cüzamlılara, günümüzde de halen hastalar ve haksızlığa uğrayanlarla ilgilenen Lazarus şövalyeleri tarikatı bakmıştır. Haçlı Seferlerinin sona ermesi ve cüzamın zaman içe-

87 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 475-476; Bkz. http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

88 M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

89 Bu kurumun kuruluş tarihi 1710 veya 1711 olarak kaydedilmektedir. Bkz. R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 94; Ahmet AKTER, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 210. Ancak St. Lazar adasına yerleşme tarihi 1715'tir.

risindeki kayboluşu, adanın çökmeye başlayan Saint Lazarus şövalyelerinin mekanı olmaktan çıkarmıştır[90].

Hastalık tamamen sona erince ada terk edilmiş ve yapılan bina harap bir hale gelmiştir. XVI. yüzyılda terk edilmiş bir yer iken 1717 yılının Ağustos ayında Mihitar ve onyedi (onaltı?) arkadaşı adaya yerleşmiş, 8 Eylül 1717 tarihinde Meryem Ananın doğum gününde ve tarikatının kuruluşunun onaltıncı yıl dönümünde Mihitaryan Birliğinin yerleşim noktası olarak Venedik St. Lazar Adasını belirlemiştir[91]. Mihitar ve öğrencileri, adanın adını değitirerek Surp (Aziz) Ghazar (Ğazar) adını vermiş ve bu şekilde takdis etmişlerdir. Daha sonra adada bir manastır yapılmış, eski kilise restore edilmiştir[92].

Mihitar adaya ulaştığında bu adanın 7200 metre kare olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan 1815 ve 1949 yıllarında denizin doldurulmasıyla 23.000 metre kareye ulaşan ada, bugün orijinal halinden yaklaşık dört kat daha genişletilerek 30.000 metre kareye (3 hektara) ulaşmıştır[93]. Bu ada cüzamlılara verilmiş bir mekan iken burada kurulan merkez, Ermenilerin gözlerini Doğu Akdeniz'e çevirmelerine sebep olmuş ve uzun

90 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 68-69.

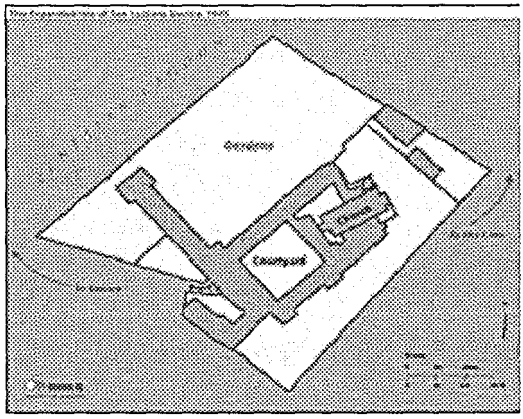
91 MUALLİM CEVDET (İNANÇALP), *Mektep ve Medrese*, (Hazırlayan Erdoğan Erüz), Çınar yayınları, İstanbul 1978, s.113-114; "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10; Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 20; ayrıca bkz. L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 476; Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/ webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

92 "San Lazzaro Island", http://www.armeniapedia.org/index.php?title= San_Lazzaro _Island (20.09.2007).

93 K. B. BARDAKJIAN, *The Meklıitarist Contributions*, s. 6; "San Lazzaro Island", http://www.armeniapedia.org/index.php?title=San_Lazzaro_Island (20.09.2007).

vadede Ermeniler açısından son derece önemli gelişmelerin temelini oluşturmuş, Ermeni kültürü ve milliyetçiliğinin temellerinin atıldığı dünyadaki ilk merkezlerden birisi olmuştur[94].

Resim –3 St. Lazar Adasındaki Ermeni Akademisinin Planı

Map of San Lazzaro Island, "http://www.armeniapedia.org/index.php?title =San_Lazzaro_Island", (20.09.2007).

Adaya yerleştikten birkaç ay sonra Mihitar'ın Roma'ya gitmek için bir teşebbüsü olmuştur. Bunun sebebi hem Ermeni hem de Latin muhaliflerinin kendisi hakkında Vatikan'a aşırı miktarda olumsuz rapor yollamalarıdır. 1718 yılının Mayıs ayında tarikatına mensup Rahip Hovhannes ve Rahip Kevork ile yola çıkan Mihitar, 1718 yılının Haziran ayı gibi Roma'ya varmıştır. Papa XI. Clement ile yapılan görüşmeden sonra Aralık ayı gibi geri dönmüşlerdir. Mihitar bu ziyaretinde, kendisi ve müritleri hakkında olumsuz ithamlar ileri süren

94 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 409.

Gregoryen Ermenilerin düşünceleri, delilleriyle birlikte çürüterek 1718'de St. Lazar'a dönmüştür[95].

Bundan böyle çalışmalarına yoğunluk veren Mihitar'ın tarikatına mensup öğrencilerini son derece sıkı manastır disiplini altında yetiştirmeye dikkat ettiği anlaşılmaktadır[96]. Çok geçmeden burası Ermeniler arasında en meşhur manastır ve edebi merkezi olacaktır[97]. Böylece Mihitar ve kendisinden sonra gelen müritleri bu harabede, Ermeni milliyetçiliğinin ve kültürünün temellerini atmışlardır[98]. Ayrıca Venedik'te Batı Avrupa kültürü ile ilgili direkt olarak temasta bulunmuştur[99]. Bu manastır, Osmanlı Ermenilerini, Katolik mezhebine dahil etmek ve Papaya bağlamak için adeta bir misyoner merkezi olarak kullanılmakta ve Gregoryen Ermeniler üzerinde etkili de olmaktaydı[100].

Mihitar daha sonra Ermenilerin dinsel ve bilimsel alanda aydınlatılması çalışmalarına devam etmiştir[101]. O, St. Lazar adasında yaklaşık otuz beş yıl faaliyet gösterip öğrencilerini yetiştirdikten sonra 27 Nisan 1749'da[102] 73 yaşında burada ölmüştür[103]. Çorak bir yer olan ada, Mihitar öldüğünde, bir Er-

95 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 3; K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 327.

96 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417.

97 Bkz. http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

98 MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese*, s.113-114.

99 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10.

100 D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 67.

101 E. URAS, *Tarihte Ermeniler,* s. 112; MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese*, s.113-114.

102 Kaynakların hemen tümünde Mihitar'ın ölüm tarihi 27 Nisan 1749 olarak gösterilmişken sadece bir kaynakta bu tarih 16 Nisan 1749 olarak gösterilmiştir. Bkz. Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007). Ancak gerçek ölüm tarihi 27 Nisan 1749'dur.

103 E. URAS, *Tarihte Ermeniler,* s. 112; S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10; "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

meni kültür merkezine dönmüştü[104]. Kendisi adadaki meşhur kilisede yatmaktadır. Rahip Mihitar, Ermeni kültürünün Avrupa'da kök salması için bu adada yaklaşık 35 yıl çalışmıştır[105].

Başlangıçta bir manastır şeklinde ortaya çıkan Mihitaristlerin sonradan konumlarının daha da sağlamlaştığı anlaşılmaktadır. Napolyon'un İtalya'yı işgalinden sonra bütün manastırlar kapanırken, St. Lazar adasında bulunan manastır kapatılmamış, hatta burası Fransa'nın da desteği ile "*Ermeni Akademisine*" dönüştürülmüştür[106]. Ermeniler için Mihitar kutsallık ve çalışkanlığın bir modeli olmuştur. Onun disiplininin ortak güce ve akademik karaktere dayandığı anlaşılmaktadır[107].

II) MİHİTAR'IN ESERLERİ ve FİKİRLERİ

a) Eserleri

Mihitar ve Mihitarist rahipler, Ermeni toplumu içerisinde milli bilincin uyanmasında, Ermeni dilinin ve kültürünün dünyaya yayılmasında ve aynı zamanda Batı hayranlığının Ermeniler arasında yayılmasında son derece etkili olmuşlardır[108]. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Avrupa ile Ermeniler arasında köprü rolünü üstlenen Mihitar, yazılı eserlerinde Batı'nın metotlarını kullanmış, Batı'nın uzakta kalıp dağılmış olan bir Doğu toplumu ile ilgilenmesini sağlamıştır. Onun ça-

104 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 409.

105 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798; ayrıca K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4.

106 Akademi olarak devam etmektedir. Bkz. K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 88.

107 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 409.

108 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 476-477; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 477.

lışmaları sonucunda Ermeni halkına güven gelmiş ve daha bağımsız hareket etmeye başlamışlardır[109]. Kısacası her ne kadar Gregoryen Ermeniler mezhep taassubu içerisinde Mihitar'ı İstanbul'dan sürgün etmişler ve Venedik'e gitmesine sebep olmuşlarsa da onun milletine yaptığı hizmet, sonraki dönemlerde mezhebinin ne olduğunun önemsenmemesine sebep olmuştur. Ancak onun faaliyetleri Osmanlı Devleti için pek de olumlu neticeler vermeyecektir.

Mihitar'ın daha genç yaşlarda şiir ve ilahi yazma konusunda yetenekli olduğu ve Surp Nişan manastırında pek çok ilahi bestelediği anlaşılmaktadır. Ancak onun el yazması eserlerinin tamamının yandığı ve yok olduğu ifade edilmektedir. Keza bazı eserleri de Halep'e gitmek için yola çıktığında Malatya'da Melas nehirden geçerken suya düştüğü için kaybolmuştur[110]. Onun, Venedik'te kendisini tam anlamıyla ilmi çalışmalara verdiği anlaşılmaktadır. Mihitar'ın yukarıda bahsettiğimiz üzere İstanbul'da kaleme aldığı ve hepsi de dini içerikli olan dört kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplarından birisi "Hz. İsa'nın Sireti" (ahlakı ya da hayatı) ismini taşımaktadır. Kitapların üçü 1700'de basılmış olup eserlerin basıldığı matbaa belli değildir. Mihitar'ın verimli bir yazar olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki eserlerin yanında Venedik'te bizzat yazdığı çoğu dini içerikli, ilahiler, dualar, şiirler, tefsirler vs. içeren yaklaşık yirmi kitabı bulunmaktadır[111].

109 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 76.

110 Fr. Mesrop TOPALİAN, *The Marian Poetry of Mekhitar of Sebaste*, Mariam 2, Impremeria Modern Kreim, Anjar 2007, s. 6; M. AKİAN, *Mihitar'ın Hayatı*, s. 1-79.

111 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4-5, 12.

Bu eserler arasında 1727 yılında Venedik'te Ermeni alfabesi ile Türkçe yayınlanan ilk eser olan "*Turn Keraganutyan, Aşkharhapar Lezun Hayots: Şaratryal Dacgagan Lezvav Ar İ Hokud Aynts Hayots, Vork Izdacgagan Lezu Miayn Kiden, Yev Papakin Usanil Zaşkharhapar Hayerenn*" (Yeni Ermenicenin Dilbilgisine Giriş: Yalnızca Türkçe Bilen ve Yeni Ermenice Öğrenmek İsteyen Ermeniler İçin Türk Lisanıyla Yazılmıştır) adlı eseri en önemli çalışmalarından birisidir. 149 sayfa olan bu eserin 91. ve 149. sayfaları arasında Ermenice-Türkçe bir bölüm de bulunmaktadır. Bu eserin Venedik'te Antonio Bortoli'nin matbaasında basıldığı anlaşılmaktadır[112]. Bu tarihten itibaren Mihitaristler tarafından yayımlanan Ermeni harfli kitap ve risalelerin sayısı Karnik İstepanyan'a göre bine yaklaşmaktadır[113].

Yine o, 1727 yılında "*Kir Krisdoneagan Vartabedutyan*"ı (Hristiyan Akideleri Kitabı) kaleme almıştır. Mihitar hayatı boyunca aralarında İncil, Eski ve Yeni Ahit, Hristiyanlık, ahlak, dua kitabı, dil bilimi, matematik elkitabı vb. gibi çok sayıda kitap yayınlamıştır. Onun en meşhur kitabı 1732 yılında resimli olarak basılan İncil'dir. Bu eser konunun uzmanları tarafından çok önemli görülmektedir[114]. 1733-1735 yılları arasında Mihitar'ın "*Astvadzaşunç*" (Kitabı Mukaddes-İncil)'i Ermenice'ye çevirdiği anlaşılmaktadır. Bu eser Oskan Vardapet tarafından Amsterdam'da 1666 basılan İncil'in içeriğinden oldukça farklıydı. Mihitar, Oskan'ın çalışmasını Latince

112 Rober KOPTAŞ, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, C. XXXIX, S. 230, (Şubat 2003), s. 12; Bu çalışma K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. XI-XXIII arasında tekrar aynen yayınlanmıştır.

113 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. 41.

114 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4.

metne göre düzeltmiş ve Grekçe metinle karşılaştırmıştır. Ayrıca Paris'te 1645'te İbranice, Süryanice, Rumca, Latince, Arapça, Kildanice ve Samariaca dillerinde basılan "*Seven-Language Bible*" (Yedi Dilde İncil)'i de içeren bir eser meydana getirmiştir. Bu karşılaştırmalar ve baskı işlerinin yaklaşık üç yıl sürdüğü anlaşılmaktadır[115].

Mihitar, 1737 yılında "*Megnutyun Sırpo Avedaranin vor ısd Madtèosi*" (Matta İncili'nin Tefsiri) adlı eserini yazmıştır[116]. Onun Matta İncil'i tefsiri hala çok değerlidir. Ayrıca "*Karaganutyun Kırapari Lezvi Haygazyan Seri*" (Ermenice Dil Bilgisi Seri) ve "Haygazyan Pararan" (Haygazyan Lügati) gibi eserleri de bulunmaktadır[117]. Mihitar'ın en önemli eserlerinden birisi de "*Parkirk Haygazyan Lezvi*" (Armenian Dictionary-Ermeni Dilinin Sözlüğü) isimli Ermenice eşanlamlılar lügatidir[118]. Bu sözlüğün hazırlanmasında Mihitar'la birlikte kendi öğrencileri de önemli çabalar sarfetmişlerdir. Özellikle Rahip Mıgırdıç Ananian bunların başında gelmektedir. Sözlük 2 ciltten oluşmuş, 1. cilt, 1749'da Mihitar'ın ölümünden yaklaşık üç hafta önce[119], 2. cilt ise 1769 tarihinde basılmıştır. Bu baskıda da Rahip Mıgırdıç Ananian'ın önemli gayretleri olmuştur[120].

115 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 409.

116 "Mıkhithar", ıınd., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

117 "Mığitar" ıınd. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718.

118 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

119 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 10.

120 Eserin 1. cildi; 1251 sayfa + 22 sayfalık giriş yazısı çapı 18*25 cm., sayfalar 2 sütun halinde olup her sütunda 62 satır bulunmaktadır. Birde ek olarak dünya haritası bulunmaktadır. 2. cilt ise 1762 sayfa olup çapı yine 18*25 cm.dir. 2. cilt 5 bölüme ayrılmıştır.

1. bölüm 263 sayfa, birinci ciltte eksik olan kelimeler,

2. bölüm 232 sayfa, özel isimler (İncilde gecen)

Bu sözlük, Latince (1541–43), Yunanca (1572), Fransızca (1606), İtalyanca (1612) ve İspanyolca (1726–39) sözlükten sonra, İngilizce (1755) ve Almanca (1774–86) sözlüklerden öncedir[121]. Önemli Ermeni dil bilimcilerinden kabul edilen Hrachia Adjarian, 1836-37 yılında basılan ve "*Nor Bargirk Haykazean Lezvi*" (New Dictionary of the Armenian Language-Ermeni Dilinin Yeni Sözlüğü) olarak bilinen Mihitar'ın sözlüğünün "*en mükemmel akademik çalışma*" olarak nitelendirmektedir[122]. Bu çalışmaların sonradan yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlanması sırasında, ünlü bir Ermeni deniz ressamı olan İvan Ayvazovski (1817-1900)'nin de St. Lazar'da bulunduğu hem bu sözlüğün hem de 1846 yılında yayınlanan "*Artzern Pararan Haygazyan Lezvi*" (Ermeni Dili El Sözlüğü) adlı eserlerin hazırlanmasında çalıştığı anlaşılmaktadır[123].

Yine Mihitar'ın Venedik'te basılan "*Commentary on Ecclesiasticus*" (Kiliseye Ait Açıklamalar), "*Armenian Gram-*

3. bölüm 138 sayfa, özel isimler (İncildeń ayrı kalan)

4. bölüm 416 sayfa, Krapardan Aşharapar kelimeler (eski Ermeniceden günümüz diline)

5. bölüm 700 sayfa Aşharapardan Krapara kelimeler (günümüz dilinden Krapara)

Her iki cildin de başında Aziz Sahak Bartev, Aziz Mesrob Vartabed, Aziz Nerses Şnorhali ve Aziz Krikor Naregatzi'nin resimleri bulunmaktadır. Ekteki resim 2. Cilde aittir. Bkz. Resim- 21. Bu konuda İstanbul'da bulunan Özel Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesinin konuyla ilgilenen görevlisiyle bir dizi yazışma yaptım. Bu bilgileri ve kitap resimlerini bana kendisi göndermiştir. Çok teşekkür ederim.

121 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 71; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 46.

122 http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

123 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, s. 240-241.

mar", (Ermenice Gramer), hem edebi hem de halk dilinde "Armenian Catechism" (Soru Cevaplı Ermenice), "*A Poem on the Blessed Virgin*", (Kutsal Bakire -Meryem-'nin bir ilahisi) gibi eserleri bulunmaktadır[124]. Mihitar'ın Meryem anaya karşı büyük bir saygısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mihitar'ın Meryem ana hakkındaki ilahileri dışında onunla ilgili herhangi bir kitap kaleme almadığı anlaşılmaktadır. M. Topalian'a göre Mihitar'ın Meryem'le ilgili ilahilerinden anlaşıldığına göre kiliseleri yeniden birleştirme işini Meryem'den ummaktadır[125].

Onun, modern ve klasik Ermenice ile ilgili kitabı ise modern Ermenice'nin yapısını tanımlayan son derece önemli bir eserdir. Fakat bu çalışmaların en önemlisi olarak Ermeni dilinin sözlüğü gösterilmektedir. Bu eser Ermeni sözlükçülüğünün ilk bilimsel derlemesidir. Bu eserin derlenmesi yaklaşık yirmi yıl sürmüştür. Kendisine öğrencileri yardım ettiyse de Mihitar'ın organizasyonu dikkate değerdir[126].

b) Ermeni Kültürüne Katkılar

Mihitar, St. Lazar adasında tarikatını organize ederek çalışmalarına başlamış oldukça önemli işler yapmıştır. İfade ettiğimiz üzere ilk olarak terk edilmiş adada bazı düzenlemeler yapmıştır. Yapılan işleri, tamirleri, eğitimle ve yönetimle ilgili organizasyonları bizzat kendisi denetleyen Mihitar, aynı zamanda iki temel hedef üzerinde odaklanmıştı. Tarikatın şu anki ve gelecekteki çalışmalarını kendi başına yürütecek kalite-

124 Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09.2007).
125 M. TOPALİAN, *Mekhitar of Sebaste*, s. 4.
126 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

li öğrenci yetiştirmek ve Ermeni milletinin manevi ve entelektüel aydınlanmasını sağlamak. Mihitar bütün zorlukların üstesinden başarıyla gelebilmiş, kendisi ve tarikatı Ermeni kültürüne katkılar konusunda dikkate değer başarılar elde etmiştir[127].

Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin kültürel ve eğitim faaliyetlerinin Rumlarınkine göre daha ilginç olduğu görülmektedir. Çünkü Rumların bu türden faaliyetleri yıkılmış bir devletin eğitim sistemini devam ettirmek şeklindedir. Yunanca gibi dünyanın en eski dillerinden birisi ile eğitim yapma oldukça kolaydır. Ermeniler ise hem yeniden bir eğitim dili oluşturmuşlar hem de her şeyi yeniden kendi başlarına yapmışlardır. Ermeni cemaatinin Tanzimat'tan önce ve sonraki dönemlerde bu konudaki sorunlarını aşabilmesi dikkate değerdir[128].

Ancak Ermenilerin eğitim konusunda sadece kendi başlarına hükümetsiz ve yardımsız bir netice almadıkları ve yabancı devletlerin misyonerleri vasıtasıyla yardımda bulundukları unutulmamalıdır. Bu arada Mihitar'ın Ermeni diline ve Batı kamuoyunun dikkati daha fazla çekmesine katkılarını da ifade etmek gerekmektedir[129]. Bu noktadan hareketle Ermenilerin dilinin oluşumu, Batı kamuoyunda dikkatleri çekme noktasında Mihitar ve öğrencilerinin faaliyetleri dikkat çekicidir.

Mihitar ve müritleri, XIV. yüzyılda Avrupa'yı etkilemeye başlamış, yeni bir ruhun doğmasına sebep olan hümanizm gi-

127 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4.
128 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 749.
129 MUALLİM CEVDET, *Mektep ve Medrese*, s. 113-114.

bi bir yeniliği Ermeni toplumuna mal etmeyi başarmıştır. Esas olarak bu yenilik, Mihitar ve Mihitaristler'in ilk mitolojik eserlerden en yakın tarihli çağdaş eserlere kadar Avrupa edebiyatının tamamına açılmaları ile mümkün olmuştur. Mihitarist kurumun bir manastır hüviyeti taşımasının getirdiği bazı sınırlandırmalara rağmen Ermeniler daha önce Batı kültürüyle hiç bu kadar yakın, geniş ölçekli ve kalıcı bir temas kurmamıştı. Dolayısıyla Mihitarist ekolün en verimli çağında gerçekleşen bu temas sayesinde daha sonraki değişim ve dönüşümlere giden yolu da açılmış oldu[130].

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve Ermeni kültürüne en büyük katkı yapan ve yenilik getiren kişi Mihitar olup, onun yaptığı çalışmalar ve attığı temeller sonraki dönemlerde Ermenilerin, Osmanlı aleyhine hareketlerinin zeminini oluşturacaktır. Mihitar'ın idealleri ve çalışmalarının kendinden önceki Ermeni aydınlarından bazı farklı yönleri görülmektedir. Birisi kültürel içerik açısından tam bir Hristiyan hümanizmi, diğeri de dinsel-teolojik boyut açısından Hristiyanlığın tüm zamanların en büyük dini olarak kabul edilmesidir. Ermeni yazar Zekiyan'a göre Sivaslı Başrahip Mihitar'a verilen "*Lusanorok*" (Yeni aydınlatıcı) adı bir anlamda XVIII. yüzyılda Avrupa aydınlanmasından izler taşımaktadır[131]. Keza Ermeniler arasındaki fikri uyanış, Mihitar ve öğrencilerinin katkıları ile XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren başladığı söylenebilir[132]. Zekiyan, Ermeni modernitesini dört evrede tanımlamaktadır.

130 S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 47.

131 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 22, 69-70.

132 Ersoy TAŞDEMİRCİ, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 10, Yıl: 2001, s. 15.

a) Oluşum dönemi, (1520-1620); ilk Ermenice kitapların basılmasından Katagigos IV. Movses Datevastsi'nin Eçmiyazin Piskoposluğuna getirilmesine kadar geçen süre,

b) Ermeni kapitalizminin büyük canlanışı, (1630-1700); 1630'lardan İstanbul'da Mihitarist birliğinin kurulduğu 1700-1701'e kadar geçen süre,

c) Hümanistik dönem, (1700-1840); Mihitarist birliğinin kurulduğu 1700-1701'den 1840'a kadar yeniden doğuş dönemi,

d) Sekülerleşme dönemi, (1840-1915); 1840'lardan zorunlu göçün yaşandığı 1915 yılına kadar geçen süre[133].

Mihitar'ın Ermenilerin geleneksel manastırcılık anlayışına da Batılı modellerden esinlenen örgütlenme ve verimlilik gibi alanlarda bazı yenilikler getirdiği görülmektedir. Batı'daki özellikle yeniçağda doğmuş olan Cizvitler gibi tarikatların birlik, koordinasyon ve sıkı disiplini, Mihitar'ı oldukça etkilemiştir. Özellikle Cizvit tarikatından olan bir din adamı olan Jacques Villote ile Erzurum'da daha ilk temasından sonra son derece etkilenmiş, tarikatların örgütlenme biçimi ve verimliği Mihitar'ı etkisi altına almıştır. Mihitaristlerin Ermeni laikleşmesine de katkıları olmuştur. Laikleşmenin pürüzsüz bir şekilde ilerlemesi, din adamlarının özellikle de Mihitarist keşişler tarafından hayata geçirilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Bu değişimde Mihitar'ın kişisel katkıları yanında akademisinin de büyük katkısı olmuştur[134].

Mihitar sadece Katolik kilisesinin nüfuz alanını yaymakla kalmamış aynı zamanda Ermeni mirasının, kültürünün, di-

133 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 33-34.

134 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 72, 89-91.

linin korunmasına ve zenginleştirilerek geliştirilmesine katkı sağlamıştır[135]. Bunda hem kendi kişisel özelliklerinin hem de öğrenci ve haleflerinin gayretlerinin önemli katkısı olmuştur. Katolik Ermeniler, Doğu Katolikleri ile batı arasında bir köprü olmuşlardır. Ermeni kilisesinin değişimi ve Katolikleşmesi uzun vadede bu milleti yok olmaktan kurtarmıştır. Bu konuda Ermenilerin "*değişmeseydik ölecektik*" dedikleri anlaşılmaktadır. Keza Mihitar sayesinde halk arasında kullanılan konuşma dilinin yaygınlaşması, sonraki yıllarda Ermenilerin kullandığı dilin çok az kişi tarafından anlaşılması yerine daha geniş kitlelerce anlaşılmasının zeminini oluşturmuştur[136].

Mihitaristlerin Ermeni kültürü ve irfanına katkılarını hem Ermeniler hem de yabancı eleştirmenler kabul etmektedir. Mesela bu yüzyılın ilk çeyreği ile ilgili Ermeni tarihinin önemli isimlerinden birisi olarak kabul edilen ve Marksist eğilimleri olan Leo olarak anılan Arakel Babakhanian'a göre, "*Mihitar ve onun taraftarlarının çalışmaları XVIII. yüzyıldaki Ermeni kültürel hayatının merkezi durumundadır ve Ermeni tarihinin bütün yüzyıllarında Mihitaryan dönem olarak anılmak gerekmektedir*". Bu ifadeler belki de Napolyon'un İtalya'yı işgali sırasında St. Lazar adasını kapatmamasının açıklaması olabilir. Esasen 1810 yılındaki emirle buranın akademik karakteri tanınmıştır[137]. St. Lazar adasındaki matbaada basılan eserlerin basımı son derece itinalı bir şekilde ve farklı dillerde yapılmış ve XVIII. yüzyıldan beri çalışmasına devam eden matbaa 1991 yılında kapanmıştır. Kaynaklardan an-

135 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 4.

136 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 417, 424-425.

137 http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

laşıldığına göre buradaki müzede 150.000 cilt kitap, 4.000-4.500'e yakın çoğu Arabistan, Hindistan ve Mısır'dan toplanmış Ermenice el yazması eser bulunmaktadır[138].

Adadaki kilisede ayrıca Ermeni ve İtalyan ressamların eserlerinin sergilendiği sergi salonu, aralarında Mısır, Yunanistan, Hindistan, Ermenistan, Çin ve Japonya'dan objelerin bulunduğu arkeoloji müzesi ile Ermeni şairlerin çalışmaları bulunmaktadır[139]. Burada şunu ifade etmek gerekir ki Türk düşmanı İngiliz şair Lord Byron[140], 1816 yılında St. Lazar adasında Ermenice öğrenmeye çalışmış ve sonraki dönemlerde müzede onun için de yer ayrılmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre 1816 yılının Kasım ayında Lord Byron, Venedik'te St. Lazar (Surp Gazar) Adası'na ulaşmıştır. Niyeti oradaki Mihitarist manastırını ziyaret etmek, zengin kütüphanesini görmek, rahiplerle tanışmak ve Ermeni dilini tanımaktır[141]. Muhtemelen Türk düşmanlığı ile ilgili fikirlerini buradaki Ermenilerle paylaşmak istemiştir.

138 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 6; San Lazzaro Island, http://www.armeniapedia.org/index.php?title=San_Lazzaro_Island (28.10.2007).

139 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 6.

140 Lord Byron, 1809 yılında Turkiye'ye seyahat etmiş ve 14 Temmuz 1811'de ülkesine döndüğünde beş uzun bölümden oluşan ve "*A Turkish Tale*" ismini verdiği manzum eserini yazmıştır. Yine o, Yunan isyanı sırasında Yunanistan'a giderek burada Türklere karşı savaşmış sonunda da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Adolphus SLADE, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karadeniz" Seferi*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, [ş-y], 1945, s. viii-ix; ayrıca Gürsoy ŞAHİN, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, Gökkubbe yayını, İstanbul 2007, s. 61, 127, 181.

141 San Lazzaro Island, http://www.armeniapedia.org/index.php?title= San_Lazzaro_Island, (28.10.2007).

L. Byron ile manastırın rahiplerinden Hlarutyun Avkeryan'ın meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Orada şairin ilgisini çeken bir çok şey bulunmaktaydı. 1817 yılının Mart ayının sonuna kadar yani üç ay orada kalan Byron, Avkeryan'dan Ermenice okumayı öğrendi. Bu arada adı geçen rahibin hazırlamış olduğu İngilizce-Ermenice gramer kitabının derhal yayınlanması için bin franklık bir yardımda bulundu. Ancak geçirdiği şiddetli bir baş ağrısı yüzünden derslerini yarım bırakarak ülkesine dönmüştür[142]. Onun anısına Lord Byron'un çalışma odası ve burada küçük bir kütüphane de merkezde ziyaretçilere açılmıştır[143]. Bkz. Resim-4.

Resim – 4 St. Lazar'da Lord Byron'un Çalıştığı Oda

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=431, (21.08.2007).

142 O tarihten sonra ise manastır, Venedik'i ziyaret eden İngilizlerin kutsal uğrak yeri haline gelmiş olup halen pek çok İngiliz'in Lord Byron'ın kaldığı, Ermenice öğrendiği odayı görmeye gitmektedir. Kırım'lı dünyaca ünlü Ermeni deniz ressamı Ivan Konstantinoviç Ayvazovski'nin, Lord Byron'un, St. Lazar Manastırı Mihitarist (Mikhitaryan) rahiplerini ziyaret edişini tasvir eden 1898 tarihli bir yağlıboya tablosu, halen Ermenistan Devlet Galerisi'nde sergilenmektedir. Bkz www.bolsohays.com (11.10.2007).

143 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 6.

Manastırın müzesi de oldukça zengindir. Buradaki bazı eşsiz antikalar, özellikle kütüphane, Ermenice ve Ermenilerle ilgili çalışmalar açısından dünyanın en zengin kitaplarına sahiptir. Ayrıca Ermenice el yazmaları, neredeyse her çeşit Eski ve Ortaçağ Ermeni kültürünün örnekleri bulunmaktadır. Müzedeki materyal Akdeniz ve Avrupa kültür dairesi içinde Ermeni alfabesinin başlangıcı ve gelişmesini anlamaya yardım edecek seviyededir[144].(Bkz. Ekler, Resim-15-16-17-18).

Venedik'teki merkezde olduğu gibi Viyana'daki merkezde de bugün bağışlarla birlikte 40.000'i Ermenice olmak üzere 270.000 cilt kadar kitap bulunmaktadır. Bu eserlerden yaklaşık 3.000'i eski dönemlere ait Ermenice el yazması, 10.000'den fazla metin ve Ermenice eser ile Ermeni araştırmaları için kaynaklar bulunmaktadır. Ayrıca 3.000'i Kilikya Ermeni krallığı dönemine ait 20.000 civarında madeni para da (sikke) müzede sergilenmektedir[145].

Halen faaliyette olan ancak Ermenice bilmememizden dolayı yeterince istifade edemediğimiz Venedik ve Viyana'daki kütüphanede pek çok nadir kitap bulunduğu anlaşılmaktadır. Viyana'daki Ermeni Mihitarist kitaplığında bulunan kitaplar arasında Kiev'de 1572-1663 yıllarına ait Kamenets-Podolsk Ermeni-Kıpçak mahkemesine ait yaklaşık 8000 sayfadan oluşan 28 elyazması, Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış 1636-1736 yıllarına ait doğum kayıtları defteri, 1564-1608 ve 1608-1624 yıllarına ait Lvov Ermeni-Kıpçak mahkemesinin

144 http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

145 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 65-66; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 7.

iki tutanak defteri, 1598-1637 yıllarına ait Lvov Ermeni Kıpçak mahkemesinin kassa defteri, 1572-1630 ve 1643-1667 yıllarına ait Lvov Ermeni Dini mahkemesinin tutanak defterleri oldukça önemlidir.

Viyana'daki kitaplıkta ayrıca Doğu ve özellikle Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış elyazması tutanak defterleri, keza 1660-1675 yıllarına ait Lvov Ermeni Başpiskoposluğunun doğum kayıtları defteri muhafaza edilmektedir. Edebi eserlerin örneklerinden "*İstoriya Mudrogo Hikâra*" (Hikmetli Hikâr'ın hikâyesi) adlı didaktik eserin yalnız Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış şekli de bulunmuştur. Kıpçaklar hakkında bilgi veren didaktik bir eser de burada bulunmaktadır. Bu elyazması J. Deny ve E. Trıyarski tarafından yayınlanmıştır. Dini kitaplardan olan ve Kıpçakça yazılmış beş Zebur kitabından üç tanesi Venedik'te Mihitarist kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Venedik'teki ayrıca 1630-1642 yıllarına ait Lvov Ermeni Dini mahkemesinin tutanak defteri de bulunmaktadır.[146].

Yukarıdaki kitapların yanında Viyana'da Mihitaristlerin kütüphanesinde Ermeni harfli Türkçe ilk şiir yazan şair, tarihçi, edip ve mütercim Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın (1637-1695) "*Vekayiname*"si bulunmaktadır. Eremya Çelebi'nin hayatı Viyana Mihitarist rahiplerinden araştırmacı Nerses Agin-

146 Nadejda CHİRLİ, *Bir Ermeni Kıpçakçası Metni: Algış Bitigi (Durum Ekleri İncelemesi, Metin, Dizin)*, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Adana 2004, s. 13-22. (Bu çalışma daha sonra Nadejda CHİRLİ, *Algış Bitigi, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı*, Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi (SOTA) yayını, Haarlem 2005, adıyla basılmıştır. Ancak biz doktora tezini kullandık).

yan (1883-1963), tarafından hazırlanarak 1933 yılında basılmıştır. Sonraki dönemlerde de Türkçe şiir yazan Ermeni yazarları bulunmaktadır. Bunlardan XVIII. yüzyılda yaşamış olan Venedik Mihitarist rahiplerinden Hagop Vartabed, 1716 yılında Macaristan'ın Petervarden şehri yakınında Osmanlı-Avusturya orduları arasında meydana gelen savaşın 46 kıtadan oluşan destanını yazmıştır[147]. Yine el yazmalar arasında Türkçe ve Ermenice şiirler yazan Aşık Seruni (Serope-Serovpe) de bulunmaktadır. Yine 1716 yılı Varadin Seferi hakkında Mihitarist rahiplerden Hagop Puzayan (1680?-1737) tarafından telif olunan bir destan bulunmaktadır[148]. Bu tür kitapların yanında pek çok önemli eser söz konusu kütüphanede bulunmaktadır[149].

Mihitar, tarikatını kurduğu 1701 yılından 1749 itibaren ölümüne kadar ve kendisinden sonra da tarikatına mensup öğrencileri yaklaşık üç yüz yıldır Ermeni gençlerin eğitimi, dini ve milli ruhun canlı tutulması ve Ermeni bilim ve sanatının korunması konusunda çalışmışlardır. Ayrıca Ermeni dili, tarihi, ilahiyatı ve felsefesi konusunda çok önemli katkılar yapmışlardır[150]. Onun en büyük başarısı tarikatını sağlam temeller üzerine organize etmesidir. Mihitaristler Ermeni kültürüne son derece değerli katkılar yapmışlar, kurucuları olan Mihitar'ın tabiri caizse yüzünü ağartmışlar ve her zaman Ermeni-

147 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. 1, 28-29, 48, 232.

148 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. 104, 146, 156, 166.

149 Daha geniş bilgi için bkz. K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 5, 6, 80, 167, 184, 231, 232, 314 vd.

150 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 4.

lerin en büyük aydınlatıcıları olmuşlardır[151]. Daha sonra 1776 ve 1789'da Mihitar'ın öğrencileri Trieste ve Venedik'te de basımevine sahip olmuşlar, bu iki basım evi de hem sayı hem de kalite bakımından son derece güzel eserler basarak Ermeni yayıncılığının öncüsü konumuna geçmişlerdir.

c) Ermeni Milliyetçiliğine Katkılar

Mihitar, Ermeni kültürüne yaptığı katkılar kadar ve Ermeni milliyetçiliği açısından son derece önemli faaliyetlerde bulunmuştur. O, Ermenilerin Batılı devletlerin dikkatini çekmesini sağlayan bir isimdir. Ermeni milliyetçiliğinin şuurlanmasında son derece önemli rolleri olan Mihitaristler, Mihitar'ın bir eseridir. Mihitar ve öğrencileri teşkilatlanmalarını tamamladıktan sonra Ermeni tarihi ve dili ile ilgili eserler yayınlamaya başlamışlar, ayrıca Ermeni kültürüne ait eserler toplamış veya basmışlardır.

Mihitar'ın Ermeniler arasında Ermenilik düşüncesine olan bağlılığı kendisinden sonraki kişilere de esin kaynağı ve yönlendirici bir ideal olmuştur. Mihitar'ın dünya görüşünde kendine özgü insani ve ahlaki bir değer teşkil eden idealini o, Aziz Matta'nın İncili üzerine yaptığı bin sayfalık tefsirinin önsözünde "*ne inancım için ulusumu, ne ulusum için inancımı feda ederim*" sözleriyle ifade eder. Bu sözü onun, ulusal birliğe bağlılığını ve mezhepsel ayrımcılığa karşıtlığını net şekilde ortaya koymaktadır. Mihitar, bu ifadesiyle Ermeni tarihçiliğinin babası veya Heredot'u sayılan Horenli Movses Khorenatsi'nin (Moses Ğhorenatsi) daha önce açıkça formüle

151 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

etmiş olduğu milli ideolojiye ve onun mezhep ayrımcılığından uzak karakterine sıkı sıkıya bağlı olduğunu da göstermektedir[152].

Zekiyan'a göre Mihitar'ın çalışmaları Avrupa hümanizmi ile büyük benzerlik taşımaktadır. Ancak onun ulusal birlik düşüncesine olan bağlılığı Mihitar'ı diğer hümanistlerden ayırır. Mihitar'ın düşüncelerinin kökleri, Katagigos Sahak I ile birlikte Ermeni alfabesini geliştiren ve Ermeni edebiyatının rönesanına sebep olduğu ifade edilen[153] Mesrob Maşdots'un eserlerine kadar uzanmakta olup yakın çağlarda bu durumu en açık şekilde formüle eden ve hiçbir belirsizlik içermeyecek şekilde yorumlayan Mihitar olmuştur[154].

Mihitar'ın milliyetçi fikirleri sonraki dönemlerde öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. Mesela 1870-1880 yıllarında Ermeni "*milliyetçiliğinin en hızlı savunucusu, kuramcısı, uygar cemiyetin önderi, kahramanı*" kabul edilen Grigori Artsruni, 1869 yılında Heidelberg'de felsefe ve siyaset ekonomisi alanında doktora eğitimini tamamlayıp doktor unvanını almış, daha sonra Venedik'e geçerek, Ermenice'yi, Papalığın Ortadoğu'daki etkisini artırmaya yönelik çalışmalar yapan Mihitarist Ermeni manastırında öğrenmiştir. Ermeni mil-

152 Horenli Movses'in sonradan yazılan Ermeni tarihlerine kaynaklık etmiştir. Onun V. yüzyılda yaşadığı iddia edilmekle birlikte (mesela K. Pamukçuyan, Movses'in beşinci asırda yaşadığını kaydetmektedir. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.), esasen VIII. yüzyılda yaşamış bir tarihçi olduğu ve tarihini de Kitab-ı Mukaddes hikayelerine göre tertip ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 75.

153 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 17.

154 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 71; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 50.

liyetçiliğinin teorisyeni olarak kabul edilen Artsruni'nin yaklaşımı ırkçılığa ve işbirlikçiliğe dayanmaktadır. Ayrıca o, kitaplarında Türkleri, Kürtleri ve Müslümanları aşağılamaktadır[155].

Ayrılıkçı Akımlar başlığında bahsedildiği üzere İsrail Ori ile başlayan ve dış güçlere bel bağlayan Ermeni milliyetçiliği politikası, Boryan'ın ifadesiyle Ermeni milliyetçiliğinin gelişimine damgasını vuracak, Ermeni milliyetçiliği tarihi "*Em-*

155 Artsruni, 1876 yılındaki Bulgar isyanı sırasında büyük devletlerin elçileri Balkanlar'daki durumu değerlendirmek ve kendi çıkarlarını sağlayacak önlemler almak üzere İstanbul'da toplandıkları sırada, Ermeni aydınları arasında bir tartışma başlatır. Bulgarların kendi devletini kurma yolundaki bu adımları, Batı ve Çarlık diplomasisinin de etkisiyle Ermeni aydınları arasında ayrı bir Ermeni devleti kurulması fikrini canlandırmıştır. Ermeni ticaret sermayesinin ve feodallerinin ideolojik alandaki temsilcileri, gerek Bulgar ayaklanmasından gerekse de İstanbul'daki zirveden istifade ederek yayın organlarında sıranın Ermenilere geldiği propagandasını dillendirmeye başlarlar.
Grigori Artsruni, Ermeni liberal burjuvazisinin Tiflis'te çıkan yayın organı Mşak'ın başyazısında Ermeni halkını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı özgürlüğü için ayaklanmaya çağırır. Ancak derginin kurucusu olan Artsruni'nin bu çağrısı Türkiye Ermenileri içerisinde hiçbir karşılık bulmaz. Hatta Ermeniler, Artsruni'nin ifadesiyle, sadece ayaklanmamış, ayaklanmayı düşünmemiştir bile. Bu durum, Artsruni'yi Mşak'ın 1876 yılında yayımlanan 24. sayısında "*Ermeniler, bir millet olmamanın ötesinde insan sıfatını taşımayı bile hak etmiyor*" şeklinde yazacak kadar çileden çıkartır. Ancak bundan da önemlisi Ermeni ayaklanmasından umudunu kesen Artsruni, bütün umutlarını Batı ve Çarlık diplomasisine bağlamaktadır. Artsruni, yazısının devamında Ermenilerin çökmüş ruhunu ayağa kaldıracak ve onları özgürlüğe kavuşturacak "*bir dış etkiye, bir dış güce ihtiyaç var*" diye yazmaktadır. Bkz. M. PERİNÇEK, *Türk-Ermeni Çatışması*, s. 31-32; Mehmet PERİNÇEK, "İlk Teorisyeninin Ağzından Ermeni Milliyetçiliğinin Kökleri", *Cumhuriyet, Strateji, 29 Ekim 2007 Pazartesi Parasız Özel Ek, Yıl: 4, S. 174,* s. 20-21; ayrıca bkz. A. B. KARİNYAN, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yayınları, 2. basım, İstanbul 2006, s. 21-25 vd.

peryalizmle işbirliği tarihi" olarak nitelenecektir[156]. Ori'den sonra gelen Mihitar ve takipçilerinin Avrupa edebiyatının ilk mitolojik eserlerinden en yakın tarihli eserleri tanımaları ve faaliyetlerini böylece şekillendirmeleri, Ermeniler arasında yeni bir milliyetçi ruhun doğmasına ve yenilikçi rüzgarların esmesine sebep olmuştur[157]. Tüm bu mücadeleler sonunda ne Katoliklerin ne de Mihitar ve öğrencilerinin hiçbir şey kazanmadığını, asıl kârlı çıkan ve kazanan tarafın emperyalist devletler olduğu görülmektedir[158].

Mihitar ve tarikatına giren rahipler, Ermeni toplumunun tarih ve dilini araştırarak eserler yayınlamaya başlamışlardır. Bu kitaplar değişik yollardan Osmanlı topraklarına sokularak Ermeniler arasında alınıp okunmaya başlanmıştır. Dil ve tarih çalışmaları Ermenilerin millet hüviyeti kazanmalarında ve bu durumu koruma ve geliştirmede önemli roller oynamıştır. Osmanlı idaresinde nüfusları, ekonomik güçleri artan, kültür seviyeleri yükselen Ermeniler Mikitar'ın ve Mihitarist tarikatının propagandasına maruz kalmış ve bu faaliyetlerden etkilenmişlerdir[159]. Bu konuyla ilgili genel kanaatin aksine L. P. Dabağyan, bu görüşlere katılmadığını, Mihitar ve Mihitaristlerin yaptığı çalışmaların Ermeni kültürünün unutulmamasına sebep olduğu yolundaki ifadelerin abartılı olduğunu, esas Er-

156 M. PERİNÇEK, *Türk-Ermeni Çatışması*, s. 31; ayrıca bkz. A. B. KARİN YAN, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yayınları, 2. basım, İstanbul 2006, s. 21-25.

157 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 70.

158 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 478.

159 Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 20-21; ayrıca D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 138.

meni kültürünün kaynaklarının "*Surp (Aziz) Armaş Ruhban Okulu Manastırı*" tarafından yaşatıldığını ifade etmektedir[160]. Ancak kanaatimiz, Mihitaristlerin Ermenilerle ilgili faaliyetlerinin daha sonraki dönemlerde Ermeni olaylarının meydana gelmesinde ve Ermeniler arasında milliyetçilik akımlarının gelişmesinde birinci derecede rol oynadığıdır.

Ermeni meselesinin temellerinin atılması Mihitar'la birlikte olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin hayatını ve siyasetini asıl etkileyen akım, Protestan misyonerlerin faaliyetleri ile başlayacaktır. Bu süreçte tabiri caizse Ermeni milliyetçiliği konusunda düşünce aşamasından uygulamaya geçilmek istenmiştir. Özellikle Amerikalı misyonerlerin, Osmanlı ülkesinde Protestanlığı yaymaya çalışmalarının bir sonucu olarak çeşitli batılı devletlerin de politikaları sonucunda Ermeni meselesinin dallanıp budaklandığını söyleyebiliriz. Bu araştırmada Protestan misyonerlerden ziyade Katolik misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri ve neticede Ermeni meselesinde varılan noktayı tartışacağımız için Protestan misyonerleri bu konu ile ilgili diğer eserlere havale etmekle yetineceğiz[161].

160 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 478.

161 Mesela bkz. Gürsoy ŞAHİN, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rolleri Üzerine bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, C. VII, S. 1, Haziran 2005, s. 184-207.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİHİTAR ve MİHİTARİSTLERİN FAALİYETLERİ

I) TARİKATIN VİYANA ŞUBESİNİN AÇILMASI

Mihitar ve tarikatı, Benedikt manastırının kurallarını esas almakta ve "*Ordo Mechitaristarum Venetiarum*" (Venedikli Mihitaristler Tarikatı) adıyla anılmaktaydı. Bu tarikatın sahip olduğu matbaa ve kurum Mihitar'ın ölümünden sonra Ermeni alimlerinden İstanbullu Melişor'un (Melşiyor-İstepan Melkonyan (1717-1799-1800?)) idaresi altında çalışmaya devam etmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre XX. yüzyılın ortalarına kadar bu tarikatın başkanlarının tamamı İstanbul doğumlu Ermenilerden idi[1]. Fakat Başkeşiş Melişor'un manastır kurallarına getirdiği değişiklikler konusunda başlayan tartışma 1772'de bölünmeyle sonuçlanmıştır[2].

1 M. ŞAKİROĞLU, "M. Cevdet İnançalp", s. 27; K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, s. 328.

2 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

Bu tartışmanın ardından Mihitaristlerden bazıları Mihitar'ın ölümünden yaklaşık yirmibeş yıl sonra 16 Mayıs 1773 (1772[3]) tarihinde Venedik'teki manastırdan ayrılarak Avusturya İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Trieste'ye (Triyeste'ye) gitmişler ve tarikatın ikinci bir şubesini burada açmışlardır[4]. Özellikle Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia tarafından verilen ferman sayesinden bu şehirde eğitim ve kültürel alanlarda Ermeniler açısından bazı değerli çalışmalara başlamışlardır. Viyana'da açılan bu ikinci şube de Venedik'teki gibi Ermeniler açısından son derece önemli işler yapmıştır[5].

Mihitar'ın tarikatının ilk kez 1803 yılında Trieste'de "*Mihitarist*" adı ile adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Venedik'teki manastırı kuranlar daha sonra Napolyon'un İtalya'yı da içine alan savaş süreci içinde, 1811 (1810?) yılında Viyana'da da yeni bir şube açmış ve hemen çalışmalarına başlamışlardır[6]. Bu rahipler Viyana'da "*Ordo Mechitaristarum Vindobonensis*" (Viyanalı Mihitaristler Tarikatı) adıyla ayrı bir cemaat kurmuşlardır[7]. Günümüze kadar Viyana Mihitaryan rahipleri bu merkezde görevlerini sürdürmüşlerdir[8]. Burasının 1811'den beri Ermeniler için hem dini hem de kültürel önemli destek noktalarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Burası

3 "Mığitar" md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, s. 718.

4 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 6.

5 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 799.

6 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 6.

7 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 129.

8 Bkz., L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 33 vd; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 47. ayrıca Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans= 77 (21.08.2007).

da Venedik'teki merkez gibi Ermeni toplumu için manevi ve dini duyguları besleyen ve canlı tutan, milli ruhu güçlendiren ve kültürel mirası besleyen bir merkez olmuştur[9].

Bu konuda bazı kaynaklarda, Mihitaristlerin 60 yıl Trieste'de kalarak, çalışmalarını sürdürdüğü, 60 yıl sonra burasının kapatıldığı, bir kısmının Venedik'e döndüğü, Viyana'ya gidenlerin ise 1810 yılında buradaki merkezi ilk önce onaylattıkları ardından terk ettikleri ifade edilmektedir[10]. Ancak bir kısım kaynaklar ise 1811'de Viyana'ya gelerek Viyana Mihitaristlerini meydana getirdiklerini kaydetmektedir[11]. Mihitar'ın öğrencileri 1811 yılında Trieste'den Viyana'ya naklolunduklarına göre, ancak 38 yıl sonra Trieste'yi terk etmiş olabilirler. Tarikat 8 Haziran 1811 tarihinde Avusturya hükümeti tarafından resmen tanınmıştır[12].

Venedikli Mihitaristlerin kurduğu Ermeni akademisi kısa zamanda Ermeni kültürünün merkezi durumuna gelmiş, buradaki manastır XX. yüzyılın başlarında bir kültür merkezi olarak faaliyetlerine devam etmiştir[13]. Daha sonra zengin bir Ermeni Mihitarist olan Samuel Morin benzer bir kurumu 1846 yılında Paris'te kurmuştur. Venedik merkezine bağlı ikinci dereceden merkezler ise İstanbul, Kudüs, Amsterdam ve Londra'da bulunmaktaydı[14]. Mihitaristlere ait diğer kurumlar ise Avusturya-Macaristan, Rusya, İran ve Türkiye'de faaliyette

9 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 4.
10 M. ŞAKİROĞLU, "M. Cevdet İnançalp", s. 27.
11 E. URAS, *Tarihte Ermeniler,* s. 112.
12 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.
13 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.
14 E. TAŞDEMİRCİ, "Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", s. 22.

bulunmakta olup toplam ondört tanedir. Söz konusu manastırlarda yüz elli iki rahibin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Viyana grubunun son ikiyüz yıldır çok fazla gelişme göstermediği görülmekle birlikte Ermeni davasına kendilerini tam anlamıyla adadıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçeveden olmak üzere Mihitaristler gerek Ermeni kültürünün gerekse Ermeni dilinin gelişmesi için her türlü çalışmayı yapmış, özellikle Viyana'da kurulan "*Edebiyat Akademisi*" hiçbir ayrım gözetmeden tüm Ermenilere katkı sağlamaya çalışmıştır[15]. Peki Sivaslı Mihitar ve onun öğrencileri sadece kültür ve eğitim işleriyle ilgilenen Katolik din adamları mı yoksa Ermeni davasının, inanmış hizmetçileri miydi? Mihitar ve Mihitaristlerin faaliyetlerine bakıldığında bu sorunun cevabını daha kolay vermek mümkün olacaktır.

II) MİHİTAR VE MİHİTARİSTLERİN FAALİYETLERİ

Mihitar'ın, 1715 yılında Venedik'te St. Lazar adasında kurduğu akademi, Ermeniler açısından bir çok önemli eserin basım ve yayımını sağlamış, Ermeni kültür ve aydınlanmasına büyük hizmetler etmiştir[16]. Burası özellikle Ermeni milli kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bizzat Mihitar, Ermeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında bir çok kitap kaleme almıştır. Ayrıca o, eski Yunan, Latin ve Avrupa edebi eserlerini de Ermenice'ye çevirmiş veya öğrencilerine

15 http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7794 (29.09.2007).

16 N. TOZLU, "Ermeni Eğitim Kurumları", s. 926; Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 20.

çevirttirmiştir[17]. Bugün adada görülen dini ve ilmi müesseslerin adada kurulması 1715'ten 1740'a kadar yaklaşık 25 yıl sürmüştür[18].

Mihitar'ın 1749 yılında ölümünden sonra onun inanç yorumunu benimseyen ve kendisine bağlı olanlar, daha sonra onun Venedik'te kaldığı manastırda varlıklarını devam ettirmişlerdir. Mihitaristler, Avrupa'daki aydınlanma felsefesi ve milliyetçilik akımının Osmanlı Ermenileri arasında yayılmasını sağlamışlardır[19]. Ayrıca Batılı devletlerle Ermeniler arasında bir köprü kurulmasına, Ermenilerin Batı kültürü ve siyasetiyle daha çok bütünleşmesine ve Ermenileri de Batıya kabul ettirmekte çok etkili olmuşlardır.

Mihitarist cemaat Venedik, Viyana ve Paris gibi merkezlerde matbaa, okul ve manastırlar kurmuşlar, Osmanlı Ermenileri arasında da bu gibi okulların açılmasına öncülük etmişlerdir[20]. Mihitar ve onun tarikatının Ermeni milli kimliğine katkılarını birkaç başlık halinde sınıflandırabiliriz. Bunlar matbaacılık ve yayın faaliyetleri ile dil, edebiyat, tarih, eğitim ve kültür alanlarındaki çalışmalardır. İlk olarak tarih ve coğrafya alanlarındaki faaliyetlerini ele alalım.

a) Ermeni Tarih ve Coğrafyası Alanındaki Faaliyetler

St. Lazar'daki akademide yetişen Mihitaristler tarafından, özellikle Avrupalı devletlerin desteği ile Ermeni dili, tarihi,

17 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 53.

18 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798.

19 Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 129.

20 İlber ORTAYLI, "Osmanlı Ermenileri", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, S. 38, (Mart 2001), s. 631.

coğrafyası ve dini üzerinde önemli araştırma ve incelemeler yapılmış ve hatırı sayılır eserler verilmiştir. Bunlar ayrıca Ermeni tarih ve edebiyatı ile ilgili eserlerin basım ve dağıtımını sağlamış, Ermeni davasının da Batı kamuoyunda benimsenmesinde yardımcı olmuşlardır[21]. Keza Avrupa bilim ve tekniğinin Ermeni cemaatince benimsenmesi, özümsenmesi konusunda da dikkate değer çalışmalar yapılmıştır. Burada yetişen Ermeni aydınlar bir çok ülkede görev yapmışlar ve davalarına hizmet etmişlerdir[22].

Mihitarist papazların birinci hizmetleri, Ermeni edebiyatı ve tarihine ait eski kitapları basmak iken diğer hizmetleri ise bu türden yeni ilmi eserlerin tercüme ve yayınlanması olmuştur. Mihitaristler arasında öyle Ermeni tarih yazıcıları bulunmaktaydı ki Osmanlı'da bazı idarecilerin söz konusu eserleri ihmal etmesine karşılık Avrupalı alimler onları takdir etmişlerdir[23]. XVIII. yüzyıl, Ermenilik ruhunun manastırlarda yeniden doğuşu dönemi olarak bilinmektedir. Bu dönemde Mihitaristler tarafından entelektüel ve milliyetçi din adamları yetiştirmek için okullar da açılmıştır[24].

Mihitaristlerin Ermenilerin gerek klasik ve ortaçağ tarihleri gerekse sonraki dönemlerle ilgili çok ciddi çalışmaları bulunmaktadır. Mesela Ermenilerin Heredot'u olarak kabul edilen Ermeni tarihçiliğinin babası sayılan Horenli Movses Khorenatsi'nin "*History*" (Tarih) kitabı 1736 yılında Latince'ye

21 Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 20-21; Necmettin TOZLU, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ yayını, Ankara 1991, s. 231.

22 N. TOZLU, "Ermeni Eğitim Kurumları", s. 926.

23 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 799.

24 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 78.

çevrilerek basılmıştır. Bunun dışında Mihitaristler Ermeni toplumu veya kilisesine ait Ortaçağla ilgili literatüre sayısız miktarda süreli yayın, dini el kitabı, İncil, harita, gravür, sözlük, tarih, coğrafya kitabı vs. kazandırmışlardır[25]. Ayrıca eski Ermenice ile ilgili çeviriler, din adamlarının kayıp kitapları gibi çok kıymetli eserler toplanmıştır.

Bunların arasında "*Letters (thirteen) of St. Ignatius of Antioch*" (Antakyalı St. Ignatius'un Mektupları (onüç) ve "*History of the Martyrdom of St. Ignatius*"(St. Ignatius'un Şehitlik Tarihi", Suriyeli St. Ephrem'in 1836 tarihinde yayınlanan "*Commentary on the Diatessaron and on Paul*" adlı çalışması ile "Harmony of the Gospels" (Gospel (dört İncil'den biri)'in Ahengi), "*Commentary on the Epistles of St. Paul*" (St. Paul'un Mektuplarının Açıklaması) çalışmaları, Eusebius'un (263-339/340) son derece değerli "*Eusebius's History*" (Eusebius'un Tarihi) eseri bulunmaktadır[26]. Bu eser 1818 yılında Venedik'te basılmıştır. Ayrıca Jhon Chrysostom (344/354-407)'un vaazları tam metin olarak 1880'de Mihitaristler tarafından basılmıştır[27].

Meşhur Mihitarist, Dom J. B. Aucher, bu eserlerin basımında çalışmış, keza bu eserlerden bazıları Almanca'ya da çevrilmiştir. "*Armenian Misal*" (Ermenice Dua Kitabı), Tübingen'de 1845 yılında ve "*Dom Johannis philosophi Oznien-*

25 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 15; MUALLİM CEVDET (İNANÇALP), "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi: Venedik'te "Saint Lazare" Dervişleri Akademisi", *Muallimler Mecmuası,* (Eylül-1924), Sayı 23, s. 770.

26 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 16; http://www.catholic.org/ encyclopedia/view.php?id=7794 (29.09.2007).

27 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 15-16.

sis Armeniorum Catholici (A.D., 718) Opera" adlı eseri Venedik'te 1534?'de basılmıştır. Ayrıca iki orijinal tarih kitabı da dikkat çekicidir. Bunlar P. Michel Tschamtschenanz'ın "*The History of Armenia*", (Ermeni Tarihi) 1784-6 yıllarında ve Mgr. Pl. Sukias Somal'ın "Quadro della Storia Letteraria di Armenia" adlı eseri 1829 yılında Venedik'te basılmıştır[28].

Bu cemaatteki dervişlerin tarih alanındaki, bilimsel gayretleri ibret vericidir. Modern Ermeni tarihçiliğinin babası sayılan ve Ermenistan topraklarıyla ilgili "*cennetsel, hayat veren topraklar*" imgesini ilk kez kullanan[29] Mihitarist Rahip Mikael Çamciyan'ın (1738-1823) (Camcıyan-Çamçiyan-Çamiç), başlangıçtan XVIII. yüzyıla kadar geçen olayları Ermenice olarak üç cilt halinde 1784-1786 yılları arasında kaleme aldığı ve Ermeni milli tarihini anlatan "*Badmutyun Hayots*" (Ermeniler Tarihi) adlı eseri, Osmanlı Ermenileri arasında büyük ilgi görmüştür[30]. Bu eser Ermenilerde millî bilinçlenme ruhunu ve hareketini kamçılamış ve genel olarak tarih alanında ilgi uyandırmıştır[31]. Ulaşabileceği hem ulusal hem de Batılı tüm kaynakları kullanan Çamciyan'ın eseri Ermenilerin tarihlerini, kendi yaşadığı zamana kadar sistematik hale getirmiştir.

28 http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7794 (29.09.2007).

29 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 37.

30 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 17; M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 275-276; E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 75-89; , Mesut AYDINER, "Koca Râgıp Paşa Döneminde Osmanlı Ermenileri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 64.

31 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 78.

Ayrıca o, Ermenice üzerinde muhtemel Latince etkisine de itiraz etmiştir. Çamciyan çalışmasında V. ve XIII. yüzyıl arasındaki Ermeni gramer kurallarını esas almıştır[32]. Eserden yapılmış kısaltma, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak "*Gülzarı Tevarih, Hay Milletine Dayir Hikayeler İle Donanmış*" adıyla basılmıştır. Bu eserin ayrıca İngilizce olarak da basıldığı anlaşılmaktadır[33]. Mikael Çamciyan'ın, 1784 yılından itibaren Ermeni toplumun tarihi ile ilgili üç cilt eserinin yanında on ciltlik İncil'deki ilahilerin tefsirleri ile ilgili bir eseri de bulunmaktadır[34].

Bunların yanında Mihitaristlerin tarih alanında Ermeni harfli yayınladıkları bir çok önemli kitap bulunmaktadır. Mesela Tanburi (Küçük) Arutin'in, "*Takmaz Kulu Hanın Tevarihi*" adlı eser, 1800 yılında yayınlanmıştır ki bu eser daha sonra Esat Uras tarafından Latin harflerine çevrilmiştir. Ayrıca Edward Young'un "*Tenhade Bir Kâmil Adam*" adlı eseri 1816 yılında ve aynı yazarın "*Yung Feylesofun Fiğanleri Yahod Yungun Geceleri*", (çev. Hovhannes Yeremyan) 1898 yılında yayınlanmıştır. Keza Oliver Goldsmith'in "*Roma Tevarihi İcmali*", Asbed Yeremyan tarafından çevrilmiş ve 1830 yılında basımı gerçekleştirilmiştir. Keza Metastasio'nun "*Metastazyo*

32 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 409; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 8-9.

33 Eser önce 1812 (1811?) yılında V+500 sayfa, ikinci defa 1850 yılında 4+661 sayfa, üçüncü defa da 1862 yılında 742 sayfa olarak Venedik'te basılmıştır. Bkz. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767; V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410; K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47; K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 296.

34 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 9.

Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kaside Tercümeleridir" adlı eseri 1831 yılında (daha sonra Andreas Tietze tarafından Latin Harfleriyle yayınlanmıştır) ve Epictéte'nin "*Epiktetos Feylesofun Elcüzü*" eseri 1857 yılında Ermeni harfleriyle Türkçe olarak kaleme alınan önemli kitaplardandır[35].

Mihitar'ın öğrencileri arasında önemli coğrafyacılar da bulunmaktadır. Mesela Mihitarist Lucas İncici (İnciciyan), 1806 yılında Venedik'te "*Antik Ermenistanın Coğrafyası*" adlı eserinde Ermenilerin eski dönemleri ve yaşadıkları coğrafya ile ilgili olarak büyük bir çaba harcayarak bir eser meydana getirmiştir[36]. Yine Mihitarist coğrafyacı Agontz Cuver de bulunmaktadır[37]. Ayrıca Ghevond Alişan'ın (Alishan) (1820-1901) Ermenilerin eski ve ortaçağı ile ilgili tarih, coğrafya, topografya, gelenek ve folkloru hakkında ansiklopedik çalışmaları bulunmaktadır. Alişan'ın 1876 yılında yayınlanan "*Antakiye talimatı*" adlı eseri Haçlı Seferleri sırasındaki Ermeni kültüründen bahsetmektedir ki Fransızca tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Kendisinin Ermeni kültür coğrafyası ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır[38].

Mihitarist Alişan'ın tarihsel coğrafya ile ilgili çalışmaları hem orijinal hem de çeviri olarak Batılı bilim adamları tara-

35 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. XV.

36 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767; V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410; eser 424+58 sayfadan ibarettir. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47; K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar;* C. III, s. 296.

37 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 12; V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410.

38 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 768; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 16, 18.

fından kullanılmıştır. Meşela W. Robertson adlı Amerikalı bunlardan birisidir. Eseri Viyana'da 1784-86'da yayınlanmıştır[39]. Alişan'ın ayrıca 1885'te Venedik'te yayınlanan Kilikya'nın tarih, coğrafya ve arkeolojisini anlatan "*Sisuan*" adlı bir eseri daha bulunmaktadır[40]. Onun aynı zamanda Ermeni romantik hareketinin önderi ve önemli bir şair olduğu, şiirlerinin hem eski hem yeni Ermenice olduğu, 1850 yılına doğru Avrupa fen usullerinin Ermenistan'da uygulanması için çaba gösterdiği anlaşılmaktadır[41].

Venedik Mihitarist rahiplerinden olan Hagopos İsaverdentz (Issaverdenz)'in "*Ermenistan*" isimli üç ciltlik İngilizce eseri de gerçekten önemlidir. Birinci kısım Ermenistan'ın coğrafyasından, ikinci kısım Ermenistan'ın sivil tarihinden, üçüncü kısım Ermenistan'ın kilise tarihinden söz etmektedir[42]. İsaverdentz'in 1835 yılında İzmir'de doğup, 1902 yılında Venedik'te öldüğü anlaşılmaktadır. Onun "*Ermenistan ve Ermeniler*" adlı İngilizce eseri 1874 yılında yayınlanmıştır. On kadar basılı başka eseri de vardır[43]. Ayrıca İsaverdentz'in Ermeni dini müziği, Ermenice, İtalyanca, Fransızca, İngilizce olarak dört dilde yayımlanmış eserleri de bulunmaktadır[44].

Mihitar'ın öğrencilerinden Viyana'ya gidenlerin de Ermeni tarih, coğrafya ve dil çalışmalarına önemli katkıları ol-

39 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 18.
40 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 247-293.
41 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 774; http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007)
42 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 770.
43 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.
44 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 771.

muştur. 1774 tarihinden itibaren faaliyetlerine başlayan grubun özellikle dil ve tarih çalışmaları konusunda yoğunlaştığı ve daha çok Almanca'dan eserler çevirdikleri görülmektedir. Mesela Viyana Mihitaristlerinden olan Katırcıyan, Ermeni tarihini genel dünya tarihi içinde yazmış, eserinin ikinci cildini de Ermenilere ayırmıştır. Onun Ermenice kaynakları farklı kaynaklarla kıyasladığı ve halk efsanelerinin bir kısmını da tarihi kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır[45].

Ayrıca Parpetsi, Agathangelus, Khorenatsi, Eghishe, Biuzand, H. Mamikonian, Glak, Hetum, Lastivertsi gibi Ermeni tarihçilere ait erken dönem Ermeni tarihinin el yazmaları, XIX. yüzyılda yeniden basılmış ve Batı dillerine çevrilmiştir. Bu tür çalışmaların yanında Ermeni toplumun sosyolojisi, tarihi, politik rolleri, ekonomileri ve kültürel durumları ile ilgili çalışmalar yapılmıştır[46]. Mihitaristlerin yaptıkları bu tür çalışmalar Ermeniler arasında hem bilimsel seviyeyi, hem vatanseverliği hem de Batılı devletlerde Doğu Hristiyan kültürüne olan ilgiyi artırmıştır[47].

b) Ermeni Dil ve Edebiyatı Alanındaki Faaliyetler

Ermeni Mihitarist Akademisinde yetişen papazların tarih ve coğrafya alanındaki çalışmaları yanında dil bilimi alanındaki çalışmaları da çok önemlidir. Mihitar ve onun izinden gidenlerin kurduğu Venedik akademisi, Batı dillerini bilen ve çok yetenekli tercümanları, yazarları sayesinde en çok itibar edilen yabancı dillerle ilmi eserler yazdırmış, Ermeni edebi-

45 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 9-10, 17.
46 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 18.
47 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 16.

yatını, fikir ve düşüncelerini sürekli Avrupa ve Amerika'da duyurmuştur.

Bu durum sonraki dönemlerde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni ve Rumların matbaa işlerini, Venedik ve Roma'da başlar başlamaz hemen almalarına vesile olmuştur. Bunların yanında Ermeniler, Venedik ve Amsterdam dışında Moskova, Tiflis, Eçmiyazin, Bakü, Paris, Cenevre, Nevyork ve Londra gibi şehirlerde pek zengin Ermeni cemaatleri tarafından idare edilen matbaa, kilise, okul ve gazeteleri sayesinde Avrupa ve Amerika'nın en etkili alanlarına girmişlerdir. Bu çalışmaların sonunda Ermenilerin dilleri, Rumlarınki gibi dünyanın birçok okullarında öğrenilme seviyesine çıkamamış olsa da Ermeni basın yayın faaliyetleri ve sonuçlarının dünya çapında bir yayılma gösterdiğini söyleyebiliriz[48].

Mihitar'ın ve takipçilerinin çalışmaları, Ermeni edebiyatı açısından da son derece önemlidir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Ermeni edebiyatı üç döneme ayrılmaktadır. Bunlardan birinci dönem; en uzun dönemdir ki, bu dönem dördüncü yüzyılda başlar, altın devir denilen beşinci yüzyıl edebiyatını hazırlar ve ilk Haçlı Seferine kadar devam eder. Bu dönemde çevirmenler tarafından klasikler Ermenice'ye çevrilmiş, yabancı eserler, yabancı mitoloji ve edebiyatı, Ermeni edebiyatında etkili olmuştur. Buna manevi alanda bir uyanış dönemi de denilebilir. İkinci dönem; XII. yüzyıldan başlar ve XVIII. yüzyılda biter. Haçlı Seferlerinden yararlanılarak Ermeniler için Kilikya'da geçici bir sükun ve istikrar doğunca, edebi ça-

48 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s.113-114.

lışmalar da başlamıştır. Savaşlara karşılık Ermeni edebiyatı ile ilgili çalışmalar devam etmiştir.

Ermeni edebiyatının üçüncü dönemi ise XVIII. yüzyılda başlamaktadır. Bu dönemi açanların başında Sivaslı Mihitar ve onun tarikatı bulunmaktadır. Bu dönemde yapılan çalışmalarla Ermeni dili düzeltilmiş, Avrupa klasikleri Ermenice'ye çevrilmiş, teoloji, tarih ve filoloji üzerinde çalışılmış, Ermeni eserleri de Avrupa'ya yine bu dönemde tanıtılmıştır[49]. Mihitaristler Eski Ermeni-Hristiyan yazmalarını yayımlayarak XIX. yüzyıl Ermeni dili, edebiyatı ve kültüründe yaşanan canlanmaya önemli katkılarda bulunmuştur[50].

IV. ve V. yüzyıllarda geliştiği anlaşılan Ermeni yazılı halk edebiyatı, zamanla geri planda kalmış veya ihmal edilmiştir. Mihitar bu konuyla ilgilenmiş, yüzyıllar boyunca, tamamıyla anlaşılmaz Farsça, Türkçe, Rusça ve başka dillerin karışımı haline gelen Ermenice'yi günümüzde dünya çapında geçerli olan *"yeni Ermenice'ye"* dönüştürmüştür[51]. Mihitar'ın bu çalışmalarda etkin bir şekilde önayak olması ve Venedik'li ve Viyana'lı Mihitar müritlerinin yardımı olduğu için gerek Roma Katolik Kilisesi gerekse milliyetçi Ermeni tarihçiler tarafından oldukça itibar görmektedirler. Çünkü Ermeniler Sivaslı Mihitar'a *"yeni Ermeni dilini"* borçludurlar.

Mihitaristlerin sınırsız etkilerinden biri de kilisenin halk tarafından anlaşılmayan özel terminolojili, pürüzlü, kapalı dille değil konuşulan Ermeni diliyle bağdaşabileceğini hatır-

49 E. URAS, *Tarihte Ermeniler,* s. 111-112; S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 48.

50 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

51 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 76.

latmalarıdır[52]. Çünkü halk dilinin yazıya, gazeteye, kitaba geçtiği günlerden beri Ermeni milleti ve milliyetçiliği uyanmıştır. Rehberler, vaizler, öğretmenler, papazlar, yazarlar halk dilini kullanmak sayesinde her şeyi halka kolayca anlatmayı başarmışlardır[53]. Mihitar dil ile ilgili çalışmalar yaparken özellikle Latinleşmemeye dikkat etmiştir. Öğrencileri de Mihitar'ın yolundan giderek Latinleşmemek konusunda aynı kaygıyı taşımışlardır[54].

Osmanlı toplumunda Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdülhak Hamid vb. yazarlar ile medrese ve sarayın konuşmalarını halkın anlaması mümkün olmazken, Ermeni fikir adamları Osmanlı aydınından çok daha önce halk gibi söyleyip, yazmağa başlamışlardır. Bunlar yüksek dili yüksek tabakaya ve kiliseye bırakmışlardır. Venedik ve Viyana akademilerinde Mihitar'ın etkisiyle yetişen dağınık Ermeni milletini bir topluluk etrafında toplayıp, aynı şekilde düşündürmeyi başaran dervişlerin çalışmaları çok önemlidir. Osmanlı ülkesindeki Ermenileri uyandırmakta gerek Venedik Akademisinin gerekse Fransız edebiyatının son derece etkili olduğunu ifade etmek gerekmektedir[55].

Mihitar'ın ve tarikatının dil ve edebiyat alanındaki çalışmaları ile birlikte Ermeniler, Batı'ya açılmış ve Batı'da yazılmış önemli kitapların çevirileri Ermenice'ye çevrilmiş, bu durum neredeyse iki yüz yıl devam etmiştir. Bu kitaplar yaklaşık bir milyon cilde ulaşmış ve son derece başarılı birer pro-

52 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 8.
53 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 773.
54 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 8.
55 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 775.

paganda aracı olmuştur. Akademide her yıl ortalama altı yeni çalışma yayınlanmıştır. St. Lazar'da kurulan matbaa Ermeniler açısından son derece önemli çalışmalar yapmış, el yazması Ermenice eserler kütüphanede toplanmıştır.

Mihitaristlerin dil ve edebiyat konusundaki en önemli faaliyetlerinden birisi de sözlük çalışmalarıdır[56]. Mihitarist rahiplerin Ermeni diline ait "*St. Lazar Kamusu*"nu hazırlamalarının Ermenilerin üzerinde büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır[57]. Mihitaristlerin hazırladığı ve daha sonra beğeniyle bahsedilen sözlük[58] 1836-1837 yıllarında St. Lazar'da yayınlanan "*Haygazyan (?Haygagan) Parkirk*" (Ermeni Sözlüğü) adını taşıyan, iki ciltlik büyük sözlüktür. Ermenice kelimeler eski ve yeni başlıca dillerde ve bu arada Türkçe ile de açıklanmıştır[59]. İkinci olarak da halk dilinden bilim diline hazırlanan bir sözlükten bahsetmek gerekmektedir. Bu eseri Ermeni bilginler bir asır önce basmışlardır. Mihitarist dervişlerin dilcilik konusunda çalışmalarının üçüncü abidesi, "*alim-i şehir*" olarak nitelenen "*Çahçak*"ın Ermenice İtalyanca sözlüğüdür[60]. "*Çahçak*" adıyla anılan Rahip Manuel Çakçakyan'ın (1770-1835) Ermenice-İtalyanca sözlüğü, 1837 yılında St. Lazar'da basılmıştır[61].

Yüzyıl içinde Mihitar Akademisi, Latince on dört kadar eser yayınlamıştır. Bu akademide yayınlanan eserler arasında

56 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 799.
57 D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 116-117.
58 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767-768.
59 1980'lerden Erivan'da, bu sözlüğün yeni ofset bir baskısı yapılmıştır.
60 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767.
61 Eser 1508 sayfa olup, yaklaşık 60.000 kelime içerir. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46.

Fransızca önemli yayınlar da bulunmaktadır. Ghevond Alişan'ın Ermeni milletinin babası sayılan efsanevi Hayg (Hayk) üzerine derin inceleme ve araştırması -Ermeni edebiyatı ve tarih tablosu Ermenistan'ın fizyografisi - üç büyük cilt olarak resimli 36 Ermenistan manzarası ile donatılmıştır. Birinci kısım Ermenice-Almanca –İngilizce, ikincisi Ermenice-Almanca ve üçüncüsü Ermenice Fransızca-Almanca'dır. Ermenistan- Kilikya adındaki eseri Fransızca'ya tercüme edenler iki Mihitarist rahiptir. Ayas şehri, limanı, batı dünyasıyla ilişkileri ve ticareti ile ilgili eseri Fransızca'ya tercüme eden Şeyh Bayan'dır. Ayrıca Saint Teodor adlı eserin Fransızca'ya çevirisi Hekimyan tarafından yapılmıştır. Yine akademide Töton şövalyeleri üzerine derin bir araştırma da yayınlanmıştır[62].

Bunların yanında Ancherya'nın 1817 yılında yazdığı Fransızca-Ermenice-Türkçe sözlük ile Ermenice'den- Fransızca'ya diğer bir sözlük önemli yayınlar arasındadır. Keza Rahip Harutyun Avkeryan'ın (1774-1854) Fransızca-Ermenice-Türkçe sözlüğü 1840 yılında yayınlanmıştır[63]. 1817 yılında yayınlanan sözlük ise, ayrıntılı olmayan bir Ermenice-Fransızca sözlüktür[64]. Rahip Arsen Pakraduni'nin (veya Bagratuni'nin (1790-1866)) Fransızca-Ermenice grameri 1821 yılında yayınlanmıştır[65].

62 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 769.

63 Eser 12+739 sayfadır. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46-47.

64 Eser 24+684 sayfadır. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46-47.

65 Eser 8+608 sayfadır. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 769; K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

M.Cevdet'e göre Boré'nin, Venedikli "*Saint Lazare*" adlı eseri ile Rahip Samuel Kantaryan'ın (1838-1908), Fransızca-Ermenice-Türkçe sözlüğü 1866 yılında basılmış olup önemli eserlerdendir[66]. Bu eserin İkinci baskısı ise 1912 yılında 1236 sayfa olarak yapılmıştır. Hürmüz'ün; Polikot'un Fransızca metinle beraber Ermenice manzum tercümesi, İzaverdih'in Ermenilerin kilise adabı ve ibadet yerleri, üç cilt resimli Ermenistan tarihi, Victor Langlois'nin Ermenistan değerli belgeleri, St. Lazar manastırı üzerine verilen muhtıra da son derece önemlidir[67].

Bunların yanında Chapase'ın "*Saint Lazare Müzesinde Bir Mumya*", Viksun'un "*Saint Lazare müzesinde bulunan hendece el yazması*", Mütevelli'nin Türkçe atasözlerinin Fransızca tercümesi (1875), Bayan'ın Ermenice ata sözlerle bütün felsefenin tercümesi, Serkizyan'ın Aras Vadisi ve üç eski şehir üzerine Fransızca yazdığı eser, Alişan'ın onikinci asır tarihçilerinden Sempat'ın Ermenice ve Fransızca Antakiye talimatı, Terziyan'ın Ermenilere özgün grameri, Vabyan Dufluryan'ın St. Lazar Mihitaristlerinin 1841'de İngilizce neşrettikleri eserler gibi doğrudan doğruya Ermenice'den tercüme edilen önemli eserler de bulunmaktadır.

Ermeni akademisi mensuplarının oldukça iyi İngilizce bildikleri anlaşılmaktadır. İngilizlere aktarmak istedikleri her şeyi İngilizce olarak kaleme almışlardır. Ermenilerin İngilizce eserleri arasında 1816-1831-1835 yıllarında İngilizce-Ermenice ve Ermenice-İngilizce yayınlanan sözlüklerle ile İngi-

66 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 769.

67 Eser 572 (1527?)sayfadır. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

lizce gramer kitapları bulunmaktadır. Bu önemli eserlerin Rahip Hlarutyun Avkeryan (Aşaryan)'ın olduğu anlaşılmaktadır. Avkeryan, Lord Byron'la ortaklaşa Ermenice-İngilizce bir gramer kitabı daha yazmıştır. Alişan ise Lord Byron'un "*İtalya*" adlı eserini tercüme ederek İngilizce metniyle birlikte yayınlamıştır[68].

Bedrosyan'ın 1875-1879'da yazılıp yayımlanan Ermenice-İngilizce yeni sözlüğü ile Sukias Somalyan'ın (1776-1846) İngilizce-Ermenice-Türkçe, Ermenice-İngilizce-Türkçe ve Türkçe-Ermenice-İngilizce sözlüklerini de zikretmek gerekmektedir. Bu eserleri adı geçen kişi 1843 yılında bastırmıştır. Aynı yazarın daha önce 1835 (1836?) yılında bastırdığı iki ciltlik İngilizce-Ermenice ve Ermenice-İngilizce sözlüğü de vardır[69].

Almanca yayınlanan eserler de bulunmaktadır. Bu dilde yayımlanan önemli eserler arasında Alişan'ın "*Resimli Ermenistan*" isimli önemli eserinin Almanca'sı dilci Artin Hindoğlu'nun[70] 1830 yılında bastırdığı Almanca-Ermenice dil dersleri, 1831 yılında bastırdığı Türkçe-Fransızca sözlüğü, Merx tarafından Almanca'ya tercüme edilen Türk atasözleri anılmaya değerdir. Ayrıca St. Lazar Akademisinin Türkçe, Farsça, Arapça, Tatarca ve diğer başka dillerin dayandığı temeli gös-

68 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 770.

69 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 771; eser 920 (?1090) sayfadır. Somalyan'ın, İngilizce-Ermenice-Türkçe cep sözlüğü 444 sayfa, Ermenice-İngilizce-Türkçe olan ikinci cildi 237+2 sayfa, İngilizce-Ermenice ve Ermenice-İngilizce sözlükleri ise 12+274 ve 8+310 sayfadan ibarettir. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

70 Dilci Artin Hindoğlu hakkında daha geniş bilgi için bkz. K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 73-74.

teren Poliglot Grameri, Minas Beşikyan (Pıjişkyan) (1777-1851) tarafından düzenlenmiştir. Söz konusu kişinin eseri 1844 yılında basılmıştır[71]. Beşikyan, Ruskovki'nin Slav yazısının değişik sistemleri konusundaki eserinden başka, Ermeniler Gürcü dili üzerine de eserler vermişlerdir[72].

St. Lazar Akademisi, Ermenilerin evliya olarak kabul ettikleri "*Nerses baba*"ya[73] ait olan bir münacat[74] kitabı da yayınlamıştır ki, bu tam otuz altı dile tercüme edilmiştir. Onuncu basımı 1882 yılında yapılmıştır[75]. Çalışmada kaydedilen ve "*imanla inkar ederim*" kelimeleriyle başlayan dua, eskiden beri Ermeniler arasında çok yaygın olup 24 haneden ibaret olduğu, her birinin günün 24 saati için yazılmış olup Ermeniler tarafından genellikle ezbere okunduğu anlaşılmaktadır[76].

---

71 189+2 sayfa olan eserin ikinci isim sayfası Fransızca'dır ve "*Grammaire polyglotte , contenant les principes des langues Arabe, Persane, Turque et Tatare, avec des remarques analytiques d'autres langues*" şeklindedir. Üçüncü isim sayfası ise Rusça olup "*Grammatika mnogoyaziçnaya, soderjaşaya naçalniye osnovaniya yazikov arabskogo Persidskogo, Turetzkkogo i Tatarskogo s primeçaniyami o razliçnikh yazikakh*" şeklinde okunmaktadır. Aynı yazarın Rusça-Ermenice Grameri 1828 yılında 14+2+444+1=461 sayfa olarak yayınlanmıştır. Ön tarafta, Beşikyan'ın Rus Çarı Birinci Aleksandr'a muhatap Fransızca bir ithafnamesi bulunmaktadır. Ermenice-Rusça Grameri ise, 1840 yılında yayınlanmış olup, 20+273+4=299 sayfadır. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

72 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 771.

73 Evliya olarak bahsedilen Nerses babanın, başpatrik veya katogigos II. Nerses (1102-1173) olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

74 Şiir şeklinde düzenlemiş Allah'a dua ve yakarış.

75 Eser 598 sayfadır. Bkz. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 771.

76 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

Keza Gabriel Avedikian'ın (1751-1827) pek çok dini içerikli çalışması bulunmaktadır. Avedikian ayrıca Çamciyan'ın basımından sonra ilk kez 1815 yılında klasik Ermenice'nin grameri ile ilgili çalışmaları yeni metotlarla ve ayrıntılarla bir adım ileriye götürmüştür. Avedikian'dan sonra Arsen Bagratouni, bu türden bir eseri 1852 yılında kaleme almıştır[77]. Mihitar'ın Ermenice olarak hazırladığı bilimsel sözlüğü bir süre sonra 1784-1834 yıllarında Venedikli Mihitarist rahipler Kh. Surmalian, G. Avedikian ve M. Avgerian tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. Bu çalışmayı Mkrtich Avgerian (Johannes Baptista Aucher-Avkerian) tamamlamıştır.

Çalışmanın orijinal el yazmalarının altı cilt ve 12.000 sayfadan oluştuğu ve basım masraflarının da Venedikli rahipler tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın el yazmalarının 1140 ve 1067 sayfa halinde özetlenmiş iki cildi 1836-37'de "*Dictionary of the Armenian Language*" (Ermeni Dilinin Sözlüğü) adıyla tekrar yayınlanmıştır[78]. Bu sözlük on yıl sonra 1846 yılında özet olarak yeniden basılmıştır. Söz konusu çalışmalar gelecekteki modern Ermeni sözlükçülüğünün de örneklerini oluşturmuştur[79].

Bu dönemde ayrıca Avrupa klasikleri Ermenice'ye çevrilmiştir. Avrupa'da yayınlanan önemli eserler Venedik'teki akademide Mihitarist rahiplerce Ermenice'ye çevrilerek, Ermeni toplumuna dağıtılmıştır[80]. Mesela şair ve yazar Arsen Bagra-

77 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 9.

78 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 12.

79 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 10.

80 D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 116-117.

touni, "*Haik the Hero*" ve "*Grammar for Advanced Students*"ı yazmış ve Homer, Vergil, Racine, Voltaire ve Alfieri'i, Bispokos Edward Hürmüz, şair ve çevirmen Vergil'in Aeneid ve Fenelon'un Telemachus'unu, Peder Eghia Tomajan ise Homer'in İlyada ve Odessa'sını hatasız Ermenice'ye çevirmiştir[81]. Bu konuyla ilgili M. Cevdet de bilgi vermektedir. O yukarıda adı geçen Homeros, Virjil, Rasine, Voltaire, Fenelon'a ek olarak Sofukul ve Milton'u da zikretmektedir[82]. Bu isimlerin yanında Mihitaristlerin daha birçok tanınmış yazarın eserini de tercüme ettikleri anlaşılmaktadır[83].

Mihitar'ın öğrencilerinden Viyana'ya gidenlerin de önemli faaliyetleri olmuştur. Buradaki Mihitaristlerin kurdukları matbaanın oldukça gelişmiş olduğu, farklı dillerde yayınlar yaptıkları ve Avusturya'nın başkentinin en iyi matbaası olduğu anlaşılmaktadır. Viyana'daki merkezde Ermeni sözlü edebiyatının öncülerinden olan H. Katırcıyan (1851), S. Tornian, M. Karakaşyan, A. Aydınyan, G. Menevişyan, G. Sibi-

81 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 12; V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410.

82 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 774.

83 Mesela Aeschylus, Sophocles, Euripides, Anacreon, Theocritus, Pindar, Heredotos, Xenophon, Socrates, Plato, Aristotle-Cato, Cicero, Seneca, Juvenal, Horace, Ovid, Shakespeare, Milton, Shelley, Byron, Dickens, Coleridge, Moote, Wilde, Shaw, Kipling, Lessing, Goethe, Sehiller, Heine-Cormeille, Boileau, Chateaubriand, Chenier, Vauvenargues, Lamartine, Hugo, Musset, Vigny, Sue, Maupassant, Sully Prudhomme, Coppee, Baudelaire-Dante, Petrarch, Goldoni, Monti, Metastasio, Tasso, Foscolo, Manzoni, De Amicis, Leopardi, Aleardi, Deledda, Pascoli, Prati-Lonfellow, Whittier, Stowe, Bryant, Anderson, Gogol, Pushkin, Lermentov, Turgenev, Tolstoy vs. bkz. K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 13.

lian, S. Dervişyan, H. Daşyan, G. Hovanian, G. Kalemkiarian, ve N. Akinian gibi pek çok ünlü bilim adamı yetişmiştir[84].

Venedik rahiplerinin aksine Viyana rahipleri güzel yazı konusuna daha az dikkat etmişler ancak daha çok Ermenice el yazması yayınlamışlardır. Bu konuda H. Daşyan'ın önemli bir çalışması bulunmaktadır. Ayrıca Mihitaristler arasında Ermeni romantik dramasının kurucusu M. Beşiktaşlıyan, tarihsel romancılığın kurucusu Tzerents, realizmin kurucusu A. Arpirian ve önemli bir şair olan D. Varuzhan'ı da anmak gerekmektedir[85].

Keza Ermeni milliyetçi duygularla şiirler yazan Mihitarist şairler arasında R. Patkanian ve M. Beşiktaşlıyan gibi isimler de sayılabilir. Diğer yazarlar arasında Ermeni tarihi ile ilgili İtalyanca skeçler yazan S. Somalian (1829)[86], çeşitli edebi eserler meydana getiren Basile Sarkissian[87], 1865 ve 1878 tarihlerinde iki cilt olarak Ermeni dilinin tarihini kaleme alan G. Zarbhanelian, H. Thorossian, S. Eremian, S. Eprikian, A. Ghazikian, G (K). Der Sahakian, V. Hatsouni, S. Der Movsessian gibi isimler bulunmaktadır[88]. A. Ghazikian'ın Bagratouni'nin eserini halk diline çevirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Yunan ve Roma'nın şairleri ile yeni dönem şairlerinin şiirlerini

84 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 13; V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 411.

85 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 13-14.

86 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 13.

87 M. Cevdet bu bilmi adamını "*mütbahhir*" yani "*deniz gibi engin bilgisi olan*" şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 774.

88 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 410; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 13.

Ermenice'ye tercüme etmiştir. Karabet Der Sahakian, Bizans dönemindeki Ermeni hükümetlerinin tarihlerini ve diğer bazı eserleri kaleme almıştır[89].

Viyana akademisinde yetişen rahiplerin arasında romancı Sahak, tarihçi Katırcıyan ve Karakaşyan gibi isimlerin çalışmalarının daha dikkat çekici olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Başpiskopos Arsen Aydınyan (1824-25?-1902), 1885 yılında Chlekhian'ın klasik Ermenice gramerini yeniden gözden geçirerek yayınlamıştır. Gerek Bagratouni'ni gerekse Aydınyan ve Chlekhian'ın klasik Ermenice eserlerinin halen önemli çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Aydınyan, 1866 yılında Modern Ermenice'nin grameri ile ilgili çalışmalar da yapmıştır[90]. Bu merkezde yetişenler arasında Daşyan, Kalcıyan, Menevişyan ve Akinian gibi dil bilimi ile ilgi çalışmalar yapan isimler de bulunmaktadır[91].

Yine Viyana Mihitaristlerinden Aydınyan, özellikle ansiklopedi çalışmalarına ağırlık vermiş, antik ve modern olmak üzere on farklı dilde çalışmalar yapmıştır. Bu kişinin kozmografya ve matematik alanlarında eserleri yanında müzik, tasarım ve oymacılık gibi alanlarda yetenekli olduğu anlaşılmaktadır. Batılı bilim adamları Arsen Aydınyan'ın çalışmalarına çok önem vermişlerdir. Özellikle "*Critical Grammar of the Modern Armenian Language*" (Modern Ermeni Dilinin Eleştirel Grameri) isimli eseri Ermeni dilbilimi açısından bir başyapıt sayılmıştır. Bir diğer önemli Mihitarist Hagopos Daşyan

89 Bkz. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 774.
90 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 9-10.
91 Bkz. MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 774.

(1806-1933)'dır. Kaynaklardan Daşyan'ın Alişan ile karşılaştırılabileceği anlaşılmaktadır. Daşyan'ın "*Agathangelos, Pseudo-Callisthenes, Armenian Paleography*" ve "*Legend of Abgar*" gibi çalışmaları yanında "*Catalogue of the Armenian Manuscripts of the Mekhitarists of Vienna*" ve "*Study of the Armenian Classical Language*" adlı önemli bir eser sayılan araştırmaları, K. Spenian tarafından özetlenmiştir[92].

Mihitarist rahipler Türkçe ile birlikte Arapça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Macarca, İtalyanca, Latince, Farsça vs. çeşitli dillerdeki gramer kitapları da kaleme almışlardır. Bunların yanında İngilizce, Fransızca, Almanca, Yunanca, İtalyanca, Osmanlı Türkçesi ve Rusça gibi iki dilli veya üç dilli sözlükler de kaleme almışlardır[93] Viyana rahiplerinin tarikat başkanlarından olan Hagopos Bozacıyan'nın (1808-1883) Türkçe-Ermenice-İtalyanca-Latince-Fransızca ve Almanca olan sözlüğü bu türdendir[94].

Mihitar ve tarikatının Ermeni tiyatrosuna da katkılarının olduğu anlaşılmaktadır. İlk tiyatro gösterisinin 1730 yılında St. Lazar manastırında gerçekleştirildiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Manastırdaki tiyatroda kadın oyuncu bulunmayışı gibi bazı sınırlılıklara rağmen Ermeni toplumunun bu alana yönelmesine bir zemin hazırlanmıştır[95]. Keza Mihitaristlerin dini, insani erdem ve vatan sevgisi ile ilgili pek çok drama ve tiyatroları olduğu kaydedilmektedir. Özellikle P. Mina-

92 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 411.
93 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 11.
94 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. 137.
95 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 76.

sian'ın (1799-1866) trajedi ve komedisi bulunduğu ve Ermenice ilk trajedi yazan yazar olduğu görülmektedir[96].

Mihitaristlerin felsefe ile ilgili çalışmaları da bulunmaktadır. Akademinin felsefe alanındaki çağdaş akımların açılması, özellikle "*kırapar*" denilen eski Ermenice'ye ansiklopedik hakimiyeti ve eski modern klasiklerin çevrilmesindeki yetkinliğiyle tanınan Peder Arsen Bagratuni (Pakraduni) sayesinde gerçekleşmiştir. Bagratuni, Franco Soave'nin (1743-1806) "*Istituzioni di Logica (1791)*", Arvesd Panagan, 1825, 2. baskı 1857, adlı eserini Ermenice'ye çevirmiştir. Soave, Locke'un çalışmalarını İtalyanca'ya çevirmiş ve İtalya'da bunların propagandasını yapmış olan bir Roma Katolik din adamı ve "*Somasco*" rahibidir[97].

Burada ilginç bir noktaya değinmek yerinde olacaktır. Venedik Ermeni Akademisindeki Anadolulu Ermenilerinin çoğunun Ermenice bilmediği ve Türkçe konuştukları anlaşılmaktadır[98]. Venedik Mihitaristlerinin Ermenileri aydınlatma ve bu amaca yardım için yayınlanan yetmiş kadar eseri vardır ki Ermenice harfli Türkçe'dir. Ermenilerin İstanbul'da yayınlanan Ermeni harfli Türkçe gazete, mecmua ve yıllıkların sayısı ise elli kadardır[99]. Ermenilerin İstanbul'da çıkardıkları iki gazete de böyle Türkçe dil ve Ermenice harflerle yayınlanmıştır.

Ermeni toplumu arasında bazı grupların Türkçe konuşmasının örneklerini oldukça eski dönemlerde de görmek müm-

96 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 12.

97 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 84.

98 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 771; Ermeni harfleriyle Türkçe'ye çevrilen İtalyanca eser ve operalar için bkz. M. ŞAKİROĞLU, "M. Cevdet İnançalp", s. 27.

99 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 47.

kündür. Daha XVI. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Hristiyan topluluklar arasında Rum ve Ermeni isimlerini taşıyan vergi mükellefleri yanında, tamamen öz-Türkçe isimler taşıyanlara da rastlanır. Bunların sayısı da küçümsenmeyecek kadar çoktur. Muhtemelen Anadolu'da XV. ve XVI. yüzyıllarda ve sonrasında Hristiyan topluluklar arasında Türk asıllı olanları da bulunmaktaydı. Bunlardan Karamanlı denilenleri, yani Rum-Ortodoks Kilisesi'ne bağlandığı için Grek alfabesini kullanan, fakat Rumca bilmeyip Türkçe konuşan ve yazan grup çok önceleri tespit edilmiş, bir çok araştırmacı tarafından incelenmiş, Türk asıllı oldukları da çoğunlukla benimsenmiştir.

Ancak Anadolu'daki Türkçe adlar taşıyan ve Ermeni topluluklar içinde oturanlar üzerinde bugüne kadar pek durulmamıştır. Türkiye Ermenilerinin bir kısmının Ermenice bilmeyip Türkçe'yi anadil olarak konuştukları hatta yurt dışında yaşayan, uzun yıllar önce, Anadolu'dan Paris'e göçen ve yerleşen Ermenilerin bazılarının da evlerinde Türkçe konuştukları, Ermenice bilmedikleri, Türk adetlerini benimsedikleri görülmüştür. Anadolu'da Ermeni cemaatleri arasında Gökçe, Yağmur, Budak, Emirşah, Arslan, Aydın, Aydoğmuş, Karyağdı, Cihanşah, Kutlu, Kutluşah gibi tamamen Türkçe adları taşıyanları ve Türkçe'den başka dil bilmeyenler gözönüne getirilirse, hele Polonya Ermenileri veya Armeno-Kıpçak denilen Kıpçak-Ermenileri kendi eserlerine göre, bunlardan hiç olmazsa bir kısmının Türk asıllı olduklarını kabul etmek gerekir[100].

100 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 28-29; bu anlamda bilgiler için ayrıca bkz. Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 124-126 vd.

Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan etnik topluluklardan, mezhepleri Rum Ortodoks, dilleri Türkçe olan Karamanlıların Grek alfabesini, Rumca konuşan ama Vatikan'a bağlı olan Sakızlı Katolik Rumların Latin alfabesini kullanmaları gibi, Türkçe konuşan Ermenilerin, yazılı eserlerinde Arap alfabesini değil, kendi kutsal metinlerinin yazılı olduğu Ermeni alfabesini kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Ermeniler de benzer koşullar nedeniyle Ermeni harfli Kürtçe, Ermeni harfli Arapça ve Osmanlı sınırları dışında Ermeni harfli Kıpçakça'yı da kullanmışlardır[101]. Ermeni harfli Türkçe ilk kitap ise yukarıda bahsettiğimiz üzere Mihitarist Birliği'nin kurucusu Mihitar'a aittir[102].

Ermeni harfli Türkçe, dini alanda, bir yandan Katolik ve Protestan kiliseleri tarafından Gregoryen Ermeniler arasında Katolik ve Protestan inançlarını yaymak için kullanılırken, diğer yandan Gregoryen Ermenilerin bu mezhepler hakkındaki karşı propaganda çalışmaları için de uygun bir zemin oluşturmuştur. Protestan misyonerler İmparatorluğun dört bir yanına çeşitli dillerde basılmış İnciller ulaştırıp halka bedava dağıtmışlardır. Bunlar arasında Ermenice, Ermeni harfli Türkçe ve Ermeni harfli Kürtçe İnciller önemli yer tutar. Ermeni Harfli Türkçe kitapların dönemsel dağılımına bakıldığında, 1727-1840 yılları arasında Katolik inancını Ermeniler arasında yayma amacı doğrultusundaki yayınların ağırlıkta olduğu görü-

101 R. KOPTAŞ, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. 12.

102 R. KOPTAŞ, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. 12; ayrıca K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, C. II, s. XIV.

lür. 1850-1870 yılları ise Ermeni harfli Türkçe literatür için edebiyat ve dünyevi konular bakımından zengin bir dönem olmuştur. Bu dönemde dilbilim, tarih, din, aydınlanma felsefesi, fen bilimleri, eğitim gibi on kadar türde telif ve çeviri kitap basılmıştır[103].

Mihitaristler birliği daha sonraki yıllarda Ermeni harfli Türkçe pek çok dilbilim kitabı yayımlamıştır. Tarikat, dini alandaki yayınlarını da, yabancı dillerden çeşitli eserlerin çevrilmesi veya Katolik din adamlarının eserlerinin Ermenice veya Ermeni harfli Türkçe olarak basılması yoluyla yıllarca sürdürmüştür. Aşağıda daha geniş olarak anlatacağımız üzere Mihitaristlerin İtalya'da Venedik'teki St. Lazar adası ve Trieste'de, Avusturya'da ise Viyana'daki matbaalarında basılan eserlerin, yayıncılık anlayışı ve baskı kalitesi yönünden üst düzeydedir. Bu merkezlerde yayımlanan çok dilli sözlükler, ders kitapları ve gramer kitapları bilimsel olarak bugünün ölçüleriyle dahi hayli başarılıdır[104].

Kısaca ifade etmek gerekirse Mihitaristlerin Ermeni dilinin gelişmesinde ve Ermeni meselesinin Avrupalıların gündemine girmesinde son derece önemli katkıları olmuştur. Mihitar'ın kurduğu örgüt zamanla çok güçlenmiş, manastırına öğrenim için bir çok kimseler gitmiştir. Basımevinde bütün Ermeni edebi, ilmi eserleri basılmış, Ermeni dili, edebiyatı ile ilgili bir çok kitap ve sözlükler yayınlanmıştır.

103 R. KOPTAŞ, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. 12; yine K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. XVI-XVII.

104 R. KOPTAŞ, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", s. 12; Ayrıca K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. XV. (Trieste'de basılan ilk kitabın kapağı için bkz. Ekler, Resim-13).

c) Matbaa ve Yayıncılık Alanındaki Faaliyetler

Anlaşıldığı üzere Mihitar eğitime çok önem vermekteydi. Kendisi resmi ve kaliteli bir eğitim almamışsa da, kendi kendini yetiştirmiş, kurduğu eğitim müessesesinde bilgili ve tecrübeli öğretmenler dersler vermiştir. Bu sırada acil olarak kaynak ve eğitim kitabı ihtiyacı ortaya çıkınca Mihitar bizzat kendisi, Albertus Magnus, Thomas Aquinas ve diğer bazı din adamları tarafından yapılmış temel bazı çalışmaları çevirme işini üzerine almıştır. Ayrıca denetimindeki öğrencileri çeşitli dillerden, özellikle de Latince'den önemli çeviriler yapmaya başlamışlardır. Mihitar, Benedikt tarikatının kurallarını kendi tarikatı için de benimsemiştir. Bu kurallar eğitimi ve ilk dönemlerle ilgili el yazmalarının çoğaltılması şeklinde yayıncılığı tavsiye etmekteydi. Bu şekilde Mihitaristlerin başlattıkları çeviri çalışmaları zamanla Batı düşüncesinin Ermeniler üzerinde önemli değişimlere yol açmasına sebep olmuştur[105].

Avrupa'da tanınmış olan eserlerin çoğu Venedik ve Viyana'daki iki merkezde Ermenice'ye tercüme edilmiştir. Bu iki akademi ve matbaada fen, matematik, tarih, coğrafya ve dini içerikli eserler basılmakta ve Osmanlı ülkesine veya Ermenilerin yaşadığı bölgelere gönderilmekte, Ermeni cemaatinin aydınlanmasına ve şuurlanmasına aracılık etmekteydi[106]. Mihitaristlerin Venedik'te bütün Ermeniliği canlandırmak için kitap basmak amacıyla açtığı matbaa zamanla sadece Ermenilerin değil bütün dünyanın meşhur ilim merkezlerinden birisi olmuştur.

105 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4.
106 O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 799.

Keza misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki okullarında okutulan ders kitapları Avrupa kaynaklarından ya telif veya tercüme olarak hazırlanmaktaydı. Kitap ve benzeri malzemenin basımı da azınlıklar yurt içinde matbaa sahibi oluncaya kadar dışarıdan özellikle Viyana ve Venedik'ten temin edilmekteydi. Mihitaristlerin açtıkları Venedik ve Viyana Ermeni Akademilerinin matbaalarından çıkan eserler hem Avrupa'da hem de Doğu'da kabul görmüştür. Burada basılan eserlerin "*Mehitarist bir usulde*" yani kaliteli bir şekilde basıldığı anlaşılmaktadır[107]. M. Cevdet de bu matbaalardaki eserlerin harflerinin güzelliği, metinlerinin düzeni, mevzularının iyi seçilişleri ve doğru basılış konusunda şöhreti olduğunu ifade etmektedir[108].

Mihitarist merkezlerdeki matbaanın çalışma sistemi bir çok insanın beğenisini kazanmıştır. Bu yüzden Dr. Resden gibi (1822'de) kimi kişiler masraflarını kendileri karşılayarak eserlerini[109] veya 1849 yılında Macaristan hükümetinin yaptığı gibi paralarını Venedik'teki matbaada bastırmışlardır (bkz. Ekler, Resim-19, 20). Keza 1848 yılında yazarı belli olmayan iki cilt Osmanlı Tarihi, Venedik'teki Mihitarist matbaasında masrafı Osmanlı Devleti'nin Paris Elçisi Süleyman Paşa tarafından karşılanarak basılmıştır[110]. Süleyman Paşa'nın elçi olarak Paris'e giderken Venedik'teki Mihitaryan manastırına uğradığı, buradaki çalışmaları takdir ettiği ve Osmanlı'nın eğitiminin gelişmesi açısından değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

107 N. TOZLU, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s. 124.
108 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 767.
109 Mesela bkz. K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 78.
110 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 247-248.

Rumların olduğu gibi Ermenilerin de matbaayı kendi amaçları için kullanmalarının oldukça eskiye gittiği ve çok geniş bir coğrafyaya hitap ettikleri anlaşılmaktadır. Singapur'dan Madras, Kalküta, Bombay ve İsfahan'a ve oradan da Kudüs, İskenderiye, Venedik, Cenevre, Amsterdam, Moskova, Tiflis, Bakü, Erivan, Varşova, Paris, Londra ve Nevyork'a varıncaya kadar Ermeni matbaaları faaliyette bulunmuş, gazeteleri ve kitapları elden ele dolaşmıştır.

M. Cevdet, en eski ve en yüksek Ermeni matbaasının Mihitaristlere ait olduğunu ve Mihitar'ın Venedik'te bir matbaa açtığını yazmaktaysa[11] da bu bilgilerin kesinliği şüphelidir. En eski Ermeni matbaası, 1565 yılında Venedik'te Tokatlı Apkar Tıbir (Tokhadetsi) tarafından kurulmuştur. Kaynaklar Venedik'teki bu matbaa konusunda farklı bilgiler vermektedir. Bu arada bazı kaynaklarda 1512 yılında beş adet Ermenice eser basan ve üzerlerinde adı yazılı olan Agop adlı kişinin, Ermeni matbaacılığının babası sayıldığı ifade edilmektedir[12]. Ancak Pamukciyan'a göre Agop ismindeki bu şahsın 1512 ve 1513 yıllarında Venedik'te bastırdığı, beş adet kitabın üzerinde ismi kazınmış olduğu kaydediliyorsa da bunlardan ancak 1513'de basılan "*Badarakadedr*" (Missal) kilise kitabında adı geçmektedir.

Her beş kitabın sonunda da Latince "*D.I.Z.A.*" rumuzları bulunmaktadır. Bu harflerin ne anlama geldiği bu güne kadar

11 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 766-767.

12 MUALLİM CEVDET, "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi", s. 766; O. ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798-799; ayrıca bkz. S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 66; ayrıca V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 469.

kesin olarak çözülememiştir. Keza, bunların Agop'a mı, yoksa matbaacıya mı ait olduğu da belli değildir. Zira kaynaklarda o zamanlar, Venedik'te yabancıların matbaa açmasına izin verilmediği ifade edilmektedir. Agop'un bir el yazmacısı (hakkak) olduğu daha muhtemel görülmektedir. Zira söz konusu baskılar hareketli harflerle yapılmamıştır. Çünkü harflerin şekli satırdan satıra ve hatta kelimeden kelimeye değişmektedir. Satır hatları da düzenli değildir. Diğer taraftan, o sıralarda Venedik'te, yukarıda kaydedilen rumuzları kullanan bir matbaa bilinmemektedir. Dolayısıyla bu rumuzların Hakkak Agop'a ait olduğu da kabul edilebilir[113].

İlk Ermeni matbaasının 1511 ya da 1512 yılında kurulduğu kabul edilirse de Agop (Hagop Meğabard)'un Venedik'teki bu ilk baskı çalışmaları devamlılık göstermediğinden, bu tarih esasen Ermeni matbaacılığı açısından sembolik bir önem taşımaktadır. Bu tarihten yaklaşık elli yıl sonra 1562'de, daha sonra Eçmiyazin Katagigosluğuna gelecek olan I. Mikayel tarafından Papa IV. Pius'la görüşmek üzere İstanbul'dan Roma'ya gönderilen Tokatlı Apkar Tıbir, buradan Venedik'e geçerek matbaacılık sanatını öğrenmiş ve oğlu Sultanşah'ın (Marc Antonio) yardımıyla tek sayfalık bir takvim ve bir "*Mezbur kitabı*" basmıştır. 1567'de İstanbul'a dönen Apkar Tıbir muhtemelen Surp Nigoğayos Kilisesi'nde (bugün Karagümrük'te bulunan Kefeli Mescidinde) kurduğu matbaada, Venedik'ten beraberinde getirdiği Ermenice harflerini kullanarak iki yıl içinde altı kitabın basımını gerçekleştirmiştir[114].

113 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46.
114 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. XIV.

K. Pamukciyan, 1789 tarihine kadar, *Mihitarist* tarikatın kendine ait bir matbaaya sahip olmadığını ve kitaplarını Venedik'teki İtalyan matbaalarında bastırdığını, bunlar arasında Anton Bortoli'nin matbaasının başta geldiğini ifade etmektedir[115]. Ancak Mihitaristlerin faaliyet alanlarının genişliğine bakılırsa matbaalarının kendilerine ait olması ihtimali akla daha yakın gelmektedir. Mihitar'ın matbaası en eski Ermeni matbaası olsun veya olmasın faaliyetleri itibariyle Ermeni milliyetçiliğine katkıları son derece önemlidir. Son zamanlara kadar St. Lazar adasındaki matbaa önemli başarıları ile göze çarpmakta ve pek çok kez uluslararası sergi ve yarışmalarda ödül almaktaydı. Fakat bu matbaa yaklaşık iki yüz yıllık bir çalışmadan sonra 1989 yılında kapanmıştır. Yine de Mihitarist basımevi (Casa Editrice Armena) tarihi çalışmasına devam etmektedir[116].

Katolik Ermeniler genellikle Venedik'teki Mihitarist tarikatın manastırında eğitim almışlardır. Mesela 1884-1914 yılları arasında İstanbul'da Hovhannes Tolayan'ın (1856-1936) imtiyazı altında yayın yapan ve Katolik Ermenilerin resmi yayın organı olan "Mecmua-ı Ahbar" (Haberler Mecmuası) 1884-1906 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe ve 1906-1914 arası Ermenice olarak çıkmıştır[117]. Burada Mihitaristlerin kurumlarında yayınlanan veya bulundurulan Ermeni kaynaklarının, Türk tarihi açısından da önemine dikkatleri çek-

115 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46; Tokatlı Apkar Tıbir'ın 1567 yılında Rahip Arakel'in yardımıyla matbaasını İstanbul'da da kurduğu anlaşılmaktadır. V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia,* s. 412.

116 http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

117 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler,* C. II, s. 169.

mek yerinde olacaktır. Özellikle Ortaçağ ve Yeniçağ Türk tarihi dönemlerini araştırırken de bu kaynaklara eğilmenin yararlı olacağı ifade edilmektedir[118].

Mihitaristlerin Ermenice süreli yayın yapma veya olanları koruma konusunda da ciddi çalışmaları olmuştur. Mesela ilk Ermenice dergi olarak kabul edilen ve Madras'ta (Hindistan'da) 1794 yılında basılan "*Azadarar*" dergisinin, Viyana'daki kütüphanede bulunduğu anlaşılmaktadır[119]. Ayrıca Venedik Mihitaristlerden Gugas İnciciyan'nın çıkardığı "*Darekrutyunk*" (Taregrutiun) adlı dergi, 1799'dan itibaren 1802 yılına kadar üç yıl çıkmıştır. Yine İnciciyan'ın 1800–1820 yılları arasında çıkardığı popüler almanaklar da önemlidir. Bunlardan "*Eghanak Biuzandian*" ve "*Ditak Biuzandian*" adlı çalışmalar da 1803 ve 1812 yıllarında yayınlanmıştır[120].

Bu arada, önce Venedik'te halk dilinde haftada iki kez yayınlanıp kısa sürede İstanbul ve diğer bölgelerdeki Ermenilere ulaştırılan "*Tïdag Püzantyan*" adlı dergi, diğerlerinden farklı bir siyasî aktüalite dergisi olarak ortaya çıkmıştır. Bu dergi, Krikor Kabaracıyan (1812), Madatya Püskülcüyan (1813–1814) ve Manuel Çağhçağhyan editörlüğünde (1814–1817) beş yıl kadar çıkarılmış olup, Ermenice ve Armenolojik yayıncılığın atası sayılan ve yayın hayatını 1843'ten bu yana kesintisiz olarak sürdüren "*Pazmaveb*" (Bazmavep)'in öncüsü olarak görülür[121].

118 M. ŞAKİROĞLU, "M. Cevdet İnançalp", s. 23.
119 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 66.
120 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 19.
121 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 80.

1843 yılında yayınlanmaya başlanan ve başlangıçta popüler nitelikli bilim, edebiyat[122] ve eğitim dergisi olan "*Pazmavep*", uzun bir süre boyunca böyle devam ettikten sonra bir "*Armenoloji*" dergisine dönüşmüştür. Bu yayınlarla Batı medeniyeti model alınarak Ermenilerin ilerlemesi amaçlanmıştır. Bunun için dergide batılı yazarların eserlerinin çevirilerine de yer verilmiştir. Bu dergide 1870'lerden beri ekonomi ve bilimsel konular yanında, erken dönem Ermenice metinler, ahlaki ve felsefi yazılar, coğrafya, topografya gibi konularda yazılar da çıkmaktadır[123].

Önemli bir bilimsel bir dergi olan ve 1843'den beri aralıksız yayınlanmaya devam eden bu dergi günümüzde İtalya'nın en eski, dünyanın ise dördüncü en eski edebiyat ve düşünce dergisidir. Günümüzde Venedik'teki St. Lazar akademisinin yayın organıdır[124]. Bütün bu yayınlar yalnız süreli ve günlük yayıncılık açısından değil, aynı zamanda uzun vadede halkın konuştuğu Ermenice'nin gelişimi ve geniş halk tabakalarına ulaşılması bakımından da önemli bir yer tutacaktır. Pazmavep dergisinin gelişmesi için çalışanlardan birisi de G. Ayvazovski (meşhur deniz ressamı Ayvazovski'nin kardeşi) olup bu kişinin Ermeni modernleşmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir[125].

Viyana'daki Mihitaristlerin ilk bastıkları süreli dergi ise 1847 yılından 1863 yılına kadar yayınlanan "*Evropa*" adlı

122 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

123 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 19.

124 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 80-81; S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 50; K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 19.

125 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 20.

dergidir. Politika, bilim, sosyo-ekonomi, dil ve edebiyat konularında yayınların yapıldığı dergi, Ermeni dilinin gelişmesine son derece önemli katkılar yapmıştır. Bu dergiden sonra Viyana Mihitaristleri yirmi yıldan fazla süreli yayın işini ihmal etmişler, ancak 1887 yılında "*Handes Amsorya*" adlı bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır. İlk başlarda Evropa ve Bazmavep dergilerinin konularına benzer çalışmalar yayınlanmıştır.

Daha sonra sosyal, politik ve bilimsel içerikli makaleler artmış ve XX. yüzyılda ise tam olarak bu hale dönüşmüştür. 1909 yılında rahip N. Akinian dergiye editörlük yapmaya başlamış ve Handes Amsorya Ermeni çalışmaları ile ilgili bir dergiye dönüşmüştür. Bu yayında hem Ermeni hem de Ermeni olmayan uzmanların yazıları yayınlanmış, Ermeni filolojisi, eski metinler, folklor, mitoloji, sanat, etnografya, coğrafya, topografya, arkeoloji, vatanseverlik, menkıbeler gibi konularla ilgili yazılar yayınlanmaya başlamıştır. Özellikle Alman bilim adamlarının eleştirel ve objektif değerlendirmeleri bu dergide yer almıştır. Böylece Handes Amsorya, Ermeni çalışmalarının bilimsel temele oturmasında önemli bir rol oynamıştır[126].

Osmanlı Devleti'nin Katolikliği tanımasından sonra eskiye nazaran daha rahat hareket etmeye başlayan Mihitarist Ermenilerin, Osmanlı ülkesindeki Ermenilere çeşitli içerikte kitap göndermeye devam ettikleri görülmektedir. Bu eserlerin içerikleri bazen zararsız olmakla birlikte zaman zaman da Ermenileri kışkırtıcı olumsuz içerikli olabilmekteydi. Bunlardan

126 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 20-21; (Handes Amsorya'nın 1902 Aralık sayısının kapağı için Bkz. Ekler, Resim-14).

mesela 15 Ocak 1855 tarihinde Viyana'da bulunan Katolik papazların telif ettikleri ve satılmak üzere Osmanlı ülkesine gönderilen kitapların kontrol edilmesi gerektiği bildirilmiştir[127]. Kaynaklardan anlaşıldığına göre 25 Eylül 1893 tarihinde Ermenilere Osmanlı Devleti aleyhine kitap ve risaleler gönderdikleri tespit edilen Venedik'li Katolik Mihitaryan Manastırı'na bağlı iki şahıs ile yine devlet aleyhine kitap bulunduran Beyoğlu Mihitaryan Mektebi öğretmenlerinden iki kütüphane sahibi hakkında gerekli inceleme ve soruşturmanın gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır[128].

Mihitaristler bastıkları bazı zararlı kitapları Osmanlı ülkesine sonraki dönemlerde de göndermeye devam etmişlerdir. Mesela 1 Temmuz 1902 tarihinde Venedik'de Ermenice yayınlanan "*Coğrafya-ı Umumi*" adlı kitabın zararlı içeriğinden dolayı memleket içerisine sokulması ve yayınlanmasına meydan verilmemesi gerektiği ifade edilerek gerekli tedbirler alınmıştır[129]. Keza 1 Ağustos 1903 tarihinde Peşte'de Mihitaryan rahiplerinden Serupe adlı rahip tarafından kaleme alınan "*Ömr-i Ulya*" isimli kitabın zararlı bulunduğundan yasaklandığı anlaşılmaktadır[130]. Mihitar'ın talebelerinin St. Lazar ve Viyana Ermeni Akademisi matbaalarında bastırdığı dini ve milli nitelikli araştırmalar, Osmanlı Ermenilerine dağıtılmıştır.

Böylelikle edebiyat, tarih ve din çalışmaları önce ilmi eserlerin tercümesi, sonra da telifi şeklinde bir yol izlenmiş,

127 BOA, HR.MKT., nr. 66/99. (Bkz. Ekler, Belge-1).
128 BOA, DH.MKT., nr. 74/7.
129 BOA, DH.MKT., nr. 45/532.
130 BOA, DH.MKT., nr. 2/746.

sonuçta bu cemaat hem milli, hem de ilmi yayınları bir arada izleme imkanı bulmuştur. Mihitar, Osmanlı Ermenilerinin en önde gelen bilim adamlarının biri olmuş, bir cemaat kurarak "*Ermeni Rönesans'ını*" başlatmıştır[131]. Ermeni topluluğu bu şekilde kültür bakımından bir Rönesans dönemine girerken, yıllardır Mihitar manastırında yaşatılmaya çalışılan klasik Ermeni bilimi de canlandırılarak laik ve her geçen gün anadile yaklaşan gelişmiş bir yazı diliyle kaleme alınan edebi eserler, Ermeni milliyetçiliğinin de yükselmesini sağlamıştır[132]. Bu durum da zamanla Ermenilerin tam bir ihtilalci şuurla yetiştirilmesine, ruhaniyat, hürriyet ve milliyet gibi fikirlerini Türk milleti aleyhine kullanmalarına zemin hazırlamıştır[133].

Bu çerçeveden olmak üzere Mihitaristlerin yayın faaliyetlerinin hem kısa hem de uzun vadede söz konusu Hristiyanlığın Gregoryen mezhebinde olan Türklerin Ermenileşmesinde son derece önemli etkileri olduğu anlaşılmaktadır. "*Gregoryen Türklerin Ermenileştirilmesi (Haylaştırılması)*" konusunda araştırmalar yapan Y. D. Bozkuş, söz konusu dönüşümün, daha XVIII. yüzyılda Mihitaristler tarafından başlatıldığını iddia etmektedir. Böylelikle Mihitaristler, her ne kadar aydınlanmacı, laik bir felsefenin savunucuları olsalar da, or-

131 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 41.

132 S. CÖHCE, "Siyasallaşma Çabaları", s. 47.

133 N. TOZLU, "Ermeni Eğitim Kurumları", s. 931; Bu okulların Bulgarlar üzerinde de milliyetçi fikirler yayıldığı bilinmekte hatta Cyrus Hamlin tarafından 1863 yılında erkek 1871 de ise kız kolejlerinin İstanbul'da açılan Robert Kolejinin olmaması halinde Bulgaristan'ın kurulamayacağı ifade edilmektedir. Bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 3-4; keza N. TOZLU, "Ermeni Eğitim Kurumları", s. 924; A. SEZER, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 957.

tak din ve kilise kökeni üzerine kurguladıkları milliyet teorisi ile Gregoryen Türklerin, "*Hay kavmi*" temelli Ermeni milliyetinde asimile edilmelerine zemin oluşturdukları ve bu yöndeki basamaklardan birisi olduğu ifade edilmektedir[134].

K. Pamukciyan ise bu görüşlerin aksini savunarak öz Türkçe isim alan Ermenilerin bulunduğunu, Ermenilerden bazen babasının adı Ermenice oğlunun adı Türkçe veya tersi durumlarla karşılaşabildiğini, bu durumun ise aynı ırktan olmak anlamına gelmediğini ifade etmektedir[135]. Kesin olan bir şey var ki o da Mihitaristlerin, Anadolu'ya gizli veya açık yollardan getirip dağıttıkları yayınlar vasıtasıyla Gregoryen Kilisesine mensup Ermeniler arasında daha sonra yaratılacak olan Ermeni milliyetçiliğinin tohumları atılmıştır.

d) Eğitim Faaliyetleri

Mihitaristlerin Ermeni kültürü, edebiyatı, tarihi gibi alanlarındaki faaliyetleri yanında gerek Osmanlı ülkesinde gerekse dünyanın farklı bölgelerinde eğitim öğretim faaliyetlerinde bulundukları ve okullar açtıkları görülmektedir. Bu çerçeveden olmak üzere Mihitar'ın öğrencileri; Türkiye, Bulgaristan, Macaristan, Yunanistan, Kırım, Kafkaslar, Mısır, Suriye ve ABD gibi dünyanın farklı bölgelerinde okullar açmıştır[136]. Keza bunların dışında Ermenilerin yaşadığı Rusya, İran, Hindistan, Lübnan gibi ülkelerde Mihitaristler merkezler veya okul-

134 Y. DEVECİ BOZKUŞ, "Ermenilerde Din", s. 128-129.

135 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar,* C. III, s. 150.

136 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 22. (Bkz. Ekler, Harita-1).

lar açmışlardır. Bu kurumların faaliyetleri ya bir süre sonra sona ermiş veya faaliyetlerine uzun süre devam etmişlerdir. Halen bu tür faaliyetleri sürdüren Mihitarist kurumlar da bulunmaktadır[137].

Mihitar eğitime çok önem vermekte ve takipçilerinin yüksek kültürlü, ciddi, kurallara uyan, dindar, entelektüel ve milliyetçi rahiplerden olmasını istemekteydi. Çalışmalarını da hep bu amaca göre yapmıştır. Mihitarist eğitimde temel olarak manevi, entelektüel ve maddi gelişim üzerinde durulmakta, din, dil (en az üç dil), edebiyat, tarih, fizik, kimya, biyoloji, müzik, resim, spor gibi alanlarda öğrenciler eğitilmekteydi. Mihitarist okullar öğrencilerine ailenin bir ferdi nazarıyla bakmaktadır. Okulların temel felsefesi vatanseverlik ve dindarlıktır. Okullar hem Ermeni milliyetçiliği ve kültürüne hem de Batı ile ilişkilerin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur[138].

Mihitaristler tarafından kurulan ilk eğitim kurumu Venedik'teki St. Lazar akademisidir. Döneminin en eski ve en yüksek eğitim kurumlarından olan bu yer, hem bir okul hem de bir merkez olmuştur. Bu merkezde Avrupa'nın en meşhur eserleri Ermenice'ye tercüme edilmekte ve Osmanlı ülkesinde özellikle İstanbul ve diğer yerlerdeki Ermeni merkezlerine

137 Los Angeles 1979 dan günümüze, Boston'da 1939 – 1995 arası, Buones Aires'de 1956'dan günümüze, Trieste'de 1774-1810 ve 1817-1910 arası, Gerla'da 1874-1937 arası, Plovdid'de 1926-1949 arası, Beyrut'ta 1930'dan günümüze, Kahire'de 1934-1965 arası, Atina'da 1924-1936 arası ve Korfu'da 1923-1924 arası faaliyetlerine devam etmişler ve etmektedirler. Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007); ayrıca S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 79.

138 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 2, 22-23.

gönderilmekte idi. Mihitarist rahiplerce hazırlanan Ermeni dili, tarihi ve dini konusundaki eserler, Osmanlı topraklarına rahatça sokularak mektep mensuplarınca Ermenilere dağıtılmıştır[139].

St. Lazar'daki kurumun dışında Mihitarist eğitim kurumlarından en meşhurunun Murad Rapayelian okulu olduğu anlaşılmaktadır. Eduard Rapayel ve Samuel Murad adlı iki zengin Ermeninin bağışları ile kurulduğu için bu ad verilmiştir. Muradian okulu 1834'de İtalya'da Padua'da, Rapayelian okulu ise 1836'da Venedik'te kurulmuştur. Muradian okulu 1846 yılında Padua'dan Paris'e taşınmış ve bir süre sonra Rapayelian okulu ile birleşerek Murad Rapayelian adını almıştır. 1930 yılında Muradian okulu Paris'te farklı bir kurum olarak yeniden açılmıştır. Bu okulda yetişen önemli Mihitarsit yazarlar arasında S. Hekimyan, M. Beşiktaşlıyan, T. Terziyan, M. Mamurian, A. Arpirian, D. Varuzhan, aktörler arasında P. Adamian, S. Ekshian, D. Triants, A. Armenian, V. Papazyan, ressamlar arasında E. Shahin, K. Adamian, Z. Mutafian, besteciler arasında E. Manas, G. Alemshah ve devlet adamları arasında H. Sakız Paşa, Malkum Khan, Y. Artin Paşa, A. Yeram ve M. Portukal Paşa gibi isimler bulunmaktadır[140].

Mihitaristlerin Osmanlı ülkesindeki eğitim faaliyetlerini özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Türkiye'de ilk olarak 1773 yılında İstanbul'da, cemaatin Trieste kolu okul ve kilise kurmuş, aynı

139 Y. AKÇURA, *Dağılma Devri*, s. 21; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 110.

140 K. B. BARDAKJIAN, *The Mekhitarist Contributions*, s. 22-23.

grup Viyana'ya taşındıktan sonra İstanbul'daki okul 1825 yılında yeniden canlandırılmıştır[141]. XIX. yüzyılın ortalarına doğru 1846 yılına gelindiğinde Katolik Ermenilerin Osmanlı ülkesindeki durumlarını iyice geliştirdiklerini anlamaktayız. Bu dönemlerde bazı genç ve eğitimli Katolik Ermeniler bir araya gelerek İstanbul'da bir dernek kurmuşlar ve Ermeniler arasındaki ayrılıkları giderme veya hoşgörü anlayışını yaymaya çalışmışlardır. Bu çalışmalarda Venedik ve Viyana'da bulunan ve Papa tarafından kabul edilmiş Mihitarist din adamlarının önemli katkıları olduğu anlaşılmaktadır[142].

Osmanlı idarecilerinin de bu dönemlerde Mihitar'ın öğrencilerinin gerçekleştirdikleri eğitim faaliyetlerine genel olarak olumlu yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Bu durumu çok doğal karşılamak gerekir. Çünkü konu, devletin tebaasından bir grubun kendi toplumunu eğitme gayreti olarak değerlendirmiştir. Bu anlamda mesela yukarıda bahsettiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin Paris Elçisi Süleyman Paşa'nın elçi olarak görevlendirildiği Paris'e giderken Venedik'teki Mihitaryan manastırına uğramış, buradaki çalışmaları takdir etmiş ve 1848 yılında yazarı belli olmayan iki cilt Osmanlı Tarihi ile ilgili eseri masrafını kendisi karşılayarak Venedik'teki Mihitarist matbaada bastırmıştır[143].

Sonraki dönemlerde de Osmanlı hükümetinin Mihitaristlerin eğitim kurumlarına ve faaliyetlerine oldukça olumlu yaklaştığı görülmektedir. Mesela 12 Ağustos 1891 tarihinde

141 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 72, 79.
142 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 362.
143 K. PAMUKCİYAN, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, s. 247-248.

Venedik'te bulunan Ermeni Mihitarist Mektebine mensup rahipler ile bu kurumun öğrencilerinden alınacak harç affedilmiştir[144]. Yine 27 Ağustos 1892 tarihinde İstanbul'da Pangaltı'da bulunan Viyana Mihitaryan Manastırı mektebine padişah tarafından yapılan yardım ve ihsan-ı şahaneden dolayı kurumun görevlileri tarafından padişaha teşekkür edilmiştir[145].

Pangaltı'daki okulla ilgili sonraki dönemlerde de bazı hususlar gündeme gelmiştir. Mesela 17 Eylül 1902 Pangaltı'daki okulun bahçesinde bulunan kilisenin ruhsatsız olarak tamir ve genişletme çalışmalarına başlandığı haber alınmış ve bu durumun devam etmesinin uygun olmadığı Dışişleri Bakanlığı ile ilgililere tebliğ olunmuştur[146]. Bunun üzerine Ermeni Katolik Patrik'i Moda'daki Mihitarist Erkek Mektebi'nin mukataa-i zemine[147] bağlanması konusunda istirhamda bulunduğu görülmüştür[148]. İstanbul'da 1825'te açılan Özel Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi günümüzde de eğitim alanında faaliyet göstermektedir[149].

İstanbul'un dışında farklı şehirlerde de misyoner merkezleri ve okullar kurulmuştur. Mesela İzmir'de 1823'ten 1922'ye kadar okul ve misyoner merkezi faaliyette bulun-

144 BOA, Y.A.RES., nr. 4/56.

145 BOA, Y.PRK.MF., nr. 43/2. (Bkz. Ekler, Belge-2).

146 BOA, DH.MKT., nr. 20/580. (Bkz. Ekler, Belge-4).

147 Mahsulünden öşür alınırken üzerine bina vs. yapılarak ziraatın dışında kalan araziyi kullanandan hazinenin öşür alamaması sebebiyle ücret olarak alınan vergidir. Buna icâre-i zemin, bedel-i öşür de denirdi. Bkz. Midhat SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lügati,* Enderun Kitabevi yayını, 2. baskı, İstanbul 1986, s. 41.

148 BOA, Y.PRK.AZN., nr., 57/23.

149 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation,* s. 79; ayrıca bkz: www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

muştur[150]. Bu kurumların 2. Meşrutiyetin getirdiği serbest havadan da istifade ederek kendilerini geliştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela 18 Aralık 1909 tarihinde İzmir'de Rum İstipaliye mahallesi Delerba sokağında bulunan Viyana Mihitarist rahiblerine ait arsaya bir kilise ile kargir mektep inşasına başlanması için ruhsat alınması çalışmalarına girişilmiştir[151].

İstanbul, İzmir gibi şehirlerin dışında da Mihitaristlerin eğitim faaliyeti içinde bulundukları anlaşılmaktadır. Mesela Aydın bunlardan birisidir. Aydın'da 1850'den 1920 yılına (1840-1919?[152]) kadar okul ve misyoner merkezi faaliyette bulunmuştur[153]. Bu çerçeveden olmak üzere Aydın'daki Mihitaryan okulunda faaliyet gösteren görevlilerin çevre kazalarda da faaliyette bulundukları göze çarpmaktadır. Bununla ilgili bir belgede 17 Mayıs 1892 tarihinde Avusturya himayesindeki Viyana Mihitarist papazları tarafından İzmir Avusturya konsolosluğu vasıtasıyla Nazilli'de bir hane kiralanarak ibadet yapılmasına izin talebinde bulundukları anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede kırk kadar Katolik nüfus bulunduğu anlaşılan bölgede bu tür bir faaliyete izin verilmiştir[154].

Keza Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmek için Erzurum'da 1870 yılından 1915 yılına kadar Mihitaristlerin eğitim alanında faaliyette bulundukları anlaşılmaktadır[155]. 1870

150 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 79.
151 BOA, DH.MUİ., nr. 52/45/-1.
152 Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).
153 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 79.
154 BOA, DH.MKT., nr. 79/1950.
155 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 54, 79.

yılında Mihitaristler tarafından açılan ve o zamandan beri Erzurum'da ve civarında Katoliklik propagandası yapan okulun 1915 yılında kapandığı anlaşılmaktadır[156]. Bunların yanında Kütahya'da 1832-1834 ve 1919-1920 yılları aralarında okul, Trabzon'da 1878-1911 yılları arasında misyoner merkezi açıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca misyoner merkezi bulunan Erzurum İspir Sırakonaklar'da Mihitaristlerin 1893 ile 1915 yılları arasında faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır[157]. Buna göre Mihitaristlerin faaliyet alanlarını seçerken Ermenilerin nispeten yoğun olarak yaşadığı yerler ve merkezi bölgeleri seçtikleri söylenebilir.

156 BOA, HR. SYS., nr. 2881/41-2.
157 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 79.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERMENİLER ARASINDA ÇEKİŞMELER ve OSMANLI'NIN KATOLİKLERİ TANIMASI

I) OSMANLI'NIN KATOLİKLERE KARŞI TAVRI

a) Osmanlı'nın Katoliklere Yaklaşımı

Osmanlı toplumu içerisindeki gayrimüslimlerden Katolikliğe en çok meyleden grubun Ermeniler olduğu görülmektedir. Misyonerlerin çalışmaları sonucunda Ermenilerden bazıları gizli veya açık olarak Frenklerin kiliselerine gitmeye başlamış, bu durum da siyasi şartlara bağlı olarak bazen artarak bazen de azalarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti, Katolik mezhebinin merkezinin Osmanlı toprakları dışında olmasından dolayı Ermenilerin bu mezhebe geçmesinden siyasi olarak rahatsızlık duymaktaydı. Özellikle Doğu'da mezhep ile milliyete aynı gözle bakıldığından tebaadan bir grubun din bakımından veya başka bir şekilde yabancı bir devletle bağlantı kurması, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü için zararlı görülen bir şeydi [1].

1 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 1.

Zaten Papalık ilk zamanlarında dini görevini genişleme ve nüfuzunu artırma siyasetine uygun bir tarzda kullanmış, bunun da Avrupa'da büyük çatışmalara, savaşlara sebep olduğu görülmüştür[2]. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda, faaliyetleri kah hızlı kah yavaş devam eden Katolik misyonerin faaliyetlerine karşı çıktığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı açısından Hristiyan bir grubun veya kişinin Katolik olması, Katolik bir devletin himayesini kabul etmesi anlamına gelmekteydi. Böylece Katoliklik ve Katolikler vasıtasıyla Fransa, Osmanlı üzerindeki etkinliğini arttırmış olacaktı.

XVI. yüzyılın ortalarından ve özellikle XIV. Lui döneminden (1643-1715) itibaren ekonomik ve siyasi geleceğini Akdeniz bölgeleriyle bağlantılı gören ve politikalarını buna göre şekillendiren Fransa, 1730'lardan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri kararlı bir şekilde yönlendirmeye çalışan tek Batılı güç olarak kendini göstermiş, bu da Ermeniler arasında Katolikleşmenin artmasına yardımcı olmuştur[3]. Bu dönemde Fransa'nın tüm doğu ülkelerinde etkinliğinin arttığı, özellikle elçilerin, misyonerlerin ve tüccarların son derece uyum içinde çalıştıkları ve rakipleri Rusya ve Avusturya'dan çok ilerde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimleri özellikle de Ermenileri olumsuz bir şekilde etkilemekteydi[4]. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin eskiye oranla daha da azaldığı gözlenmektedir.

2 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 375-376.
3 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 97; D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 732.
4 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 45.

Esasen Katolik misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri Osmanlı-Fransa devletlerinin ikili ilişkilerinin sıcaklığı veya gerginliği ile orantılı olarak artmış veya azalmıştır. Yani iki devlet arasında ilişkiler yolunda ise Katolik misyonerlerin faaliyetleri alabildiğine artmış, aksine ilişkiler azaldığında ise misyoner faaliyetleri de yavaşlamıştır. Osmanlı'nın misyonerleri engelleme girişimleri de yine bu ikili ilişkilerin şekline bağlı olmuştur. 1730'lardan itibaren sayılarının yanı sıra etkinliklerini de artıran Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak tanınma istekleri, Ermeniler arasındaki karışıklıkları ve çözülmeyi dağılma noktasına getirmiştir. O dönemde Eçmiyazin taraftarlarının hakim olduğu İstanbul Ermeni patrikliği ve Osmanlı idarecileri bu çözülmeyi durdurmak için bazı tedbirler almışlardır[5].

Katolik misyonerlerin genel olarak Ermeniler arasındaki faaliyetlerine çok önem verdikleri anlaşılmaktadır. Mesela 1733 yılında büyük perhiz günlerinde vaaz etmek üzere Rahip Père Eusebio Franzozini İzmir'den İstanbul'a getirilmiştir. Bu rahip İstanbul'da o kadar iyi sonuçlar elde etmiş ve başarılı olmuştur ki memur edildiği Nahcivan misyonuna gönderilmeyip İstanbul'da kalmıştır. Bu rahip daha sonra Türkçe'yi son derece güzel öğrenmiş ve kendini Ermenilerin hizmetine adamıştır. Ermenilerin bir çoğunu Katolikliğe bağlamış ve mevcut Katolik Ermenilerin de mezheplerine sadık kalmalarını sağlamıştır[6].

Tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, Batılı Katolik devletlerin faaliyetleri sonucunda Katolikliğe geçen Er-

5 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 95.
6 N. POLVAN, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, s. 78.

menilerin sayısının artması ve iki mezhep arasında yaşananlar üzerine 1721, 1722, 1732, 1739 ve 1741 yıllarında mezhep değiştirmeyi yasaklayan fermanlar yayınlanmıştır[7]. Ancak bu çabaların bir sonuç vermediği, Ermenilerin Katolik mezhebine geçmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır[8]. Bu dönemlerde mesela 1734-1735 yıllarında Hekimoğlu (Hakimzâde?) Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Katolik mezhebini yaymak için faaliyet gösteren ve Katolikliğe meyleden birkaç kişi idam edilmiştir[9]. Katoliklere bu şekilde sert yaklaşılmasının sebepleri arasında 1730'lu 1740'lı yıllara denk gelen zamanlarda Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması ve tebaası olan Katolikler vasıtasıyla yabancı devletlerini müdahalesini engelleme düşüncesi etkili olmuş olmalıdır. Ancak önceleri her padişah zamanında yenilenen Fransa'ya verilmiş ticari imtiyazlar 1740 yılında daimi hale getirilmiş, bu durum da doğal olarak Osmanlı'nın hareket alanını daraltmıştır[10].

Bu konuda Osmanlı yöneticileri Ermeni patriklerine, yabancı kiliselere giden, Katolik mezhebine giren ve kendi mezhebine aykırı davranan Ermenileri araştırma, devlete ihbar etme ve devletten bunların "*tedip ve terbiyelerini*" isteme yetkisi verilmiştir[11]. Ayrıca gönderilen emirlerin tam olarak uygulanması, aksi takdirde kendilerinin cezalandırılacakları ile il-

7 AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s. 273.

8 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 729-730; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 76-77.

9 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 373; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 149.

10 D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 62; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 15.

11 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 95-96.

gili uyarılar da yapılmıştır. Bu tür emirlerde genel olarak Frenk kilisesine devam eden ve Katolik mezhebine geçen Ermenilerin haber alındıkları takdirde yetkililere bildirilmesi ve kürek cezası ile cezalandırılmalarının temin edilmesi şiddetle tembih edilmekteydi. Keza Katolik mezhebine geçen ve kendi mezheplerine aykırı hareket edenlerin cezalandırılmaları için Ermeni patriğinden gelen mühürlü dilekçelerin göz ardı edilmeyip uygulanması istenmekteydi[12].

Katolik mezhebine geçişi önlemek için alınan tedbirlerde ve Ermeni patriklerinin beratlarında vurgulanan hususlardan birisi de Katolik mezhebine geçen Ermenilerin ölülerinin kendi mezheplerine göre defnedilmeyip ortada bırakılması hususu idi[13]. Ancak genel ortamda Osmanlı aleyhine işleyen Avrupalı devletlerle ilişkiler, her geçen gün daha bunaltıcı hale gelen iç ve dış sorunlar, devletin gittikçe artan zaafı ve azalan etkinliği, Ermeni cemaati arasındaki çözülmeyi azaltmak yerine Batılıların ve halkın ilgisini çekmekte, cemaat arasındaki kopuşu hızlandırmaktaydı. Yine bu dönemlerde Osmanlı'nın isteği dışında gelişen uluslararası gelişmeler, Batılıların Ermeniler üzerindeki ilgilerini artırmaktaydı[14].

Ancak Osmanlı'nın bu tür tedbirlerine rağmen Katolik propagandasının devam ettiği görülmektedir. Özellikle 1730-1754 tarihleri arasında I. Mahmud döneminde Fransa ile Osmanlı Devleti'nin arası iyice düzelince Fransa'ya yeni imti-

12 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 373-374.

13 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 373-374; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 149; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 74-75.

14 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 96.

yazlar verilmiştir[15]. 1740 yılında Fransa'yla yapılan kapitülasyon anlaşması ile 1620 yılında Fransa'ya verilmiş olan dini haklar ve Kudüs'teki Katoliklere ait mukaddes yerler üzerindeki tasarruf haklarının teyit edilmesi, Katolikliğe geçişlere yeni bir hız kazandırmıştır. Ayrıca Katolik yanlısı Ermenilerin İstanbul Ermeni Patrikliği üzerindeki etkinlikleri de artmaktaydı[16]. İngiltere gibi bazı Batılı Protestan devletler de Katoliklere karşı mücadelesinde Osmanlı'ya destek olurken sonradan kendileri de misyoner faaliyetlerini artırmaya başlamışlardır[17].

Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu dönemde Osmanlı yöneticilerinin Katolik Ermenilere karşı takındıkları olumsuz tavrın farklı nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Katolik mezhebine geçen Ermenilerin, Avusturya ve Venedik'te kiliseler kiralamaları, zenginlerin çocuklarını terbiye ve eğitim için bu kiliselere göndermeleri, oraya gidenlerin ise başlarına o dönemde Ermeni toplumu içinde adet olmayan şapkalar takması, Frenk elbiseleri giymeleri ve benzeri Avrupa adetlerinin yayılmasıdır. Yine Katolik mezhebine geçen Ermenilerin bazıları sarraflık ve tüccarlık yapmaları sebebiyle devlet adamlarıyla yakın temas kurmaları, dolayısıyla devlet sırlarını elde ederek casusluk faaliyetlerinde bulunmaları gibi sebepler de Osmanlı yöneticilerinin Katolik Ermenilere karşı tavrını olumsuz yönde etkilemiştir[18].

15 D. KILIÇ, "*Katolik Kilisesi*", s. 730.
16 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 99.
17 C. KÜÇÜK, "Millet Sistemi", s. 696.
18 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374-375.

Bunların yanında Katolik sarraf ve tüccarların aşırı faiz vaadiyle nakit paralarını aldıkları Müslümanları dolandırdıkları da anlaşılmaktadır. Buna göre aşırı kâr payı vaadiyle fazla miktarda nakit para toplayan Katolik Ermeniler, belli süre bunun parasını ödedikten sonra bu paraları bağlantı kurdukları ve himayesine girdikleri Avrupa devletlerine aktarmaktaydı. Bu şekilde biriken paraların geri ödeme vakti geldiğinde ise bir takım belirsiz kişilere ait borç ödeme senetleri düzenleyerek borçlarını alacaklarından fazla almakta veya kendilerini iflas etmiş gibi göstermekte idiler.

Bunun üzerine birkaç ay hapis yattıktan sonra himayelerine girdikleri devletlerin elçileri vasıtasıyla bazen iflas etmiş oldukları gerekçesiyle bazen de alacaklılarla çok düşük miktarlardaki paralarla anlaşarak kendilerini kurtarmaktaydılar. Bu şekilde kendilerini kurtardıktan sonra Avrupa'da faize yatırdıkları paranın yıllık gelirleriyle hayatlarını rahatça sürdürmekteydiler. Ayrıca ölen zengin Katolik Ermenilerin terekelerinin Katolik papazları tarafından zapt olunarak her yıl bin keseden fazla bir nakit paranın Avrupa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır[19].

Bu tür sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti, iç işlerine müdahale kaygısı ile bazı tedbirler almaya çalışmış, Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesini engelleme konusundaki gayretlerini devam ettirmiştir. Katolik kiliselerine devam eden ve bu mezhebe geçen Ermenilerin haber alındıkları takdirde kürek cezası ile cezalandırılmaları istenmekteydi. Ancak zamanla Ermeni patriklerinin bu konuda gerekli özeni

19 A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 151-152.

göstermemesi ve zengin Katolik papazların Papa'dan aldıkları mühürlü senetlerle üçer-beşer kişilik gruplar halinde gizlice kasaba ve köylerde dolaşarak çok sayıda Ermeni'nin Katolik olmasına sebep olmuşlardır[20]. Böylece Katolikliğin yayılmasını engelleme yolundaki bu tür tedbirlerin pek de işe yaramadığı ve Katolikliğe bir yönelişin olduğu anlaşılmıştır.

Bu ortam içerisinde 26 Kasım 1740 tarihinde Abraham Kardinal, Katolik Ermenilerin ilk katagigosu seçilmiştir[21]. Bazı kaynaklara göre ilk olarak Lübnan'da Bzemmar'da, bazılarına göre ise Halep'te yeni bir Sis patrikhanesi kurulmuştur. Katolik nüfusunun artması ile birlikte Papa XIV. Benedikt, 1742'de Ermeni Papaz Abraham Ardzivian'ı Kilikya Katolik patriği olarak resmen tanımış[22] ve adı geçen kişi I. Abraham Peter adıyla Patrik sıfatını kullanmaya başlamıştır. Ancak bu patriklik kurumu Osmanlı Devleti açısından bir resmiyet kazanamamıştır[23]. Patrikhane Halep'ten sonra 1743'de Lübnan'da Kraim'e, 1749'da da yine Lübnan'da Bzommar'a taşınmış, 1759'dan itibaren İstanbul'daki Katolik Ermenilerin işleri İstanbul Latin kilisesi piskoposu tarafından yürütülmüştür[24]. Osmanlı ile ilişkileri bu şekilde devam eden Katolik Ermenilerin Gregoryen milletdaşlarıyla ilişkileri de hiçte iç açıcı değildi.

---

20 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 149.

21 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 362-363; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 544.

22 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 416.

23 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 276.

24 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 96-97.

b) Gregoryen-Katolik Çekişmesinin Artması

Katolik Roma kilisesinin, Gregoryen mezhebindeki Ermeniler içerisinde Katolik mezhebini yayma faaliyetleri neticesinde bu iki mezhepteki Ermeniler arasında zamanla bazı ihtilafların çıkmaya başladığı görülmektedir. Özellikle XVIII. yüzyılın başlarında Patrik Avedik döneminde Katoliklere yönelik olaylar ve baskılar zirveye ulaşmıştır. Bu dönemlerde Katolik Papaz G(K)omidas Kömürciyan, Sulu Manastır kilisesinde vaazlar vermekteydi. Bu çalışmaların sonucunda Gomidas, onbinlerce kişiyi kendisine meylettirebilirdi. Bu gelişmelerden rahatsız olan Gregoryen Ermeniler, Katolik milletdaşlarını rahat bırakmadılar. Katolik Ermeni Patriği Gomidas Kömürciyan 5 Kasım 1707'de iki Katolik Ermeni'yle birlikte öldürülmüştü[25].

Gomidas ilk olarak 1703 yılında Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın huzuruna çıkarılmış ancak Sadrazam, onun hakkındaki suçlamaların tamamen dini olduğunu görerek beraatına karar vermişti. Keza ondan önce hapsedilen bazı Katolik Ermeniler de Sultan III. Ahmed'in (1703-1739) 1703 yılında tahta çıkması ile ilan edilen genel aftan istifade ederek kurtulmuşlardı[26]. Ancak Papaz Gomidas, Eçmiyazin taraftarı Ermenilerin baskısıyla Katolik propagandası yaptığı gerekçesiyle 1707'de idam edilecektir[27]. Padişah ona kendi halkı olan Er-

25 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 78-79.

26 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 34-35.

27 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 95; ayrıca bkz. Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 35; J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 430.

menilerin katı adaletinden kurtulması için İslam'a geçme şansı tanımış, ancak Gomidas bunu kabul etmemiştir[28]. Bkz. Resim-5.

Resim –5 Mihitarist Gomidas Kömürcüyan

E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 68.

Osmanlı yönetimi ile Anadolulu veya Şarklı Ermeniler arasındaki yakınlaşma ve mücadeleler, İstanbul Ermeni patrikliğinin Katolik yanlısı ve Eçmiyazin taraftarları arasında sık sık el değiştirmesi ve devletin patrikliğe devamlı müdahalesi, Ermeni cemaatinin işlerini tanzim eden kilise konseyine sivillerin ve bilhassa zenginlerin de katılımını sağlayan 1863'de resmen kabul edilecek olan "*Teşkilât-ı Esâsiye*"nin (Şahmanatrutyum) temellerinin atılması, Papaz Gomidas'ın Eçmiyazin taraftarlarının baskısıyla Katolik propagandası yaptığı gerekçesiyle 1707'de idam edilmesi şeklinde devam etmekte idi[29]. İlginçtir Ermeniler arasında Şarklı veya Kilikya-

28 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 68-69.

29 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 95; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 37.

lı, Gregoryen-Katolik-Protestan gibi cemaatler arasında zaman zaman düşmanlık ve mücadeleler görülmüş olmakla birlikte Türklerle hiçbir zaman en ufak bir idari veya dini anlaşmazlık olmamıştır[30].

Ermeniler arasında gerginliğin iyice artması XVIII. yüzyılın sonlarına denk gelir. Bu dönemde Katolik Ermeniler, vaftiz, evlenme ve cenazelerini defnetme gibi dini ve sosyal bazı adetlerin Ermeni Patrikhanesinde yerine getirilmemesinden son derece rahatsızlık hissetmeye başlamışlardır[31]. Bunun üzerine bu ve diğer bazı konulardaki anlaşmazlıkları bahane eden Katolik Ermeniler kendileri adına bir patriklik kurulması teklifinde bulunmuşlardır[32]. Devlet nazarında ise Katolik Ermenilerin Osmanlı aleyhine kalben ve fiilen faaliyet gösterdikleri gibi bir düşünce bulunmaktaydı. Katolik mezhebine geçenlerin Avrupalı devletlerle açık veya gizli işbirliğine gitmeleri, Ruslarla Osmanlı Devleti arasında 1765'te başlayan ve özellikle 1768-1774 yıllarında cereyan eden savaşlar sırasında aynı mezhepten olan Ortodoks Rumlarla Rusların işbirliğine benzetilmekteydi. Buna karşılık atalarının dininde olan Gregoryen Ermenilerin tarafsız kalarak devlete sadakat gösterdikleri ifade edilmekte idi[33].

Bu dönemlerde hem Gregoryen hem de Katolik Ermenilerin aralarındaki gerginliğin arttığı görülmektedir. Önceki

30 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 60.

31 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 418; K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 2.

32 A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 147.

33 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 150-153.

dönemlerde Ermeni patriklerine verilmiş olan emirlerde, Katolik mezhebine girenlerin cenazelerinin kaldırılmayacağı gibi gerekçelerle korkutularak Gregoryen mezhebine sokulmak istendiği görülmekteydi[34]. 1778 yılına gelindiğinde görülen veba salgını, Osmanlı ülkesinde çok sayıda ölümün yaşanmasına sebep olmuştur. Ermeni patrikleri Katolik Ermenilerin defin işlerinin yapılmasına engel olmuştur. Bunun üzerine Katolik mezhebini seçen Ermeniler, defin işlemlerinde karşılaştıkları sorunları gündeme getirerek mevcut Gregoryen Ermeni patriğinden ayrı bir Katolik Ermeni patriği tayin ettirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı idarecilerinin bu durumu kabul etmeye pek yanaşmadıkları ve devletin bu durumdan zarar göreceğini düşündükleri anlaşılmaktadır.

Bu türden bir teşebbüs Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili bir rapor hazırlanmasına sebep olmuştur. Reisülküttab Âtıfzade Ömer Vahid Efendi tarafından hazırlanan raporda Ermenilerin kısa tarihçesi anlatıldıktan sonra IV. Murat zamanına (1623–1640) kadar sadece Gregoryen mezhebine göre amel eden, kendi halinde temiz kalpli bir kavim olarak kaldığı ifade edilmiş, daha sonra mezhep ihtilaflarının doğuracağı sonuçlara dikkat çekilmiştir[35]. Aynı raporda eğer Katolik mezhebini yaymaya çalışanlara fırsat verilirse Anadolu ve Rumeli'deki bütün gayrimüslim reayanın Katolik mezhebine geçeceği ve bunun doğuracağı olumsuz sonuçlar anlatılmıştır.

34 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374.

35 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 374; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 147-150; R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 104 vd; bu konuda ayrıca bkz. D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 80-82.

Daha sonra mevcut durum Ermeni patriğine bildirilerek Katolik mezhebini yaymaya çalışanların engellenmesi, bu faaliyetlere devam edenlerin cezalandırılmaları için kimler olduklarının şahsi kine düşülmeden Osmanlı yönetimine bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Katolik ölülerinin sızlanmaya meydan verilmeden ve kendi iç nizamlarını bozmayacak şekilde "*tavr-ı hâkimane*" ile defnettirilmesi istenmiştir[36]. Fakat bu tedbirlerin Ermenilerin Katolikliğe geçmesini engelleme veya kendi aralarındaki sorunları halletme hususunda sonuçsuz kaldığı görülecektir.

Katoliklerle Gregoryen Ermenilerin arasındaki sorunların sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela XIX. yüzyılın ikinci yarısında dindar Ermenilerin kendi cemaatlerinden ayrılıp Katolik ya da Protestan olan kişilere nefretle baktıkları, Hristiyanların din veya mezhep değiştiren kişilere karşı Türklere oranla, daha hoş görüsüz oldukları anlaşılmaktadır[37]. Bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti, Gregoryen Ermenilere karşı bir itimat ve hoşgörü göstergesi olmak üzere 24 Mayıs 1860'da dini, milli ve ulusal meseleleri müzakere ve idare etmek için "*Ermeni Meclis-i Umumi-i Millisi*" (Ermeni Milleti Genel Meclisi) adı altında bir meclis kurulmasına izin verilmiştir[38]. Bu olay Osmanlı'nın Ermeniler hakkındaki bakış açısını göstermesi bakımından son derece önemli-

36 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 375; A. SAĞIRLI, "Ermenileri Katolikleştirme", s. 152.

37 Fred BURNABY, *At Sırtında Anadolu, On Horseback Through Asia Minor*, (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 136.

38 *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyetten Önce ve Sonra*, (yay. haz., Mehmet Kanar), Der yayınları, İstanbul 2001, s. 9; yine bkz. E. URAS, *Tarihte Ermeniler*, s. 156-159.

dir. Keza 30 Mart 1863 yılında kabul edilen "*Nizamname-i Milleti Ermeniyan*" ile Ermeni toplumu statülerini daha da sağlamlaştırmışlardır[39]. Katolik Ermeni nizamnamesinin düzenlenmesine ise 1911 yılında başlanmış 1913 yılında bu çalışmalar bitirilmiştir[40]. Ancak tüm bu iyi niyetli çabaların sonucunda varılan nokta maalesef hiç de olumlu olmayacaktır.

II) KATOLİK ERMENİ CEMAATİNİN TANINMASI ve KATOLİKLERİN KENDİ ARALARINDAKİ SORUNLAR

a) Osmanlı Devleti'nin Katolikleri Tanıması

Osmanlı'nın Katolik Ermenilere ayrı bir cemaat gibi yaklaşmasının en azından yarı resmi olarak 1758 yılına kadar götürülebileceği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Katolik Ermeniler, kendi milletinden olan ruhani ve dünyevi vekiller tarafından idare olunmaya başlamışlardır[41]. Ancak esas olarak resmen tanınma, belirli bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Katolik Ermenilerin Gregoryenler tarafından baskı altına alınması, Batılı güçlerin müdahalesiyle ancak bir dereceye kadar kontrol edilebilmiştir. Fakat 1778'de, Katolik Ermeniler Gregoryenler tarafından yeniden baskı altına alındılar[42]. Bu dönemde Reisülküttab Âtıfza-

39 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 41; Cevdet KÜÇÜK, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, 2. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 171; E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 79.

40 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 277.

41 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 34, 36; R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 99.

42 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 78.

de Ömer Vahid Efendi tarafından hazırlanan rapordan ve Ermenilerin Katolik olmasına karşı alınan tavırdan yukarıda bahsetmiştik.

Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durum, gittikçe artan Rus terörü, Rusya'nın 1689'da Arnavut Katolikleri üzerinde elde ettiği himaye hakkını bütün Balkan Katoliklerine yaymak istemesi ve 1778-1781 yıllarında Rusya ile Balkanları paylaştırma planları yapan Avusturya'nın, Katolikler lehinde Osmanlı Devleti'ne baskı yapması gibi durumlardan dolayı söz konusu düzenleme teşebbüsleri gerçekleşememiştir. Hatta 1780 yılında Avusturya'nın baskısıyla Eçmiyazin taraftarı olarak bilinen İstanbul Ermeni Patriği Zagirya Efendi, görevinden alınarak yerine Katolik yanlısı Bursa metropoliti Ovanis Efendi getirilmiştir. Ancak bir yıl sonra Eçmiyazin taraftarlarının da çabalarıyla Zagirya Efendi tekrar patrikliğe getirilmiştir. Bu durum henüz Katolik Ermenilerin yeterli dış desteğe sahip olmadıkları şeklinde de değerlendirilebilir[43].

İstanbul'daki Ermeniler arasında 1780-1781 yılları arasında Katolikliğe meyledenlerde gözle görülür ve ciddi bir şekilde artış yaşanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz dini yükümlüklerdeki kolaylıkların yanında özellikle iş güç sahibi Ermenilerin maddi beklentiler sebebiyle Katolik mezhebini tercih ettikleri görülmektedir. Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasındaki mezhep mücadelesinde Gregoryenler özellikle Osmanlı idarecilerini arkalarına alarak Katolikleri cezalandırma yolunu tercih etmekteydiler. Bu ceza, patriğin mühürlü dilek-

43 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 106.

çelerle hükümete başvurması üzerine gerçekleştirilir ve genellikle sürgün şeklinde olurdu. Mesela 1780-81 senesinde yapılan şikayetler sonucunda dönemin önemli sarraflarından ve Katoliklerin önde gelenlerinden Tıngıroğlu Agop Limni Adasına ve Davidoğlu Anton ise Rodos'a sürülmüştür[44].

Osmanlı'nın Katoliklerle ilişkileri başta Fransa, Avusturya hatta İspanya gibi Katolik devletlerin aracılığı ve müdahalesi ile devam etmekteydi[45]. Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerideki tesiri ve Katolik Ermenilere desteği III. Selim dönemine kadar azalarak devam etmiş, Avusturya'nın desteği ise hiçbir zaman Fransa'nınki kadar tesirli ve istikrarlı olmamıştır. Ancak özellikle patrik değişimi ve II. Leopol (1790-1792) tarafından Avusturya'da bir Ermeni kilisesi açılması, Ermenilerin bu ülkeye de meyletmelerine sebep olmuştur. Bu sırada Rusya'nın Ermeniler üzerindeki tesirlerini artırması, meselenin gidişini etkilemekteydi. III. Selim döneminde kadar gerileyen Osmanlı-Fransız ilişkileri ve Katolikleşme, III. Selim'in saltanatıyla birlikte özellikle 1798-1802 arasında tekrar artmaya başlamış, Katolik Ermenilerin hem İstanbul Patrikliği hem de devlet kademelerinde etkinlikleri artmaya başlamıştır[46]. Bu dönemde mesela 1799'da Katoliklere sıkı şekilde baskı ve takibat yapan Patrik Zagirya (Zaharya)'nın azli Avusturya elçisinin ısrarı ile gerçekleşmiştir[47].

XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Batılı devletlerin, Ermeniler üzerindeki müdahale politikalarını yoğunlaştırdık-

44 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 3.
45 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 3.
46 R. ŞAHİN, *Ermeni Politikaları*, s. 106-108.
47 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 3.

ları görülmektedir. 1810 yılında Katolik Ermeniler Gregoryenlere birleşme teklifinde bulunmuşlardır. Ancak bu teklif Gregoryenler tarafından kabul edilmemiştir[48]. 1811 tarihli Bükreş Anlaşmasının ardından da Ermenilerin bir kısmı Katolik olduklarını açıkça ilan etmişlerdir[49]. Katolikliği kabul eden Ermenilerin bilgi, servet ve sanat bakımından toplumun önde gelenlerinden olduğu anlaşılmaktaydı. Bir kısım Ermeni'nin Katolikliği kabul etmesinden dolayı İstanbul Ermeni Patriği idaresindeki Gregoryen Ermeniler, Katolik Ermenilere düşman olmuşlardı. Fransa, Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret tahsillerini kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Osmanlı topraklarındaki Maruni, Keldani gibi azınlıklardan bazıları da Katolik Ermenilerle birlikte hareket etmeye başlamışlardır[50].

Gelişmeler bu şekilde devam ederken 1819'da Gregoryenler tarafından Katolik Ermenilere karşı yeni bir baskı ve eziyet dalgası başlatılmıştır. Bu sıralarda İstanbul'da basılan broşürlerde Katolik Ermenilerin Osmanlı'ya ihanet içerisinde oldukları gibi bir iddia yer almaktaydı[51]. Bu olayların başlangıcını, şikayetler ve iftiralar sonucunda Darphane Nezareti'ni ellerinde tutan Ermeni Katolik Düzoğulları (Düzaohlu) ailesinin evinde kilise olarak kullanılan odaların ve ruhani ayin için kullanılan elbiselerin ortaya çıkması[52] ve bunun üzerine bu ai-

48 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 52.

49 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 276.

50 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 732.

51 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 362.

52 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 732; K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 3.

lenin iki mensubunun kafalarının kesilerek idam edilmesi oluşturdu[53]. Bu olay Katolik Ermeniler ile Gregoryenlerin arasındaki sorunların iyice büyümesine sebep olmuştur[54].

Bu iki kişi bey sıfatına sahiptiler ve Osmanlı darphanesini yönetmek gibi önemli bir görev yapmaktaydılar. İki aile ferdi asılarak idam edilmiş, diğerleri ise sürülmüştür. Patrik Paul, siyasetine uygun düşen bu durumu kullanarak Katolik Ermeni rahiplerin baskı altında tutulmasını sağlamıştır. Katolik Ermenilere en büyük baskıyı yapan, Tiflis piskoposu ve daha sonra Eçmiyazin Katagigos'u olan Nerses Vartabed'dir[55]. Olayların bu noktaya gelmesinde Katolikliği tercih eden Ermeniler arasında "*Abbalı*" ve "*Kulecli*" olmak üzere iki grubun oluşması ve bunların da kendi aralarındaki mücadelelerin sebep olduğu görülmektedir. Abbalı olarak tabir edilen Mihitarist Katolikleri koruyan Düzoğulları, Kuleclilerin kıskançlığı sonucu cezalandırılmışlardır[56].

Osmanlı yöneticilerinin bu süreç içerisinde kısaca Katolik misyonerlerin yakalanması ve sınır dışı edilmesi, himayeci devletlere ve bu tür faaliyet içerisinde bulunan kişilere izin verilmeyeceğinin bildirilmesi, Katolikliğe geçenlerin sürülmesi, yurt dışında basılan ve ülke içine getirilen, zararlı görülen kitapların yasaklanması, ele geçirilenlerin imhası gibi tedbirler aldıkları görülmektedir[57].

53 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, Tarih Vakfı-Yapı Kredi yayını, (Yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999, s. 202.

54 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 80.

55 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 78.

56 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 4.

57 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 1.

1820 yılına gelindiğinde, Gregoryen Ermeni patriği Katolik Ermenileri tekrar kendi cemaatine kazandırmak için bir takım düzenlemeler yapmak istemiştir. Buna göre patrik, Gregoryen ayin usullerinde değişikliklere giderek bazı Katolik usullerini getirmek istemiştir. Ancak patriğin bu girişimi büyük tepki çekmiş ve mesele 20 Ağustos 1820 tarihinde Ermeni Patrikliğinin basılması noktasına kadar varınca, böyle bir girişim sonuçsuz kalmıştır[58]. Bu dönemde gerçekleşen patrikhane baskınında Revan tarafından gelen ajan rahiplerin etkilerinin de olduğu anlaşılmaktadır[59].

Gelişmeler bu şekilde devam ederken Navarin olayından sonra 1827 yılında Fransız, Rus ve İngiliz elçilerinin Osmanlı ülkesinden ayrılması ve bu ülkelerle ilişkilerin iyice gerilmesi, Osmanlı idarecilerini özellikle İstanbul'un güvenliği ile ilgili önemli adımlar atma konusunda cesaretlendirmiştir. Özellikle 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, başkentteki işsiz bekarlar, seyyar satıcılar, kabadayı takımı, hamal, kayıkçı vs. Müslüman nüfusun oluşturduğu serseri kalabalık ile durmadan sorun çıkaran Frenk, Rum ve Katolik "*habisler*"den kurtulmak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Bir taraftan sorun çıkaran "*serseri Frenkler*" İstanbul'dan uzaklaştırılmaya girişilirken bir taraftan da çeşitli sorunlara sebep olan Katoliklerin şehirden uzaklaştırılmaları söz konusu olabilirdi. Nasıl olsa bunları koruyacak Batılı elçiler İstanbul'da değildi. Bu düşüncenin arkasında şehrin asayişini temin etme düşüncesi bulunmaktaydı ki mesela Yeniçe-

58 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 276.
59 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 5-6.

ri Ocağı 1826 yılında ortadan kaldırıldığında yirmi beş gün içinde 20 binden çok kişi İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı[60].

Bu süreç içerisinde 1828 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri gerginleşmişti. Sultan II. Mahmud ise Ermenilerin devlete sadakatleri konusunda şüpheye düşmüş, İstanbul'daki Ermeni patriğinin görüşünü sormuştur. Bu güvensizliğin sebebi de İran'la Rusya arasında gerçekleşen savaşta İran Ermenilerinin Rusları desteklemesi idi[61]. Esasen bu dönemlerde Ermeniler arasında Rusya'nın idaresi altında yaşama düşüncesinin belirginleşmeye başladığı söylenebilir[62]. Bunun üzerine patrik kendi idaresinde olan Ermenilerin yani Gregoryenlerin sadakatine kefil olabileceğini ancak Katolik kilisesine gidenlerin başka devlet hesabına çalışabileceğini ima etmiştir. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud, İstanbul'da bulunan Katoliklerin esas memleketlerine gönderilmelerini emretmiştir[63]. Bu ferman ile bir anlamda Ermeni patriğine istenmeyen kişileri ihbar edip, İstanbul dışına sürebilme hakkı da verilmekteydi[64].

Hazırlanan fermana göre, taşralılar oniki gün içerisinde başkenti terk etmek zorundaydılar. Peki taşralılar kimdi? Bu uygulama sadece, İç Anadolu'dan Ankara civarından gelen ve aynen diğer insanlar gibi kendi mesleklerini başkentte icra eden Katolik Ermenilere yönelikti. Osmanlı hükümeti ile Er-

60 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 8.

61 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 81; K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 8.

62 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 37.

63 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 733.

64 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 79.

meni Patrikhanesi arasında yapılan görüşmelerde, Ermeni toplumu arasındaki düşmanlığın daha da büyüyerek artmaması için meseleye "*Katolik davası*" havasının verilmesinden kaçınılmıştır. Bu sebepten Katolik tabirinden söz edilmeyerek, yalnızca Ankaralılar tabirinin kullanılması Ermeni patriği tarafından teklif edilmiş, bu öneri hükümet tarafından da kabul edilmiştir[65].

Patrik Karabet fesat çıkaran Katoliklerin listelerinin bulunduğu bir "*Kebir Defter*" hazırlamaya girişmiştir. Bu Ermenilerden çok karışıklık çıkaran müfsitlerin yanına ayrıca "*mim*" harfi konulmuştur[66]. Bu Katoliklerden Tınkırzâdeler gibi meşhurları için özel fermanlar çıkarılırken, diğer ahali için ise genel fermanlar yayınlanmıştır[67]. İstisnalar sadece, yazılı olarak "*eski hatalarını tekrarlamayacaklarını*" bildirenler için uygulanmaktaydı. Gregoryen Patriği aynı zamanda "*ona itaat etmek istemeyenleri ihbar edebilmek için*" rahiplerin ve yardımcılarının isimlerini istemiştir. Bunların içinde yirmibeş rahip, bir piskopos[68] ve otuzbeş kadar da esnaftan kişi bulunmaktaydı[69].

1828 yılı Mart ayında sürgün edilmeye başlanan Katolik Ermenilerin yolculukları 4 Nisan 1828 tarihinde Rusya ile savaş başladığından aciliyet kazanmıştır[70]. Kaynaklardan anlaşıldığına göre İstanbul'da binden fazla Katolik Ermeni ve yüz

65 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 10-11; Bkz. D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 148.
66 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 11.
67 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, s. 202.
68 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 79-80.
69 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 11.
70 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 21.

kadar papaz bulunmaktaydı[71]. İstanbul'da olup da saklanan Ermenileri bulabilmek için Müslüman kıyafeti giymiş Gregoryen papazlar dolaştırılmıştır. İstanbul doğumlu Katolik Ermeniler ise İstanbul Ermeni Patriğini tanımak yani Gregoryen mezhebine geçmek, oturdukları mahallelerden Gergoryenlerin mahallelerine taşınmak şartıyla İstanbul'da kalabileceklerdi[72]. Bu baskılar sürecinde birkaç şahsın dışında, hepsinin, inançlarını inkar etmektense "*şehit*" olmayı tercih ettiklerini söylemeleri ise Gregoryen Patriğini şaşkına çevirmişti[73].

İstanbul'dan ayrılan Katolik Ermeni sayısı Ahmed Lütfi'nin bildirdiğine göre mürur tezkeresi memuru tarafından bildirilen rakamlara göre 1800 olmakla birlikte Ermeni patriği Karabet bu rakamın 2445 olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde Osmanlı ülkesinde de 15.000 kadar Katolik bulunduğu anlaşılmaktadır[74]. Bazı kaynaklarda söz konusu uygulamanın toplam 12.000 Katolik Ermeni'yi[75] bazılarında ise 40.000 Ermeni'yi kapsamına aldığı[76] ifade edilmişse de bu konuda ciddi bir araştırma yapan K. Beydilli'nin de ortaya koyduğu gibi patrik tarafından verilen listede 1068 aile ve 2741 kişi yer almakta olup bu aynı zamanda evli olan Katoliklerin de sayısıdır[77].

71 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, s. 203.

72 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, s. 203; D. KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 148.

73 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 80.

74 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, s. 202; ayrıca K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 12.

75 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 79.

76 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 80-81.

77 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 13.

Yine Ahmed Lütfi'ye göre bu grubun içinde elli atmış kadar papaz bulunmaktaydı ve bu kişiler Akdeniz taraflarına gönderildi. Bu insanlar ülkenin farklı bölgelerine sürülürken tüm mal ve mülklerini de kaybediyorlardı. Hükümet bu Katolik Ermenilerin, Ermeni mahallelerindeki evleri dışındaki mallarını satmaya karar verdi[78]. Satılan mülkleri genellikle Gregoryen Ermenilerin satın aldıkları anlaşılmaktadır[79].

Katolik Ermenilerin genellikle meslek sahibi ve ekonomik olarak iyi durumda oldukları anlaşılmaktadır. Bunların arasında 56 ipekçi, 7 incici, 164 kuyumcu, 65 kürkçü, 25 sarraf, 37 sofçu, 71 simkeş, 63 sandalcı, 14 tüccar, 31 bezzaz, 5 bilezikçi, 6 cevahirci, 46 darhaneli, 16 eczacı, 35 mağazacı, 10 kapamacı, 196 terzi bulunmaktadır. Tabii fakir Katolik Ermeniler de bulunmaktaydı[80]. Bu göç olayı sırasında İzmit, Giresun, Şebinkarahisar, Erzurum gibi şehirlerde Müslüman ahali Katolik Ermeni ahbaplarına yardım etmeye ve göç etmemeleri için yardıma çalışmış, Trabzon'da ise Katoliklere yardım etmeye çalışan valiler Gregoryenlerin baskısı sonucu görevlerinden alınmışlardır[81].

Böylece 1828 yılında Osmanlı yönetimi, Katolik Ermenileri Anadolu'nun içlerine mecburi iskana tabii tutmuştur. Bazı önde gelen idarecileri ise ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ancak gerek Fransa gerekse Avusturya devletleri, Osmanlı'ya sert tepki göstererek meseleyi bir "*Katolik davası*" haline ge-

78 AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I, s. 202.
79 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 83.
80 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 12-13.
81 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 84.

tirmişlerdir. Sonunda Fransa hükümeti, sürgün edilen Katoliklerin İstanbul'da kalması, mallarının iadesi, Katolik Ermeniler için patrik tayini hususunda baskı yapmaya başladı. Bu sırada Rusya ile savaşın sürmesi, Osmanlı'yı bu konuda ister istemez tavizkar davranmaya sevk etti[82]. Bu sırada Osmanlı Hükümeti, Nerses Vartabed'i görev yetkilerini aştığı için azletmiş, yerine Başpiskopos Garabed geçmişti. Ancak Başpiskopos Garabed de Katolik Ermenileri takip etmekte Nerses Vartabed'den geri kalmamaktaydı[83].

Ancak kısa süre sonra Doğu Anadolu'da Rus işgali üzerine bölgedeki Gregoryen Ermenilerin Ruslarla açık bir işbirliği içerisine girerek Osmanlı'ya ihanet etmeleri, Katoliklerin devlet nazarında sadakat içinde olacakları şeklindeki propagandalarını haklı çıkarmıştır. Hatta II. Mahmud tarafından sürgüne gönderilen Katolik Ermenilerin önde gelenleri Ahılkelek'te (Ahalskaya?) büyük oranda zayiat vermesine rağmen Osmanlı topraklarını kahramanca savunmaları, affedilmelerinde önemli bir etken olmuştur[84]. Bunun üzerine sürgüne gönderilenler geri dönmüşlerdir[85]. Bu yaşananlardan sonra artık Gregoryen ve Katolik Ermenilerin bir arada yaşamalarının mümkün olamayacağını iddia eden Fransa ve Vatikan, Osmanlı ülkesinde yaşayan Katoliklerin ayrı bir millet olarak ta-

82 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 23-24; D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 733.

83 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 80.

84 Çark, bu Katoliklerin sayısını 25 bin olarak kaydetmektedir. Bkz Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 87. Ancak Çark'ın eserindeki rakamların genellikle abartılı olduğu göze çarpmaktadır.

85 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 31.

nınmaları yolunda ısrar etmeye başladılar[86]. Özellikle Fransa'nın meselenin peşini bırakmaya niyeti olmadığı ve konuyu ısrarla takip ettiği anlaşılmaktadır[87].

Tüm yaşananlardan sonra Ermeni Patriğinin bütün mücadelelerine rağmen Katolik Ermenilerin sayısı artınca Fransız elçisinin teşebbüsleri üzerine, 6 Ocak 1830 tarihinde II. Mahmud'un izniyle İstanbul'da yeni bir bağımsız Katolik Ermeni patrikhanesi kurulmuştur[88]. Ankaralı tabir edilen Katoliklerin İstanbul'dan çıkarıldıkları dönemde İstanbul'da kalmaya hak kazanan Mihitarist papaz Antonio Tany, Avusturya Büyükelçiliği'ne dini hizmet vermekteydi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Viyanalı Başpiskopos Aristaces Astaria'nın çabalarının da Ermeni Katolik Patrikliğinin 1830 senesinde bağımsız olabilmesinde ve Katoliklere Gregoryenlerle aynı hakların tanınmasında önemli bir katkısı olmuştur[89].

27 Şubat 1830 tarihinde[90] Andon Nurican (Anton Nurigian) isimli bir Ermeni papazı Katolik murahhasası olarak görevlendirilmiştir. Ancak kendisinin Avusturya uyruklu olması sebebiyle resmi bir sıfat verilememiş ve 22 Aralık 1831'de (5 Ocak 1831[91]) Hagopos Çukuryan (Hagop Tchoukourian) isim-

86 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 733; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme,* s. 114 vd.

87 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 28-29.

88 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 58; S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 117; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 87; J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 418.

89 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 80.

90 E. Feigl, bu tarihi 6 Temmuz 1830 olarak kaydetmektedir. E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 80.

91 K. BEYDİLLİ, *Katolik Ermeni Cemâati*, s. 33.

li bir papaz Katolik Ermeni Patriği olarak atanmıştır[92]. Başlangıçta Adana'da kurulan patriklik daha sonra İstanbul'a taşınmıştır[93]. Böylece II. Mahmut, 1831'de Ermeni Katoliklerini ayrı bir cemaat olarak kabul etmiştir[94].

1831 yılında kurulan kilise her ne kadar Ermeni Katolik cemaatini esas alsa da Osmanlı ülkesindeki diğer Katolik unsurların da buraya bağlı olması nedeniyle zaman zaman diğer etnik grupların da Katolikliğe geçmesi yönünde faaliyetleri söz konusu olmuştur[95]. Katolik Ermeni kilisesinin 1831 yılında kurulması, Osmanlı üzerindeki Fransız baskısının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. İstanbul'daki Katolik Ermeni Kilisesinin eski Fransız Büyükelçiliği'nin bir uzantısı olması da Fransa'nın bu konudaki etkinliğini göstermesi bakımından ayrıca manidardır[96]. (Bkz. Resim-6).

Böylece bir kısım Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Eçmiyazin ve Sis Katagigoslukları yanında, Roma ve Fransa'nın politik koruyuculuğu altına girmiştir[97]. Sonunda Vatikan ve Katolik devletler, Osmanlı ülkesindeki Katolik Erme-

92 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler*, s. 96-97; B. ERYILMAZ, *Millet Sistemi*, s. 46; D. YILMAZ, *Ermenileri Katolikleştirme*, s. 37; J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 419.

93 K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 88.

94 V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 362; Sonraki dönemlerde Osmanlı ülkesinde Protestan kilisesine geçenlerin adedi de gitgide artmış ve bu defa İngiliz elçisinin ısrarlı teşebbüsleri üzerine, Rus elçiliği ile Ermeni Patrikhanesinin itirazlarına rağmen, 1859 senesinde padişahın fermanı ile Protestan Ermeniler de ayrı bir topluluk haline gelmiştir. Bkz. K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 88.

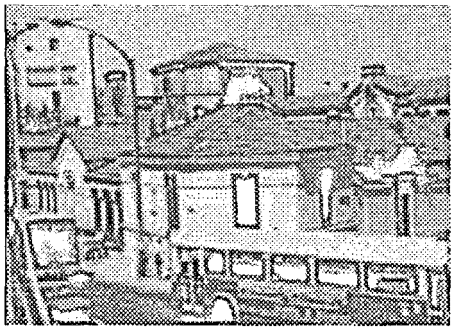
95 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 276-277.

96 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 42.

97 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 77-78.

nileri kendi himayelerine almayı başarmışlar, böylece Katolik Ermeniler, Doğu'da Katolikliğin koruyucusu haline gelmiştir.

Resim – 6 İstanbul'daki Katolik Ermeni Kilisesine Ait bir Görüntü

E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 42.

Katolik milletinin esasını Ermeni Katolikler oluşturmaktaydı. Ancak merkez Katolik kilisesi, insanları ırk ve kökene göre ayırmadığından, Ermeni Katolik kilisesi, Ermeni olmayan Katoliklere de açıktı ve bütün Katolik Ermenilerin yanında Rum ve diğer Katolikler de bu makama bağlanmıştır[98]. Bu çerçeveden olmak üzere 1860 yılında Katolikliği kabul etmeyi düşünen bir kısım Bulgar da Katolik Ermeni Patrikliğine başvurmuşlardır. Ermeni patriği Hasun Efendi ise Bulgarlara ibadetlerinde Latince yerine kendi dillerini kullanacaklarını, Roma'dan özerk olacaklarını ve rahiplerinin de Bulgar olacağını vaat etmiştir. Böylece Bulgarlar da Katolik Ermeni Kilisesine bağlanmışlardır[99].

98 M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 276.

99 D. KILIÇ, "Katolik Kilisesi", s. 733-734; M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 277.

Osmanlı Devleti'nin tebaasından bir grubun Katolikleşmesine eskiden beri devam eden düzenin bozulacağı veya yabancı bir devletin müdahalesine zemin hazırlayacağı gerekçesiyle eskiden beri karşı çıktığını ifade etmiştik. Peki devletin bu mezhebi tanımasındaki tek sebep dış baskı mıdır? Kaynaklardan anlaşıldığına göre değildir. A. Cevdet Paşa'ya göre; özellikle XIX. yüzyılda Papalık devleti, sırf dini bir devlet olarak faaliyet göstermiştir. Katolik mezhebinde olan Hristiyanların birbirleriyle olan ilişkileri sadece din ve mezhep ilişkileri çerçevesinden devam etmiştir. Bu anlamda Ermeni Katoliklerle Roma'nın ilişkilerinden devlete ve toprak bütünlüğüne ait korkulacak veya kuşkulanacak bir yönü kalmamıştır. Görülüyor ki Osmanlı idarecileri, Katolik Ermeni cemaatini tanıma konusunda devlet açısından zarar gelmeyeceğini düşünmüşlerdir.

Katolik mezhebine inanmış tebaanın aynı mezhepteki Batılı devletlerin galibiyetlerini isteyecekleri de tam olarak bilenememektedir. Zaten yaşadığı devlette rahatı yerinde olan gayrimüslimlerin yalnızca mezhep ortaklığı yüzünden bir başka devlete ilgi göstermesi kolay değildir. Tüm bunlar düşünüldüğünde devletin Ermenilerin Katolikliğe geçmesini engellemesi için alabildiğine şiddet uygulaması pek de uygun görülmemiştir. Katoliklere karşı takınılan tavrın şiddet derecesine varmasında Gregoryen Ermenilerden devlet kademelerinde olanlar ile zengin sarrafların kendi politikalarına uygun olarak Katoliklere cephe almalarının da etkisi olduğu anlaşılmaktadır[100]. Osmanlı'nın Katolik cemaatini tanımasından sonra bu kez Katolik Ermeniler arasında bazı sorunlar çıkmıştır.

100 AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. I, s. 376.

b) Katolikllerin Kendi Aralarındaki Çekişmeler

Katolik Ermenilerin, Osmanlı yönetimi tarafından cemaat olarak tanınmasından bir süre sonra, Batılı devletlerin de etkisiyle "*Hasunistler*" ve "*anti Hasunistler*" şeklinde bir bölünme tehlikesi geçirdikleri anlaşılmaktadır[101]. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu çatışmanın temelinde Ermeni dini usullerinin ve kilise kanunlarının Latinleştirilmesi çabası yatmaktadır. Bu alandaki son büyük çaba olarak adlandırılan Kardinal Andon Hasunyan (1809-1884) hareketine karşı Mihitar'ın okulunda yetişmiş olan Ermenilerin öncülüğünde güçlü bir tepki gelişmiştir[102].

Peki bu noktaya nasıl gelinmiştir? 1856'daki Islahat Fermanında Katolik Ermenilerin patriğine, hem ruhani hem de idari yetkiler verilmişti. Ancak Katolik Ermenilerin en büyük ruhani reisi Cebeli Lübnan'da oturan Katolik katagigos idi. 1866'da bu görevi yapan VIII. Pier (Katagigos Krikor-Asdvadzadourian) vefat edince Cebeli Lübnan'da toplanan Sinot, İstanbul'da 20 seneden beri Patriklik yapan IX. Andon Bedros Hasun'u katagigos seçti. Bu durum Papa tarafından da onaylandı ve kendisine Ermeni Katolikleri Patriği ve Kilikya Katagigos unvanı verildi[103].

Fakat bu kişi Lübnan'a gitmek yerine İstanbul'da kalmayı tercih edince, Ermeni Katolik cemaati içinde bu durumu kabul etmeyenler çıktı. Kendilerine farklı bir isim verilmesini istediler ve "*Şarklı Katolikler*" unvanını kabul ettiler. Bu gru-

101 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 419-420.
102 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 98-99.
103 Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 264.

bun başında "*Küpelyan*" adında bir patrik bulunduğundan bunlara "*Küpelciyanlar*" da denilmiştir. Ancak papa bunları 1869 yılında aforoz etmiştir. Buna karşılık papaya bağlılığı bulunan Katolik Ermenilere ("*Kolejliler*") "*Hasunistler*" veya Roma'ya tabii oldukları için bunlara "*Romanist*" ismi de verilmiştir[104].

İki Katolik grubun bu mücadelesi sırasında İstanbul'daki Fransız Büyükelçisinin de Ermeniler arasında faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Pek çok Ermeni'nin de dahil olduğu bu mücadele aynı zamanda siyasi bir mahiyet de taşımaktaydı. Bu Ermeniler onüç kişilik bir meclis seçerek "*Şark Ermeni Katoliklerinin*" idaresini bu meclise verdiler. Kısa sürede bir çok milli lider de bunlara katılmıştır. Bu şekilde başlayan mücadele Osmanlı hükümetine intikal ettirilmiştir.

Patrik Hasun'u destekleyen Âli ve Fuat Paşaların vefatından sonra Hasun'a verilen ferman iptal ettirilerek onun yerine Rahip Küpelyan dini lider seçtirilmiştir[105]. Bu durum mücadeleyi daha da arttırmış, bir taraftan Fransız Büyükelçisi diğer taraftan da Rus Büyükelçisi bu mücadelede etkin rol oynamaya başlamıştır. Mithat Paşa'nın sadarete gelmesinden sonra Küpelyan görevinden istifa etmiş, eski patrik Hasun tekrar makamına getirilmiştir. Ancak kısa süre sonra patrik Hasun istifa ederek Kardinal seçilmiş, yerine 12 Temmuz 1881 tarihinde Piskopos Azaryan Estepan (1881-1899) isimli bir kişi patrik olarak seçilmiştir[106].

104 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 117; keza V. M. KURKJİAN, *A History of Armenia*, s. 362-363; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 545.

105 J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 420; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 265; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 546.

106 BOA, İ.MMS., nr. 5727/132.

Katolikler arasındaki bu tartışmalarda Mihitaristlerin de önemli roller oynadıkları görülmektedir. Mesela Mihitarist şair ve eğitimci Mığırdıç Beşiktaşlıyan, Hasunyan karşıtı hareketin ön saflarında yer almış ve bütün Ermenilerin dini inançlarından bağımsız olarak bazı ortak idealler etrafında toplanmalarını savunmuştur. Bu savunulan fikir esasen Mihitar'ın ulusal birlik idealidir[107]. Yine Katolik Ermenilerin resmi yayın organı olan "*Mecmua-ı Ahbar*"ı (Haberler Mecmuası) çıkaran Hovhannes Tolayan da Hasunyan'a karşı cephe almıştır. Hasunist ve anti-hasunist Ermeni Katoliklerin mücadeleleri esnasında bir süre hapiste kalmış, avukat Enfiyeciyan'ın savunması ile beraat etmiştir[108].

Bundan sonra hükümetin de aracılığıyla 1888'de iki Katolik grup birbirleriyle anlaşarak ayrılık hareketine son vermişlerdir[109]. Zaten bu sırada 10 Eylül 1888 tarihinde Osmanlı hükümeti de Osmanlı ülkesinde bulunan Ermenilerden Katolik mezhebini kabul edenlerin nüfuslarının ayrılması sebebiyle kendilerine ayrıca muhtar tayini, tahsilat, mabed ve kabristan kurulması ile benzer konularda gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunu görevlilere tebliğ etmiştir[110]. Ancak gelişmeler hiçte iç açıcı sonuçlar doğurmayacaktır.

107 B. L. ZEKİYAN, *Ermeniler ve Modernite*, s. 98-99.

108 K. PAMUKCİYAN, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, C. II, s. 169.

109 S. KOÇAŞ, *Türk Ermeni İlişkileri*, s. 117-118. J. WHOOLEY, "The Armenian Catholic Church", s. 419-420; Y. G. ÇARK, *Türk Devleti Hizmetinde*, s. 266-267; L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri*, s. 546.

110 BOA, DH.MKT., nr. 36/1541.

ALTINCI BÖLÜM

TEHCİR (ZORUNLU GÖÇ) DÖNEMİ (1915) ve SONRASINDA KATOLİK ERMENİLER ve OSMANLI DEVLETİ'NİN KATOLİKLERE YAKLAŞIMI

I) TEHCİRE GİDEN SÜREÇ

Yüzlerce yıldır Osmanlı Devleti idaresindeki diğer gayrimüslim unsurlar gibi Türk hoşgörüsü altında son derece rahat ve huzur içinde yaşayan Ermeniler, bu süreç içerinde Türklerle son derece iyi ilişkiler kurmuşlardır. İki toplum arasındaki etkileşim o kadar derin olmuştur ki Türk ve Ermeni toplumlarında aile hayatının, kadın ve erkeklerin kıyafetlerinin, insanların tavırlarının ve dilin birbirine çok benzediğini, iki toplumun geleneklerinden giyim tarzına, dillerinden günlük yaşantılarına kadar bir çok alanda bir bütün olduklarını ve neredeyse Ermenileri Türklerden ayıran tek özelliğin din olduğunu söylemek hiçte abartılı olmayacaktır[1]. Bu nedenledir ki zaten Mihitarist hareket, milliyetçi söylemini belirlerken Ermenile-

1 Bu konuda mesela bkz. Feldmareşal Helmuth Von MOLTKE, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 35.

rin değişmezlerse yok olacaklarını, bu durumun yaşanmaması ve kimliklerini yeniden bulmaları için Ermenice ve Ermeni kültürünün canlanmasını amaçlamıştır.

Ancak bu iyi ilişkiler, yukarıda geniş şekilde anlatmaya çalıştığımız başta Mihitar ve onun tarikatına mensup Ermenilerin, Ermeni dil, edebiyat ve tarih alanındaki çalışmaları başlatmaları ve Ermeni milliyetçiliğini canlandırmaları, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı devletler ile misyonerlerin çalışmaları ve Ermeni din adamlarının da katkıları ile olumlu yönünü kaybetmiş ve zamanla çatışmaya dönüşmüştür[2]. Genel olarak uluslararası alanda Ermeni sorununun 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarından sonra ortaya çıktığı kabul edilmektedir[3].

Osmanlı-Rus savaşlarının 1878 yılında bittiğinde Rusların elde ettiği başarıları, Ermeniler kendi politikaları açısından da bir avantaj olarak değerlendirmişlerdir. Bu dönemde Ermeniler, Rusya taraftarı, İtalya ve Fransa taraftarı Katolikler ve Osmanlı taraftarı olarak çeşitli gruplara ayrılmıştı[4] Bu süreç içerisinde Katolik Ermenilerin olayların içine çekilmesi hususunda, Gregoryen Ermenilerin faaliyet ve gayretleri söz konusu olmuştur. Bunlardan en önemlisi Patrik Nerses Varja-

2 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 78.

3 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 39; K. GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, s. 113; Nejat GÖYÜNÇ, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 38; ayrıca M. PERİNÇEK, Türk-Ermeni Çatışması, s. 31 vd; ayrıca bkz. A. B. KARİNYAN, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yayınları, 2. basım, İstanbul 2006, s. 25 vd.

4 L. Z. NALBANDİAN, *The Armenian Revolitionary*, s. 42.

betyan'ın çalışmalarıdır. Patrik Varjabetyan, Ermeniler açısından bağımsızlık meselesinin ihtilal ve isyan ile halledilmesi gerektiğine inanmış ve bunu hazırlamak için de Patrikhanede "*Islahat Komisyonu*" adı ile bir komisyon kurmuş idi. Bu komisyon tarafından Piskoposluklara gönderilen 5 Mayıs 1879 tarihli genelge, tek kelime ile Ermenileri isyana davet etmekteydi. Bu genelgede vilayetlerde Ermeni din adamlarına bazı hususlara riayet etmeleri isteniyordu[5].

Nerses Varjabetyan'ın genelgesi; "... *İlişik önemli talimat, Islahat komisyonun kararıyla bütün Piskoposluklara gönderildiği gibi, size de gönderilmiştir. İyi inceleyip, uyanık olunuz. Ermenistan'ın tehlikeli zamanlarında Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve Islahat meselesini millet ele almıştır. Bu millet olma sonucudur. Bu mesele ile uğraşmak, bütün zihinleri tırmalarsa, milletin ayrılığına sebep olur. Ermenistan meselesine zarar verir. Ermeni milletinden olup da mezhepçe,* ***Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezheplerden olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak, bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin***"... şeklindedir[6].

Genelgede özetle, Ermenilerin zulüm ve işkenceden kurtulması amacıyla başlatılan bağımsızlık hareketine destek çağrısı yapılmakta, çocuklardan başlayarak herkesin iyi Ermenilik eğitimi alması önerilmekte ve Avrupalı konsoloslarla

5 E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 82-83.

6 Mehmed HOCAOĞLU, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 181-182; Gültekin URAL, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 109; E. İLTER, "Ermeni Kilisesi ve Terör", s. 82-83.

işbirliği yapılması tavsiye edilmekteydi. Patrik Nerses Varjabetyan imzasını taşıyan genelge, Osmanlı topraklarındaki bütün piskoposluklara gönderilmiştir[7]. Bu kışkırtıcı genelge Patrikhane'nin Ermenilerin ihtilal ve isyana teşvik ettiğini göstermesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Bu ortamda 1880'lerden itibaren gelişen ayrılıkçı fikirler, 1890'lardan itibaren Ermeni çetelerin silahlı hareketlerine dönüşecektir. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti meseleyi sert tedbirlere başvurmadan halletmeye çalışmıştır. Batılı devletler ise bu meseleyi bundan sonra her fırsattan yararlanarak ileriye sürmüş ve sorun zamanla şiddetini artırarak Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale vesilesi olarak kullanılmıştır.

Bu süreç içerisinde Batılı devletler ile misyonerler ellerine geçen her türlü fırsatı değerlendirmekten geri durmadıkları anlaşılmaktadır. Misyonerlerin faaliyetleri sonucu gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasında mezhep değiştirme öyle bir noktaya ulaştı ki 2 Ocak 1894 tarihinde, misyonerlerin etkisi sonucu gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının sık sık mezhep değiştirmelerinin, devletin resmi kayıtlarında karışıklığa yol açtığı bu sebeple mezhep değişikliklerin senede bir kere yapılması gündeme getirilmiştir[8]. Misyonerler tarafından özellikle Doğu Anadolu'daki Ermeni vatandaşlar üzerinde ciddi propagandalar yapılmıştır.

Bu konuyla ilgili bir belgede Van bölgesinde bulunan Ermeniler ve Nasturilerin arasında faaliyet göstermek ve onları Katolikliğe yöneltmek için 17 Temmuz 1899 tarihinde Mu-

7 G. URAL, *Ermeni Dosyası*, s. 107.
8 BOA, DH.MKT., nr. 39/191.

sul'dan bir papazın Hakkari taraflarına geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca İran'ın Urmiye tarafındaki Nasturîlerin hepsinin Rusya papazlarının teşvikiyle Ortodoks mezhebini kabul etmiş oldukları ve bunların Osmanlı tarafındaki Nasturîleri de yanlarına çekmek hevesi içinde bulundukları görülmektedir. Bu yazışmalarda Katolik papazların propagandalarının da zararlı olduğu, buna göre hareket edilmesi gerektiği ifade edilmekte ve Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesi halinde doğacak sakıncalar üzerinde durulmaktadır.

Bu papazlardan birisi olan ve Nasturîleri devlet aleyhine kışkırtmak için Çölemerik (Hakkari) taraflarında bulunan Van Fransa Viskonsolosu Per Defrance, kiliseye giderek ahaliyi toplamış ve Katolik mezhebini övdükten sonra aşiretler arasında ortaya çıkan ufak bir gasb meselesini söz konusu ederek bunun giderilmesi için oraya bir miktar altın getirdiğini ve Van'da dört bin lirası olduğu için hiç bir şeyden çekinmemelerini, ancak padişahın idaresinde kaldıkça ilerde yine Kürtlerin zulüm ve saldırılarından kurtulamayacaklarını bildirmiştir. Eğer Fransa vatandaşlığına geçerlerse kendilerini korumak için Fransız askerleri getirtileceğini de sözlerine eklemiş, ahali de kendisinin her emrine razı olacaklarına dair söz vermişlerdir. Sözü edilen Per Defrance'nin Nasturîlerin içerisinde dolaşmasının "*alçakça bir düşüncenin sonucu olduğu*" ve gereğinin yapılması gerektiği Dördüncü Ordu Müşiriyeti'nden gelen telgrafta bildirilmiştir.

Per Defrance'ın oradan alınması gerektiği ve bir karışıklık çıkmasına fırsat tanınmaması cevaben adı geçen müşiriyete bildirilmiştir. Bu cevapta ayrıca Çölemerik bölgesinde bu-

lunan Per Defrance'nin aşiretler arasındaki basit olaylardan dolayı hükümetin işlerine müdahaleye cüret ettiği, Nasturîleri kiliseye toplayıp nasıl kötü niyetli telkinler yaparak zihinleri karıştırma cesaretini gösterdiği söz konusu edilerek acilen o bölgeden uzaklaştırılması istenmiştir. Bunun üzerine Fransa Büyükelçiliği araya girerek adı geçen Per Defrance'ın o bölgeye bir buçuk ay önce gittiğini, oralarda Katolik mezhebine girdikleri haber alınan bazı Ermenilerin, kendi arzu ve vicdanlarına uyarak mı Katolikliği kabul edip etmediklerini araştırıp, doğruysa kendilerine gerekli dîni öğüt ve talimatlarda bulunmak, aksi takdirde mezhep değiştirmelerinin gerçek nedenlerini anlamak amacına yönelik olduğunu, araştırma ve dînî öğütlerin verilmesi bittiğinde o bölgeden geri döneceği belirtilmiştir.

Daha sonra hükümet tarafından Van Fransa Viskonsolosu görevinde bulunan Per Defrance'ın, aşiretler arasındaki basit bir olay olan koyun meselesini siyasi bir sorun haline getirdiği ve bu kişinin görevinin yaz mevsimine kadar devam ederse ne gibi sakıncalar doğuracağına dikkat çekilmiştir. Bu kişinin ruhban sınıfından olmasına karşılık konsolos vekili sıfatıyla köy köy dolaşarak Osmanlı hükümeti aleyhine ayrılıkçı fikirleri harekete geçirmeye çalıştığı, bu sebeple söz konusu içerik taşıyan telgraflar göndermesine izin verilemeyeceği hususunda Posta ve Telgraf Nezareti uyarılmıştır. Ancak Per Defrance'nin mahallî memurlarla iyi ilişkiler içinde olduğu ve altı aydan beri de şifre telgraf gönderdiği anlaşılmıştır[9].

9 BOA, A.MKT.MHM., nr. 642/2, 698/16.

Ancak bu dönemlerde Katolik Ermenilerin büyük çoğunluğunun bu tür kışkırtmalara pek itibar etmedikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümeti de zaten bu dönemde gayrimüslimlerle ilgili yapılması planlanan ıslahatlarda Gregoryen Ermenilere karşı Katolikleri tercih etmiştir. Mesela 1895 yılında Ermeniler lehine yapılacak ıslahatlarda görev verilecek Ermeniler, Gregoryen Ermenilerden ziyade Rum veya Katolik milletinden Ermeniler arasından seçilmiştir[10]. Ancak zaman geçtikçe bir takım Katoliklerin de ayrılıkçı akımlardan etkilendikleri görülecektir.

Mihitarist rahiplerin de XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları anlaşılmaktadır. Mesela 8 Ağustos 1900 tarihinde Venedik'teki Mihitarist Manastırı Katolik rahiplerinden ve Ermeni taraftarlarından Harakyan Arseni ve Haren adlı kişilerin İzmit'e bağlı Bahçecik, Adapazarı ve civardaki diğer Ermeni köylerinde yanlarında bir çok evrak ile kitap bulunduğu halde dolaştıkları, bölgedeki Ermenileri devlet aleyhine kışkırtacakları gerekçesiyle bölgede dolaşmalarının sakıncalı olacağı bildirilmiş ve bu konuda inceleme yapılması gerektiği ifade edilmiştir[11].

Burada hemen şunu ifade etmek gerekmektedir ki misyonerlerin faaliyetleri sonucu Osmanlı aleyhine gelişmeler yaşanırken zaman zaman Ermeni toplumundan da Müslümanlığa geçenler bulunmaktaydı. Bu anlamda 26 Ocak 1896 tarihinde

10 Musa ŞAŞMAZ, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 94-97.

11 BOA, DH.MKT., nr. 100/2386. (Bkz. Ekler, Belge-3).

Urfa'ya bağlı Birecik'te Ermeni, Katolik ve Protestan milletinden iki yüz hane halkının tamamen kendi istekleri doğrultusunda Müslümanlığı kabul ettikleri anlaşılmaktadır[12].

2. Meşrutiyetin 1908 yılında ilan edilmesi üzerine fikirlerin daha yumuşadığı ve Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkilerin "*halk olalım, kardeş olalım*" şekline dönüştüğü bir süreç başlatılmak istenmiştir. Ancak Meşrutiyetin ilanından önce ve sonra özellikle İttihad ve Terakki Fırkasının, komiteleri hükümetle uzlaşıp birlikte hareket etmeye davet etmesi bir sonuç vermemiş, Ermeniler nefret ve fesatlarını yaymayı, yabancı devletlerin emellerine alet olmayı kendi siyasetleri açısından daha uygun bulmuşlardır[13]. Misyonerler de bu ortamdan yararlanarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Bu süreçte Fransa'nın misyonerler vasıtasıyla Katolik Ermenileri Osmanlı aleyhine kışkırtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili 20 Şubat 1910 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Adana Vilayetinde bulunan Akbes (?) ve Şeyhle'de (?) inzibatın endişe verici bir halde olduğu ve bu yönde Halep Fransız konsolosu tarafından yapılan müracaat üzerine Halep vilayetinde yapılan inceleme üzerine böyle bir hadisenin bulunmadığı, bu şekil bir dedikodu çıkaran Kars'taki Fransisken rahiplerinin bu olayı düzenlemekteki maksatlarının Katolikleri himaye ve yardıma kuvvetleri olduğunu göstermekten ibaret olduğu anlaşılmıştır[14].

Yine İçişleri Bakanlığına yazılan telgraftan anlaşıldığına göre 1910 yılının Ocak ayının sonlarında Padra Emanuel Gar-

12 BOA, Y.PRK.AZN., nr. 30/15.

13 *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, s. 4.

14 BOA, DH. MUİ., nr. 66 2/22-4.

siya imzasıyla Kars'tan Mersin'deki Fransız konsolosuna bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafa göre Mersin'de Müslümanların silahlanmak suretiyle asayişi ihlal ettikleri, bu durumun, Ermenilerin korkuya kapılmalarına sebep olduğu ve bir çok Ermeni'nin Haçin'e (Saimbeyli) ve civar kazalara göç ettikleri ve kendisinin dahi son derece korku içinde bulunduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine hemen Kozan jandarma taburu kumandanı durumu araştırmak üzere Kars'a gönderilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda adı geçen rahibin aslının İspanyol olup Fransa himayesinde bir Fransisken rahibi olduğu ve telgrafının kasıtlı gönderildiği anlaşılmıştır. Rahibin Kars'ta Katolik mezhebini yerleştirebilmek için ahali nazarında hükümet üzerinde etkinliğinin olduğunu göstermek için bu gibi entrikaları kullanmak istediği ve bölgesindeki kaza kaymakamlarına zarar vermeye çalıştığı anlaşılmıştır.

Bu sırada Kilikya Katagigosu Sehak Efendi ile yapılan görüşme neticesinde Kars'taki Katolik Fransisken rahibinin yanında bulunan ve çeşitli sorunlar çıkarmaya başlamış olan Gamsarağan Artin adındaki bir kişinin, geçmişinde her türlü fesat ve ahlaksızlık bulunduğu bunun için iki ay önce patrikhâne ile kendisi tarafından uzaklaştırılmış eski bir Ermeni papazı ve Ermeni mektebi öğretmeni olduğunu söylemesi üzerine kendisinin İdâre-i Örfiye Nizâmnâmesi'nin altıncı maddesine istinâden Adana'ya göndermesi gündeme gelmiştir.

Bu olaylar üzerine Adana'da bulunan Fransız Cizvit rahiplerinin reisi Yerejdo (?), Kars'tan söz konusu telgrafı yazan İspanyalı Fransisken rahibinin hatasından dolayı özür dilemiş, özrü kabul edilmiş ve kendisinin Türkçe bilmemesinden dola-

yı tutuklu Gamsarağan Artin tarafından böyle telgraflar kaleme alınmaması ile ilgili gerekli uyarı yapılmıştır. Bu mesele Osmanlı hükümetinin iç işlerine karışılmamasına ne kadar önem verdiğinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Fransız Cizvit rahiplerinin reisi, Fransisken rahibinin hareketinden dolayı son derece rahatsız ve üzgün olduğunu ve adı geçen kişiyi elçiliğe şikayet ettiğini ifade etmiştir[15]. Misyonerlerin bu türden faaliyetlerinin Katolik Ermenilerin genelini pek de etkilemediği ancak aralarından bazılarının tahriklere kapıldığı söylenebilir.

Misyonerler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi sıkıntıları kendileri için bir avantaj olarak görmüş ve faaliyetlerini bu dönemde yoğunlaştırarak devam ettirmişlerdir. Dışişleri Bakanlığına 9 Mart 1910 tarihinde gönderilen belgeden Adana'nın Bağçe kazasının Hasan Beyli köyünden bazı kimselerin Ermenileri Katolikliğe geçme konusunda teşvik etmekte olduklarından bu durumun yasaklanması gerektiği ifade edilmiştir. Bu hususta Cebel-i Bereket (Osmaniye) mutasarrıflığıyla yapılan yazışmalar sonunda en çok İslahiye kazasının Şeyhli ve Hassa'nın Ekbaz köylerinde bulunan Fransız rahiplerinin Ermenileri Katolik mezhebine sokmaya çabaladıkları ve rahiplerin bir süre önce Halep Fransız konsolosluğuna gerçekleştirdikleri müracaatları, Ermenilere karşı nüfûz ve kuvvetlerini göstererek kendilerini güçlü tanıtmak gibi bir gizli amaçlarının olacağı anlaşıldığı ve bu tür hareketlerin ve telkinlerin durdurulması gerektiği Adana vilayetinden hükümete bildirilmiştir[16].

15 BOA, DH. MUİ., nr. 66-2/22-10.
16 BOA, DH. MUİ., nr. 66-2/22-6.

Aynı konuyla ilgili İçişleri Bakanlığından 18 Haziran 1910 tarihinde Dışişleri Bakanlığına yazılan telgraftan anlaşıldığı üzere Cebel-i Bereket sancağına bağlı Bağçe kazasının Hasan Beyli köyü Ermeni cemaatinden, dörtyüz nüfusun Katolik mezhebine girdikleri, Şeyhli manastırı başrahibi tarafından kaza kaymakamlığına bildirilmiştir. Bunların Latin Katoliği mezhebine bağlı olarak ibadetlerini Papa'nın izniyle yerine getirecekleri ve Latin Katoliği mezhebine kayıtlarının yapılması için nüfus nizamnamesine göre Kudüs-i Şerif'teki Latin Katolik Patrikliğinden ilmühaber getirileceği manastır rahipleri tarafından ifade olunmuştur. Papa tarafından atanan ve bölgede görev yapan patrik tarafından verilecek ilmühaberler üzerine mezhep değiştiren Ermenilerin, Latin Katoliği nüfûsuna göre kayıtlarının yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

Ancak adı geçen bölgede ve çevresinde Latin Katoliği mezhebinden papaz olmamasından dolayı söz konusu mezhebe gireceklere ait resmi işlemin vilayet merkezindeki Süryani Katolik Patriği vekili tarafından verilen ilmühaberlere göre yapıldığı, dörtyüz nüfus hakkında yapılacak kayıt işleminin ise Adana vilayetinden alınan yazıya göre gerçekleştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Fakat bölgedeki dörtyüz Ermeni'nin mezhep değiştirmesinin ve Fransız rahiplerinin mezhep değişikliği hakkında teşvik ve telkinlerde bulunmaları ve afetzede olan Adana Ermenilerinden bu yolda istifadeye çalışmaları, Osmanlı yönetimi tarafından pek doğru bulunmamıştır. Yapılan işin doğru olmadığı, rahiplerin esas vazifeleri olan öğretim dışında işlerle uğraşmamaları istenince, Fransız konsolos-

larının rahiplere gerekli tembih ve talimatı vereceği, 2 Nisan 1910 tarihinde Fransa elçiliğinden bildirilmiştir. Eğer rahipler eğitim işleri dışında işlerle uğraşırlarsa, Osmanlı memurları tarafından haklarında gerekli kanuni işlemin yapılacağı elçilikler aracılığıyla rahiplere bildirilmiştir[17].

Bunun üzerine 2 Ağustos 1910 tarihinde Adana vilayetinden gönderilen telgrafta esas vazifeleri olan eğitimle ilgilenmeyip mezhep değiştirme ile ilgilenen rahiplerin, esas işleriyle ilgilenecekleri hakkında Fransız elçiliği ve rahiplerinin daha önceden verilen teminatlar gereği Fransız elçiliği, Adana Fransız konsolosu vekiline gerek kendi ülkesi rahipleri gerekse İspanyalı Rahib Emanuel Garsiye hakkında dahi İspanya elçiliğine gerekli uyarılar kesin bir surette bildirilmiştir[18].

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşına giden süreçte bir yandan misyonerlerin Ermeniler arasındaki faaliyetleriyle ilgilenip bu tür zararlı faaliyetleri durdurmaya çalışırken, diğer taraftan Ermenilerin kendi aralarındaki sorunlarla da ilgilenmek durumunda kalmıştır. Mesela 23 Kasım 1911 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderilen telgrafta Merzifon kazası Ermeni Katolik rahibi ile cemaatinden bazıları arasında çeşitli meseleler yüzünden muhalefet ve zıtlık çıktığı anlaşılmaktadır. Bu durumun söz konusu bölgede bazı sorunlar çıkarabileceği gibi ilerde daha büyük meselelerin kaynağı olabileceği ifade edilmiştir. Bu yüzden Patrikhâne'den bir memurun görevlendirilmesi, sonradan daha kötü sonuçların çıkmaması için meselenin kısa süre halledilmesi istenmiştir[19].

17 BOA, DH. MUİ., nr. 66-2/22-17.
18 BOA, DH. MUİ., nr. 66-2/22-19.
19 BOA, DH. İD., nr. 116/33-1, 2.

Ancak o sıralarda Patrikhâne'nin aracılığı mümkün olamayacağından ya papazı değiştirmek veya aralarındaki sorunu halletmek için Sivas Patrikhanesinin gerekenleri yapması istenmiştir[20]. Sivas Patrikhanesinin bildirdiğine göre ise Ermeni Katolik Patriğinin Roma'da bulunması sebebiyle patrikhânede resmen muhatap olunacak bir görevlinin bulunmaması, bu yüzden söz konusu sorunun Sivas Patrikhanesince ya papazı değiştirmek veya aralarındaki sorunları halletmek şeklinde çözümlenebileceği bildirilmiştir[21].

Katolik Ermenilerin bu dönem içerisinde eğitim faaliyetlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. 20 Mayıs 1911 tarihinde İçişleri Bakanlığına gönderilen belgeden anlaşıldığına göre Diyarbakır'da Osmanlı tebaasından Suramilya Hanım tarafından Ermeni Katolik cemaatinden olan kız çocuklarına mahsus ilkokul ve ortaokul kısımlarını içeren özel bir okul kurulmasına ruhsat talebi söz konusu olmuştur. Bunun için verilen dilekçede Hasırlı mahallesinde bulunan beş numaralı hanenin Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi'nin Yüz Yirmi Dokuzuncu maddesi hükmüne uyulmak şartıyla mektep halinde kullanımı için ruhsat verilmiştir[22].

Osmanlı idaresinin eskiden beri düşündüğü ve tedirgin olduğu Ermenilerin mezhep değiştirmesinin, Avrupalı devletlerin, Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesinin yolunu açacağı endişesini, 19 Mart 1912 tarihindeki belgelerde de görmekteyiz. Bu sıralarda Katolik Ermeni Patriği ile cemaatinin arasının açılmasının bazı Ermenilerin diğer mezheplere tabii olmaları-

20 BOA, DH. İD., nr. 116/33-3.
21 BOA, DH. İD., nr. 116/33-4.
22 BOA, DH. İD., nr. 30-1/37-1, 2, 3.

na ve bu durum da yabancı devletlerin müdahalesi ihtimaline sebebiyet vereceği ve buna karşı gerekli tedbirlerin alınması lüzumu hissedilmiştir[23].

Ancak alınmaya çalışılan her türlü tedbire rağmen olaylar bir noktadan sonra önü alınamaz hale gelmiştir. Böylece Ermeni meselesi her fırsattan yararlanarak ileriye sürülmüş ve kâh şiddetini kaybetmek ve kâh Osmanlı Hükümeti'ne karşı bir müdahale vesilesi olarak kullanılmak suretiyle son zamanlara kadar gelmiş ve Balkan Savaşı'ndan sonra ise en kronik dönemine girmiştir[24]. Ermeni meselesinin 1915 yılında ulaştığı noktalara gelmesinde yukarıda değindiğimiz üzere sadece bir veya birkaç olayın tek başına etkisinin olduğunu söylemek eksik olacaktır.

Sorununun ortaya çıkmasında etken olan olaylar bir zincirin halkaları gibidir. Ermeni meselesinde etken olan sebeplere topluca baktığımızda; Mihitar ve tarikatının, Fransız İhtilalinin, 1878 Berlin Konferansının, Batılı devletlerin tahrik, teşvik ve finansmanının, Ermeni Patrikhanesi ve kilisesinin çalışmalarının, Osmanlı Devleti'nden Avrupa ve ABD'ye giden ve ihtilalci fikirlerle Türkiye'ye dönen Ermenilerin, 1828, 1878, 1912, 1914 savaşlarının, gayrimüslim okullarının ve hayır cemiyetlerinin, Ermeni çetelerinin, misyoner faaliyetlerinin, Yunanistan, Bulgaristan ve Bosna-Hersek olaylarının, sorunun ortaya çıkmasını hazırlayan olaylar zincirini oluşturduğunu ifade etmek daha gerçekçi olacaktır[25].

23 BOA, Y.PRK.SGE., nr. 105/11.

24 *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,* s. 1.

25 Şenol KANTARCI, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a", *Ermeni Sorunu El Kitabı,* (Genişletilmiş İkinci Baskı), (Şenol Kantarcı, Ömer Kasım vd.), TEİMK ve ASAM yayını, Ankara 2003, s. 1.

II) TEHCİR DÖNEMİ

Alınan tüm tedbirler, özellikle Gregoryen Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesiyle, Ruslara ve müttefiklerine büyük yardımda bulunmalarına, Doğu cephesindeki askerlere erzak nakliyatını sekteye uğratmalarına engel olamamıştır. I. Dünya Savaşı esnasında Sarıkamış Harekatı sırasında bölgedeki Ermenilerin Ruslarla işbirliği içine girerek Osmanlı ordularının lojistik desteklerini imha etme yolunu tutmuşlardır. Kısaca Osmanlı Devleti'nin son derece sıkıntılı bir döneminde, Ermeniler devleti arkadan vurmuşlardır. Bu şartlar altında özellikle 15 Nisan 1915 Van isyanı Ermenilerin, Osmanlı'nın savaş olmayan başka bölgelerine sevk ve iskân kararının alınmasında en önemli etkenlerden birisidir[26].

Tüm yaşananlardan sonra Osmanlı Hükümeti en son çare olarak tehcir kanunu adıyla bilinen sevk ve iskan kanunu çıkarmış ve Doğu Anadolu'daki Ermeni halkını, yoğun olduğu eyaletlerde ihtilal çıkarmalarını engellemek için askeri sebeplerden dolayı başka bölgelere göç ettirmiştir[27]. Tehcirin amacı Ermenilerin hükümet aleyhinde faaliyetlerde bulunmasını önlemek ve bağımsız bir Ermenistan hükümeti kurulmasını olanaksız hale getirmektir[28]. Katolik Ermenilerin ise bu süreçte Gregoryen Ermenilere göre en azından ilk başlarda daha masum oldukları ve tahriklere kapılmadıkları anlaşılmaktadır.

26 Ş. KANTARCI "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu", s. 31-32.

27 Hikmet ÖZDEMİR-Kemal ÇİÇEK vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç,* Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2004, s. 67.

28 Kemal ÇİÇEK, *Ermenilerin Zorunlu Göçü,* 1915-1917, TTK yayını, Ankara 2005, s. 49.

Mihitaristlerin tehcirden önce özellikle Katolik Ermenilerin Amerika'ya göç ettirilmelerinde önemli rol oynadıkları görülmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre tehcir öncesi dönemde Amerika'ya göçen Katolik Ermeniler Mihitarist'tir[29]. Bu durumu Katolik Ermenilerin Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu karışık ortamdan uzaklaşma çabası olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Mihitaristlerin bu vakitlerde artık kurumsallaştıkları ve güçlendikleri şeklinde de değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı Devleti tarafından uzunca bir süre tanınmayan ve Gregoryen Ermenilere nazaran şüpheyle yaklaşılan Katolik Ermeniler, tehcir süreci içerisinde genel olarak, ne Rusların entrikalarına, ne terörist Ermeni örgüt ve partilerine, ne de Protestan misyonerlerine karışmamışlardır. Bu sayılan grupların hepsi Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süre başını ağrıtan, Ermeni ayaklanmalarının ve Doğu Anadolu'daki Ermeni halkın zorunlu olarak göç ettirilmesinin zeminini hazırlamıştır ve 1915 yılında yaşananların baş sorumlularıdır[30].

Taşnak, Hınçak cemiyetlerine mensup fanatik Ermeniler, Gregoryenlere yaptıkları gibi zamanla Katolik Ermenilerin kiliselerine sızmış ve onlara da baskı uygulamışlardır. Kaderin garip bir cilvesi olarak tarihin seyri, Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermeni cemaatini tanıması kararını haklı çıkarmıştır. Katolik Ermeniler genel olarak, desteğini Taşnak ve Hınçak çevrelerinden alan teröristler ile Gregoryen entrikalarına katılmamışlardır[31]. Osmanlı Devleti'nin de bu durumu takdir et-

29 A. AKTER, *Amerika'ya Ermeni Göçü,* s. 210.
30 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 81.
31 E. FEİGL, "Ermeni Milli Kilisesi", s. 80.

tiği anlaşılmaktadır. Mesela tehcire giden süreçte 16 Mayıs 1915 tarihinde İzmir'deki Mihitarist Mektebindeki Avusturya bandırasını indiren polis memuru idarece cezalandırılmıştır[32]. Ancak özellikle Mihitar zamanında başlayan ve öğrencileri tarafından devam ettirilen çalışmaların, Ermeni milliyetçi hareketlerine sebep olduğunu unutmamak lazımdır. Katolik Ermenilerin Gregoryenlerin kışkırtmalarına kapılmamalarında sosyo-ekonomik seviyelerinin oldukça yüksek olmasının önemli bir etkisi bulunmuş olmalıdır.

Yer değiştirme kararı Anadolu'daki bütün Ermenilere uygulanmamıştır. Osmanlı hükümeti gereksiz yere nüfus naklini mümkün olduğunca engellemeye çalışmış, şehir ve kasabalardaki yaşamın ve sosyo-ekonomik dengelerin bozulmaması için önemli düzenlemeler yapılmıştır[33]. Bu sebeplerden başlangıçta Urfa'da Germiş ve Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) gibi bazı bölgelerde yaşayan Ermenilerin bir bölümü, göç dışında bırakılmışlardır. Ayrıca Katolik ve Protestan mezhebinden olan Ermeniler ve aileleri de tehcir dışı tutulmuş ve Osmanlı ülkesinde kalan Katolik veya Protestan Ermeni nüfusunun bildirilmesi istenmiştir[34].

Bu çerçeveden olmak üzere mesela 2 Eylül 1915 tarihinde Bursa'da Deutsche Orient Bank şubesi katibi Ermeni Katolik Edvar Kırmızıyan, muhasebe katibi Ermeni Ortodoks

32 BOA, DH.KMS., nr. 48/31.
33 K. ÇİÇEK, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 168-76-77.
34 Y. HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri*, s. 53.

mezhebinden Hayk Mıçıkyan, Ermeni Katolik Ferdinand Osanyan ve emval kısmında katip Ortodoks Nurican Bahtiyaryan'ın bir ay daha memuriyetlerine devam etmelerine izin verilmesi istenmiştir[35]. Katolik Ermenilerin göç ettirilmemesi ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır.

Mesela 3 Ağustos 1915 tarihinde Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Elazığ (Mamûratü'l-azîz), Van vilâyetleriyle Urfa, Canik, Maraş mutasarrıflıklarında kalmış olan Ermeni Katoliklerinin sevk edilmeyerek livâ veya vilâyetlerdeki nüfuslarının miktarının bildirilmesi istenmiştir[36]. Yine 5 Ağustos 1915 tarihinde Ankara, Hüdâvendigâr vilayeti, Kayseri, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Eskişehir, Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen telgrafta söz konusu vilayetlerde bulunan Ermenilerin kendileri için tespit edilen bölgelere sevk edilmeleri, yalnız Katolik Ermenilerin bundan muaf tutulmaları istenmektedir[37].

Ayrıca Sivas vilayetine aynı tarihte gönderilen emre göre Ermeni Katoliklerden henüz sevk olunmayanların sayıları az ise herhangi bir yere gönderilmemesi istenmektedir[38]. Benzer bir belge Halep vilayetine 24 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmiş olup şimdiye kadar sevk olunan ve orada kalan Protestan ve Katolik Ermenilerinin ayrı ayrı nüfuslarının bildirilmesi ve henüz sevk olunmayanların bulundukları yerlerde eğer

35 BOA, DH. ŞFR., nr. 55-A/27.
36 BOA, DH. ŞFR., nr. 54-A/252.
37 BOA, DH. ŞFR., nr. 54-A/276.
38 BOA, DH. ŞFR., nr. 54-A/290.

nüfusları Müslümanların oranına göre fazla değilse Müslüman köylerine dağıtılmaları istenmiştir[39].

Keza Osmanlı ordusundaki subay ve sıhhiye sınıflarında görev yapan Ermeniler ile Osmanlı Bankası şubelerinde çalışanlar ve bazı konsolosluklarda çalışanlar ve aileleri devlete sadık kaldıkları sürece göçe tabi tutulmamışlardır. Ermeni milletvekilleri ve aileleri, meslek sahipleri ile tüccarlar, zanaatkarlar, devlet adına üretim yapan işçiler, askeri imalathanelerde çalışan Ermeniler ile öğretmenler ve aileleri de göçten muaf tutulmuşlardır[40]. Bunların yanında hasta, özürlü, sakat ve yaşlılar ile yetim çocuklar ile dul kadınlar da sevke tabi tutulmamış, yetimhaneler ve köylerde koruma altına alınmıştır.

Bu türlü emirlere rağmen zaman zaman sevk edilen Gregoryen Ermenilerin arasına Katolik Ermeniler de karışmış olacak ki 26 Eylül 1915 tarihinde Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre sevk edilen Ermenilerin arasında Katolik veya Protestan olduklarını iddia edenlerin iddialarının araştırılması ve iddialarının doğruluğunun anlaşılması halinde bulundukları yerlerde iskan edilmeleri gerektiği bildirilmiştir[41]. Yine 2 Mayıs 1916 tarihinde Halep'te bulunan Maraş Katoliklerinin sevk olunmamaları kararlaştırılmasına rağmen bunların sevklerine başlandığı haber alındığında, neden sevk olundukları sorularak sevk olunanların da geriye getirilmeleri emredilmiştir[42].

39 BOA, DH. ŞFR., nr. 55/265.
40 K. ÇİÇEK, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 168-77-78.
41 BOA, DH. ŞFR., nr. 56/172.
42 BOA, DH. ŞFR., nr.63/157.

Yine 15 Haziran 1915 tarihinde Erzurum vilâyeti'ne gönderilen emirde Ermeni Katolik misyonerlerle sörlerin şimdilik orada kalmaları daha uygun görülmüştür[43]. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmek için Erzurum'da 1870 yılından 1915 yılına kadar Mihitaristlerin eğitim alanında faaliyette bulundukları anlaşılmaktadır[44]. 1870 yılında Mihitaristler tarafından açılan ve o zamandan beri Erzurum'da ve civarında Katoliklik propagandası yapan okulun 1915 yılında kapandığı anlaşılmaktadır. 1915 yılında tehcir sırasında Avusturya devletinin elçiliği, bu okulda görev yapan Katolik Ermenilere, sanki kendi vatandaşlarıymış gibi sahip çıkma gayretine girmişlerdir.

Avusturya elçiliğinden gönderilen 6 Aralık 1915 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Viyana'da Mihitarist din adamlarından olan ve Erzurum'da yaşayan Hodorçor (Hodortchaur) Ermeni Katolik Papazı Mathieu Hudjian, diğer Ermeni Katolik ahali ile birlikte Erzurum'dan çıkarılmıştır ve birkaç aydır kendisinden haber alınamamaktadır. Bu papazın bulunduğu yer hakkında elçiliğe bilgi verilmesi ve güvenilir bir yere yerleşmek üzere kendisine izin verilmesi rica edilmektedir.

Yapılan inceleme neticesinde Erzurum'daki Mihitarist papazların Erzurum, Van, Muş ve bölgede yaşayan Ermeni ahalisinden ve Osmanlı tebaasından oldukları, yalnız Avusturya'daki Katolik Ruhban Mektebinde eğitim görerek diplomalarını bu mektepten almış oldukları anlaşılmıştır. Bu sebeple Avusturya Hükümeti ile alakaları bununla sınırlı olduğu ve

43 BOA, DH. ŞFR., nr. 54/55.
44 S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation,* s. 54, 79.

Osmanlı tabiiyetine sahip olan bu tür kişiler hakkında Avusturya elçiliğinin müracaat hakkı ve Osmanlı hükümetinin de bu yolda yapılan müracaata göre hareket etmeğe mecbur olmadığı Erzurum Vilayeti tarafından bildirilmiştir[45].

İlk başlarda tehcirden muaf tutulan Katolik veya Protestan Ermenilerinin bazılarının da çeşitli şiddet olaylarına karıştıkları görülünce bu Ermeniler de göç ettirilmişlerdir[46]. Mesela 11 Ağustos 1915 tarihinde Ankara vali vekaletine gönderilen emirde Ankara vilayetindeki Katolik ahalinin diğer Ermeniler gibi sevk edilmeleri gerektiği bildirilmiştir[47]. Bu tarihten bir süre sonra 9 Eylül 1915 tarihinde Halep vilayetine gönderilen telgrafta Antep şehrindeki Ermenilerinin sevk edilmesi istenmiştir. Ayrıca Katolik ve Protestan Ermenilerden de zararlı faaliyetleri olanların sevk edilmesi, diğerlerinin ise yerlerinde kalması istenmiştir[48].

Osmanlı Devleti'nin, gerek Gregoryen gerekse bazı Katolik veya Protestan Ermenileri göç ettirmekteki amacı ve niyetinin, bu grubun üyelerini tamamen imha etmek olmadığı apaçık ortadadır. Bu konuyla ilgili 27 Mayıs 1916 tarihli bir belgeye göre Ankara vilayetinde bulunan Ermeniler hakkında hükümetçe alınan tedbirlerin, sırf memleketin asayiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine dayandığı vurgulanıp tüm Ermenilere karşı hükümetin imhakâr bir siyaset takip etmediği defalarca ifade edilmiştir. Bu duruma delil olarak şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve

45 BOA, HR. SYS., nr. 2881/41-2.
46 Y. HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri,* s. 53.
47 BOA, DH. ŞFR., nr. 54-A/373.
48 BOA, DH. ŞFR., nr. 55-A/174.

Protestanlara ilişilmemiş olması gösterilmiştir. Keza Katolik ve Protestanların gerek Ankara'da ve gerekse diğer şehirlerde mevcutlarının azlığına ve Osmanlı'nın siyasetinin bir göstergesi olarak şimdilik şehirlerdeki Katolik ve Protestan Ermenilerin yerlerinde bırakılmaları gerektiği bildirilmiştir[49]. Bu uygulamalar da Osmanlı'nın amacını açıkça ortaya koymaktadır.

III) TEHCİR SONRASI

I. Dünya savaşının sona ermesinden sonra Osmanlı hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkarmıştır. Bu konuyla ilgili 22 Ekim 1918 tarihinde İçişleri Bakanlığından vilayetlere gönderilen talimatnamede, savaş sebebiyle başka yerlere sevk edilen bütün ahalinin geri dönmesine izin verildiği bildirilmiştir. Özellikle Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığında şartların uygunluğu sebebiyle, öncelikle buralara dönmek isteyenlere izin verileceği ifade edilmiştir. Aynı konuda 23 Ekim 1918 tarihli yazıda da memleketlerine dönmelerine izin verilen ahalinin miktarları, döndükleri yerlerde iskanlarının yapılıp yapılamayacağı, sağ salim bir şekilde dönebilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması ve bu hususlarda kusuru görülenlerin cezalandırılacakları bildirilmiştir[50].

Ayrıca Ermenilerin geri dönmesi ile ilgili İçişleri Bakanlığının 5 Kasım 1918 tarihli yazısına göre;

49 BOA, DH. ŞFR., nr. 64/136.
50 BOA, HR., MÜ., nr. 43/34.

1- Yerlerine geri dönecek Ermenilerin seyahat belgesi almaya mecbur tutulması ve söz konusu belgelerin de bir takım işlemler sonucunda verilmesi yüzünden halkın epeyce zor durumda kaldığı anlaşılmıştır. Ermeniler hükümet tarafından gönderilmekte olduğu için belgeye gerek olmadığı, bu kişilerin bir listeye kaydedilerek trenlerle sevk edilmelerinin sağlanması,

2- Yolculuk sırasında Ermeniler için yeteri kadar yiyecek içeceğin trende bulunamaması yüzünden bunların ekmeksiz kalmaması için yolda yetecek miktarda ekmek hazırlanması,

3- Seyahat edecek Ermenilere haftada iki defa tren tahsisi için Harbiye Nezareti'nden gerekli emir verildiğinden sevkıyatın bu emire göre yapılması,

4- Geri dönecek Ermenilerin yol masraflarının Harbiye ödeneğinden karşılanması,

5- Korku, baskı veya zorla din değiştirenlerin eski dinlerine geri dönme konusunda serbest bırakılmaları ve bu konu hakkında zaman zaman bilgi verilmesi,

6- Yalnız Konya'ya mahsus olmak üzere Ermeni cemaatine hemen kilise yapılmasının sağlanması,

7- Ermenilerin seyahatleri esnasında hiç bir şekilde saldırı ve tecavüze maruz kalmamalarının temini için gerekli tedbirlerin alması, aksi harekette bulunanların veya görevlerini ihmal edenlerin ağır şekilde cezalandırılacağı ifade edilmektedir[51].

Osmanlı Hükümetinin hazırladığı 31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesine göre ise sadece geri dönmek arzusunda

51 BOA, DH. ŞFR., nr. 93/57; BOA, HR, MÜ., nr. 43/34.

bulunanlar göç ettirilecek, bunun dışında kimseye dokunulmayacaktır. Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde konut ve geçim sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli önlemler alınacak, gideceklerı bölgelerin idarecileriyle irtibat kurulup bu konudaki önlemler sağlandıktan sonra göç ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır. Ayrıca bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir. Yerlerine daha önce göçmen yerleştirilmiş olanların evleri ise boşaltılacaktır.

Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek, kilise ve okul gibi binalar ile gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek, yetim çocuklar, istenildiği takdirde kimlikleri dikkatlice belirlenerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacaktır. Din değiştirmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler, din değiştirmiş olan Ermeni kadınlardan, bir Müslüman'la evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar, eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikah bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait sorunlar ise mahkemelerce halledilecektir.

Ermeni mallarından, henüz kimsenin kullanımında bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek, hazineye devredilenlerin iadesi de, mal memurlarının onayı ile karara bağlanacaktır. Bu konuda ayrıca açıklayıcı tutanaklar hazırlanacak, göçmenlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek; bu konuda "*yerlerine daha önce göçmen yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir*" hükmü aynen uygulanacaktır.

Göçmenler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkanlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek, Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde göç ve geçim masrafları, Harbiye Ödeneği'nden karşılanacak, şimdiye kadar ne miktar sevkıyat yapıldığı ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkıyat olduğu bildirilecek, Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecektir. Burada açıklanan kararnamedeki hükümler, Ermenilerin yanı sıra Rum göçmenler için de geçerliydi[52].

I. Dünya savaşı sırasında veya sonrasında Katolik Ermenilerin normal yaşantılarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Gerek I. Dünya savaşından önce gerek savaş süresince gerekse sonraki dönemlerde Osmanlı idarecilerinin gayrimüslimlerin dini inançlarına ve ibadetlerine kesinlikle karışmadığı da kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bununla ilgili 13 Haziran 1917 tarihli bir belgede Ankara vali vekaletine gönderilen telgrafa göre Ankara'da bırakılmış ve din değiştirmiş olan iki Katolik Ermeni'nin tekrar Katolik ayinine katılmalarından dolayı tutuklandıkları ve bunun üzerine bir takım Ermenilerin yeniden tehcirine lüzum görüldüğü gibi bir haber alındığı, böyle bir muamele varsa tutuklananların tahliye edilmesi ve kimsenin tehcir edilmemesi gerektiği emredilmiştir[53].

52 Y. HALAÇOĞLU, *Ermeni Tehciri,* s. 82-84.
53 BOA, DH. ŞFR., nr. 77/96.

Yine 25 Nisan 1919 tarihli bir belgeden Ankara'da dinleri değiştirilmiş ve Sanayi Mektebine konulmuş olan on dört yaşında Onnik ve on iki yaşında ve Tatyos Kazyan (?) isminde iki Ermeni Katolik çocuğunun hemen serbest bırakılarak bu iş için rapor düzenlemeye memur edilen İngiliz askerî memurlarına bilgi verilmesi istenmiştir. İngiltere Fevkalâde Komiserliğinden talep ve rica edilmiş olduğundan adı geçen çocukların oradaki Ermeni Patrikhanesine iade edilmesi, patrikhanece kabul edilmedikleri takdirde annesine teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmeleri ve söz konusu İngiliz askeri memuruna da bilgi verilmesi Dışişleri Bakanlığının talebinden anlaşılmaktadır[54]. Ancak bu tür olayların münferit kaldığı, sadece birkaç görevlinin bu tür olaylara karıştığı anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele dönemi sona erip, Cumhuriyetin ilanından sonra da devlete sadık Ermenilerin sosyal, ekonomik ve siyasi hayatta varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Katolik Ermenilerin uzun süreden beri faaliyette bulunan Sis Katolik Ermeni patrikhanesi, 1867 yılında İstanbul Ermeni patrikhanesi ile birleşerek tek bir patrikhane haline gelmiş, merkezi İstanbul olan patrikhane ise 1928 yılında Beyrut'a taşınmıştır[55]. Bununla birlikte İstanbul'da Katolik ruhani reisliği muhafaza edilmiş ve Katolik Ermeni cemaati 1831 yılındaki tanınmadan sonra faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Keza bu dönemde Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, azınlıkların mecliste temsil edilmesi

54 BOA. DH. ŞFR., nr. 96/303.
55 Y. ERCAN, *Gayrimüslimler,* s. 96-97.

için kontenjan ayırmıştır. Atatürk döneminde mesela Münip Boya 1923 yılında Van milletvekilliği, Berç Keresteciyan Berker 1934 ve 1942 yıllarında Afyonkarahisar milletvekilliği, yine Atatürk'e yakınlığı ile bilinen Dr. Abrevaya Marmaralı ise 1935-1939 seçimlerinde iki dönem Niğde milletvekili olarak mecliste görev yapmıştır.

Sonraki dönemlerde de Dr. Zakar Tarver Demokrat Parti'den 1954-57 yıllarında İstanbul'dan ve Mıgırdiç Şellefyan 1957 yılında yine Demokrat Parti'den İstanbul milletvekili seçilmişler ve görev yapmışlardır. 1960 yılından sonra ise Ermenilerin nüfuslarının az olması sebebiyle Meclis'te pek başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır. Bununla beraber Berç Sahak Turan 1961-64 yıllarında Cumhuriyet senatosu üyeliği ve Hermine Agavni Kallustyan da Milli Birlik Komitesi üyeliği yapmıştır[56].

Katolik Ermeniler tehcir döneminden sonra da özellikle İstanbul'da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kurulduğu tarihten 2000 yılına kadar iki ayrı manastır statüsünde bulunan Mihitarist birlik merkezleri ise 2000 yılından sonra tek çatı altında toplanmışlardır[57]. Günümüzde Mihitaristlerin Türkiye'de sahip olduğu kurumlar ve vakıflar İstanbul'da bulunmakta olup bunlar Beyoğlu Surp Gazer Ermeni Katolik Mihitarist Rahipleri Manastır ve Mektebi Vakfı ve Viyana Mihitaryan Manastır ve Mektebi Vakfı'dır[58]. Bugün Türkiye'de bulunan Ermeni Katolik Kiliseleri ve açılış tarihleri ise şu şekildedir;

56 Cafer ULU, "Cumhuriyet Türkiyesinde Siyaset ve Parlamentoda Ermeniler", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 412-414.

57 Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

58 http://www.vgm.gov.tr/vakiflarhk/cemaat.asp, (29.09.2007).

1- Beyoğlu Surp Asdvadzadzin Meryem Ana Katedrali (Beyoğlu-Sakızağacı-1866)*

2- Taksim Surp Hovhan Vosgeperan Kilisesi (1863)**

3- Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi (1857)

4- Anarad Higutyun Kilisesi (Samatya 1857)

5- Surp Asdvadzadzin Verapohum Kilisesi (Büyükada 1858)

6- Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (1839)

7- Yeniköy Surp Hovhannes Migirdiç Kilisesi (1866)

8- Surp Hisus Pirgiç Kilisesi (Galata - 1834)

9- Anarad Higutyun Kilisesi (Pangaltı 1866)

10- Surp Andon Kilisesi (Tarabya 1871)

11- Surp Bogos Kilisesi (Büyükdere 1885)

12- Kadıköy Surp Levon Kilisesi (1890-1911)

13- Surp Hovsep Kilisesi (Mardin 1894)'dir[59].

Viyana'daki Ermeni Mihitarist Akademisi de günümüze kadar varlığını sürdürmüş, Ermenice klasik eserler ve özgün bilimsel çalışmalar yayımlamaya devam etmiştir[60]. Tarikatın Venedik koluna bağlı dört ibadet evi, ikisi yükseköğrenim veren altı okul ve bir yayın evleri bulunmaktadır. Viyanalı Mihitaristler ise etkin bir misyonerlik faaliyeti içerisindedirler. Bu grup Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde

* Bu kilisenin aynı zamanda Ermeni Katoliklerinin ruhani reisliğinin merkez kilisesidir.

** Bu kilise Ermeni Katolik kiliseleri içinde en görkemlisi olarak bilinmektedir.

59 L. P. DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri,* s. 271-275; ayrıca M. B. SERBEST, "Ermeni Katolik Kilisesi", s. 277; bkz. http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=4 (05.09.2007).

60 N. GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* s. 53.

yaşayan Ermeniler arasında çalışmış, Budapeşte'de ayrıca ABD'nin Massachusetts'te Cambridge'te ve Los Angeles kentlerinde cemaatler kurmuşlardır. Viyana'daki merkezde bir ilahiyat yüksekokulu, kütüphane, doğa tarihi müzesi, okul ve bir yayınevi bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul, Kahire ve Beyrut'ta da okulları vardır[61].

IV) MİHİTARİSTLER ve TERÖRİZM

Ermeni meselesi ile ilgili son yirmibeş-otuz yıldır yaşananlardan dolayı, Ermeni meselesi denilince insanların aklına gelen düşünce veya imaj genellikle terörizmle eşdeğerdir. Bu çerçeveden olmak üzere tarihteki Ermeni teröründen en çok etkilenen grup olmalarına karşılık Katolik Ermeniler ve Mihitaristler de bu imajdan nasiplerini az veya çok almaktadırlar. Ayrıca garip tezat olarak bu teröre katkı da yapmaktadırlar. Bu konuyla ilgili 16 Şubat 1982 tarihli Hürriyet gazetesinde Metin Doğanalp adlı gazetecinin Mihitaristler hakkında hazırladığı bir yazı dizisinde, Mihitaristlerin anarşistlerle işbirliği yaptığı ile ilgili bir iddia gündeme getirilmiştir[62].

M. Şakiroğlu, bu iddia ve burada verilen bilgilerin gerçek ile ilgisinin az olduğunu ve kendisini Türk gazeteci olarak tanıtması halinde merak ettiği konuların daha iyi açıklanabileceğini ifade etmektedir[63]. Bu yazıya karşı yazı kaleme alan K. Pamukciyan ise bu iddiayı "*gülünç*" bulmakta ve üç asra ya-

61 "Mıkhithar", md., *Ana Britannica,* C. XXII, s. 356.

62 16 Şubat 1982 Salı tarihli "Hürriyet" Gazetesi, Yıl 34, Sayı, 12160. Bkz. Ekler, Resim-23.

63 M. ŞAKİROĞLU, "M. Cevdet İnançalp", s. 27.

kın bir zamandan beri Mihitaristlerin herhangi bir siyasi faaliyette bile bulunmadıklarını, ancak ibadetle, yayıncılıkla ve eğitimle uğraştıklarını herkesin bildiğini, ayrıca Türk tarihine ve kültürüne de iki buçuk asırdan beri hizmet eden bir tarikâtın kötü niyetle kötülemenin en hafif tabirle vicdansızlık olduğunu ifade etmektedir[64]. Bu konudaki Ermeni kaynakları genel olarak bu tür çalışmalar yapan Mihitaristlerin herhangi bir hadiseye sebep olmadıkları ve sorun çıkarmadıklarını, eskiden beri geleneksel yollarında şevkle, sadakatle ve idealist bir şekilde çalıştıklarını ifade etmektedir[65].

Bu konuda ciddi araştırmalarda bulunan ve "*Ermeni Mitomanyası...*" isimli bir eser kaleme alan E. Feigl'e göre ise aslında fanatik Ermeni milliyetçileri kendi kiliseleri dışındaki Hristiyan Kiliseleri ile diğer dini topluluklar arasında hiçbir fark gözetmezler. Hatta Ermeni-Katolik Kilisesine mensup Ermeni yurttaşları Mihitaristlere bile saygı duymazlar. Ancak süreç içerisinde işler değişmiş, Mihitar'ın mirasçıları da Ermeni milliyetçiliğinin kurbanı olarak "*zavallı kölelere*" dönüşmüştür[66].

Feigl, Mihitaristleri de "*Ermeni terörünün özel bir tür kurbanı olarak*" olarak nitelendirmektedir. Onun bildirdiğine göre Viyana'daki Mihitaristler çok değişmiştir. Özellikle Başkeşiş Gregoris Manian'ın ölümünden sonra Viyana Mihitaristleri artık "*sağlam ve efendi*" Mihitaristler değillerdir. Ke-

64 K. PAMUKCİYAN, "Mıkhitharistler Hakkında", s. 46.
65 http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7794 (29.09.2007).
66 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 67.

sinliği pratikte kanıtlanamasa da "*tüm iplerin mafya benzeri tertipçi ve dolapçı organizasyonların elinde*" olduğunu ifade eden E. Fiegl, Başpiskopos Mesrop Krikorian'ın kendisini de tehdit eden Lübnan'dan kaçan bir "*köktenci kaçak akınına*" uğradığını bildirmektedir.

Papalığın veya Vatikan'ın nihai amacı; Ermeni Hristiyanları Roma'ya geri toplamaktır. E. Feigl'e göre bu sadece boş bir ümit olarak kalacaktır. Çünkü Ermeni Ortodoksların takip ettiği amaçların en başta gelenleri ve en önemlileri milliyetçilik esaslıdır. Bunun çarpıcı bir örneği Lübnan'da 1970'lerdeki kargaşadan beri radikaller tarafından içlerine sızılan ve altı kazılan ve yüz seksen derece yön değiştiren St. Lazar'daki Katolik Ermenilerle ilgilidir. Mihitaristlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı gösterdikleri saygıları tamamen yok edilmiş ve "*körlemesine bir nefretle*" değiştirilmiştir. E. Feigl'e göre bozulma alanında St. Lazar rahiplerinin örneği eşsizdir[67].

Feigl, Venedik Gölü'nde, San Marco ile Lido'nun arasındaki yolun ortasında yer alan küçük St. Lazar Adasının, bir zamanlar Ermeni Ortodoksların zulümleri sırasında Katolik Ermeniler için bir kaçış yeri olduğunu, ancak günümüzde burasının Katoliklik ve evrensel bir kilise ile ilgili her şeyi arkalarında bırakan "*milliyetçi fanatiklerin kovanı ve tamamen Mihitar okulundan, ataları kendi kutsal atalarına kanlı bir biçimde zulmetmiş olanlar tarafından yönetilen bir yer olarak*" bahsetmektedir. Ayrıca Gregoryenlerin, 1707 senesinde halkın gözleri önünde idam ettirdiği Rahip Ter Gomidas Kömür-

67 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 67.

cüyan (Keumurdjian), Papa XI. Pius tarafından 23 Haziran 1929 tarihinde "*Kutlu Ter Gomidas*" olarak aziz mertebesine yükseltilmiştir.

Bugün Mihitaristler Ter Gomidas hiç yaşamamış gibi davranmakta ve "*lanetlenen anısını yok etmek için*" ellerinden geleni yapmaktadır. Roma'daki Katolik-Ermeni kilisesi S. Nicola'da halen Aziz Kirkor Lusavoriç ile Papa Silvester'ın arasındaki bir görüşmenin oldukça çarpıcı bir resmi bulunsa da, Gomidas'ın çağdaş bir resmi tartışma konusu bile edilmeden, ekümenik gayretleri tehlikeye atmamak için kaldırılmıştır. Mihitarist cemaatinin azizlik mertebesine yükseltilen tek üyesi Gomidas, Katolik bir Ermeni'dir. Ermeni Ortodokslar tarafından zulüm görmüş ve idam edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla tamamen politik sebeplerden ötürüde lanetlenmiştir[68].

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere bugün Mihitarisler, sanki hiçbir zaman Ermeni Ortodoksların vahşi, kanlı ve merhametsizce zulmüne uğramamışlar gibi davranmaktadırlar. Hatta aksine örneğin St. Lazar'da satılan yazılarında, Sasun'daki Ermeni ayaklanmasında en korkunç gaddarlıklardan sorumlu bir katil olan Andranik gibi suçluları sırf Ermeni oldukları için yüceltmektedir. Söz konusu esere göre Sasun'daki isyanı bastırmak üzere 13 Nisan 1904'te Osmanlı askerleri gönderilmiştir. Ancak Türkler çok uzun süre direnememiş, ama Andranik'in çetesi Ağustos'a kadar direnmeyi başarmış, sonra da Kafkasya'ya kaçmıştır.

Çatışmaları, daha sonra Ermeni arkadaşlarına kurban sayısıyla gurur duyarak açıkça anlatmıştır. Onun anlattığına gö-

68 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 68-69.

re 1904 senesinde Mayıs – Ağustos aylarında 932 ile 1132 arasında Türk öldürülmüş, buna karşın sadece 19 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Bunlar Ermenilerin verdiği sayılardır. Ancak bu isyan da kayıtlara "*toplu katliam*" olarak geçmiştir. St. Lazar'daki manastırda satılan "*Armenia and San Lazarro*" (Ermenistan ve San Lazarro) adlı kitabın bu tür sözlerle dolu olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı kitaptaki benzer bir tasvir de; "*Taşnaklar: İstanbul'daki bir çeteci eylemi... Doğunun en önemli ve ünlü bankası olan İstanbul Osmanlı Bankasının işinden başka bir şey değildi. Bu cüretkâr olağanüstü eylem Taşnak Partisi tarafından düşünülmüş ve etkili olacağından emin olunarak gerçekleştirilmiştir. Ve beklenen sonucu da göstermiştir. Büyük Batı devletlerinin büyükelçileri isyancılarla görüşüp Osmanlı hükümetinden Ermeni azınlığı için yapılacak reformlar şeklinde alınacak imtiyazlar karşılığında bankayı terk etmelerini istemiştir...*" şeklindedir.

Yine Ermenistan ve St. Lazar kitabında gelmiş geçmiş en acımasız Ermeni teröristlerden birine ait bir görüntü ve "*Çağdaş Ermeni tarihinin en ünlü askerlerinden biri olan General Andranik. Halkının tarihinin en parlak sayfalarından birini yazarak Ermeni nüfusunun direnişini dikkate değer bir beceri ve cesaretle yönetti: 20. yüzyılın başlarında Sasun'un Türk saldırıları karşısındaki savunması*" yazısı yer almaktadır[69].

Keza Mihitarist ruhban grubundan ünlü yazar Alişan, IV. asırdan sonra Ermenistan'ın uğradığı felâketlerden bahseder-

69 E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası,* s. 69.

ken şöyle demektedir; "*Mezhep ve dil açısından yerli Ermeniler ile memleketlerini istila edenler arasına bir nefret perdesi çekildiğinden Ermeniler sevgili vatanlarını koruyabilmişlerdir. Ermeni, memleketinden ayrıldığı veya uzaklaştırıldığı zaman bile vatan sevgisini kaybetmez, mezhep ve dilini iftiharla korur ve gönlünü vatanından ayırmaz. Ermenilerden sonra ortaya çıkan birçok kavim ve millet yok oldu. Ermeniler ise yine vatan sevgileri sayesinde 15 asır zarfında meydana gelen büyük değişiklikler içinde bile kendi varlıklarını muhafazada başarılı olmuşlardır*"[70]. Bu ifadeler kanaatimizce içinde Ermeni fanatizminin tohumlarını barındırmaktadır.

Sonuç olarak şunu ifade etmek gerekmektedir ki Mihitaristler kişisel olarak gerçekten son derece olgunluk içinde eğitim ve ibadet faaliyetleri ile ilgilenmiş ve Türk kültürüne katkı da sağlamış olabilirler. Ancak yukarıdaki tarz ve benzeri içerikli eserlerin yayınlaması, sergilenmesi veya Ermeni vatandaşlarına dağıtılıyor olması, onların gerçekten masum olduklarını göstermekten uzaktır. Mihitaristler de Ermeni siyasal akımına eylem ve terör alanında olmasa bile fikir bazında katkı yapmış ve bu akıma kapılmışlardır. Zaten Mihitarist felsefede Ermeni kimliğini ön plana çıkarma gayreti vardır. Bu noktada Ermenilerin siyasallaşmasından uzak durduklarını söylemek mümkün görünmemektedir

70 BOA, HR. SYS., nr. 2822/43.

SONUÇ

Türklerle ilişkilerinin geçmişi III.-IV. yüzyıllara kadar götürülebilen Ermeniler, Selçuklu devleti zamanından itibaren Türklerle daha yoğun münasebetler içerisinde bulunmuşlardır. Bu süreç içerisinde gerçekleşen Haçlı Seferleri ise gerek gerçekleştiği dönemde gerekse sonraki dönemlerde hem Avrupa hem de Asya milletlerini derinden etkilemiştir. Bu etkileşimin örneklerinden birisi de Ermenilerin Haçlılarla ilişki kurmalarıdır.

Bu seferler sırasında Ermeniler hem Türklere hem de Bizanslılara düşmanlık etmeyi kendi siyasetleri açısından daha uygun bulmuşlardır. Böylece Haçlıların danışmanları veya öncüleri gibi davranmışlar ve uzun süre Haçlılara hizmet eden Kilikya Küçük Ermenistan'ı (1092-1144), Antakya Prensliği (1098-1268), Trablus Kontluğu (1109-1289), Kudüs Krallığı (1100-1187), Saint-Jean d'Acre Krallığı (1191-1291), Edes-Urfa Kontluğu (1098-1144) ve Kıbrıs Prensliği (1192-1570) gibi yarı bağımsız siyasi birimler Haçlı-yerli Hristiyan veya Haçlı-Ermeni işbirliği sonucu ortaya çıkmıştır.

Haçlı seferleri sonucunda yaşanan bir başka önemli gelişme ise Ermenilerin, milli mezhepleri olarak tanımlanan Gregoryen mezhebi haricinde Katolik mezhebine de girmeleridir. Bu mezhep değiştirme, sonraki dönemlerde yaşanacak olan önemli gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur. Bu sayede gelişmeye başlayan Papalık ve Ermeni ilişkileri, sonraki dönemlerde Katolik Avrupalı devletlerin Ermenileri kendi politikalarına göre kullanma ve Osmanlı Devleti'ne müdahale vesilesi olarak görülmüştür.

XVI. yüzyıla ulaşıldığında Papalık ve Avrupalı devletler her türlü çareye başvurarak mücadele ettiği halde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki ilerleyişini önleyememiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler üzerine Papalık, "*eli bayraklı Türk ve Müslüman aleyhtarlığını*" terk ederek, Cizvit ve Fransisken din adamları ve diğer Katolik tarikatları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında Katolikliği yaymak suretiyle, Osmanlı Devleti içinde kendilerine taraftar zümreler oluşturma gayreti içine girmiştir. Bu çalışmalar özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaşmış ve zamanla da sonuçlarını vermeye başlamıştır.

Osmanlı idaresindeki Ermeniler, dini alanda en iyi zamanlarını, 1461-1630 yılları arasında geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından olan Ermeniler eski zamanlardan beri diğer Hristiyan milletlerin ayinlerinden farklı olarak tek inanç üzerinde, kendi hallerinde yaşar giderlerdi. Ancak IV. Murat'ın saltanatına denk gelen 1631-32 yıllarından itibaren Frenk papazlarının Ermenilerin arasında faaliyetlerini daha da artırmalarından ve bazı Ermenileri, kendi kiliselerine davet etmelerinden dolayı Katolik mezhebine geçme-

nin boyutları değişmeye başlamıştır. Ermeniler zamanla Avrupalıların Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarma siyasetine alet olmaya başlamışlardır. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren ise misyonerlerin çalışmaları sonucu, Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında mezhep kavgaları çıkmıştır. İlginçtir ki Ermeniler arasında Şarklı veya Kilikyalı, Gregoryen-Katolik-Protestan gibi cemaatler arasında zaman zaman düşmanlık ve mücadeleler görülmüş olmakla birlikte Türklerle hiçbir zaman en ufak idari veya dini bir anlaşmazlığa rastlanmamıştır.

Bu süreç içerisinde Batılı devletlerin ve Katolik misyonerlerin çalışmalarının en önemli sonucu Sivaslı Mihitar gibi bir Ermine rahibin Katolik olmasıdır. Zaten araştırmamızı Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler üzerine yoğunlaştırmamızın temel sebebi, Mihitar'ın fikir ve faaliyetlerinin, Ermeni milliyetçiliğine katkıları ve Ermeni meselesindeki göz ardı edilemez önemidir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Sivaslı Mihitar gibi bir Katolik rahibin ortaya çıkması, sonraki dönemlerde Ermeniler açısından çok önemli gelişmelerin başlangıcını oluşturmuştur.

Onun ve öğrencilerinin çalışmaları Ermeni ayrılıkçı ve yıkıcı akımının kültürel temellerini oluşturmuştur. XVIII. yüzyılın başlarında Gregoryen Ermenilerin, Katolik milletdaşlarına yapmaya başladıkları baskı ve eziyetler sonucu önce Modon'a ardından da Venedik'te bulunan St. Lazar adasına yerleşen Mihitar ve öğrencileri, bu adada bir Ermeni Akademisi kurmuşlardır. Mihitar'ın bu akademide başlattığı çalışmalar, Ermenileri Batı kültürü ve siyasetiyle daha çok bütünleştirmiştir. Ayrıca Avrupa'daki klasik eserlerin Ermenice'ye çev-

rilmesi sonucunda Batı medeniyeti Ermeniler arasında tanıtılmış, Ermenileri de Batıya kabul ettirmekte çok etkili olmuşlardır.

Bu kurumda verilen eğitimle, Mihitar'ın Ermeniler arasında Ermenilik düşüncesine olan bağlılığı kendisinden sonraki kişilere de esin kaynağı ve yönlendirici bir ideal olmuştur. Mihitar idealini, "*ne inancım için ulusumu, ne ulusum için inancımı feda ederim*" sözleriyle ifade eder. Mihitar, bu ifadesiyle Ermeni tarihçiliğinin babası veya Heredot'u sayılan Horenli Movses Khorenatsi'nin daha önce açıkça formüle etmiş olduğu milli ideolojiye ve onun mezhep ayrımcılığından uzak karakterine sıkı sıkıya bağlı olduğunu da göstermektedir.

St. Lazar adasındaki akademide Ermeni tarihi, coğrafyası, edebiyatı, sosyolojisi vb. konularda yapılan araştırmaların basımı yine burada bulunan matbaada, son derece itinalı bir şekilde ve farklı dillerde yapılmıştır. Bu eserlerden Mihitar tarafından 1727 yılında Venedik'te kaleme alınan ve Ermeni alfabesi ile Türkçe yayınlanan ilk eser olma özelliğini taşıyan "*Turn Keraganutyan, Aşkharhapar Lezun Hayots*" (Yeni Ermenice'nin Dilbilgisine Giriş) adlı eseri burada anmak gerekmektedir. Burada bulunan kütüphane ve müze de Ermenilerle ilgili önemli eserlerin toplandığı ve sergilendiği mekanlar olarak dikkatleri çekmektedir. Venedik'te St. Lazar adasında XVIII. yüzyıldan beri çalışmasına devam eden matbaa 1991 yılında kapanmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre buradaki müzede 150.000 cilt eser, 4.000-4.500'e yakın çoğu Arabistan, Hindistan ve Mısır'dan toplanmış Ermenice el yazması eser bulunmaktadır.

Mihitar'ın 1749 yılında ölümünden sonra onun öğrencileri Mihitaryan birliğini geliştirmişlerdir. Mihitarist cemaat, Avrupa'nın Venedik, Viyana ve Paris gibi merkezlerinde matbaa, okul ve manastırlar kurmuşlar, Ermenileri Batıyla bütünleştirmek için hizmet etmişler, Osmanlı Ermenileri arasında da bu gibi okulların açılmasında öncü rolü oynamışlardır. Venedik'ten sonra Viyana'daki Mihitarist merkezde Mihitar'ın öğrencileri önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. Viyana'daki merkezde bugün bağışlarla birlikte 40.000'i Ermenice olmak üzere 270.000 cilt kadar kitap bulunmaktadır. Bu eserlerden yaklaşık 3.000'i eski dönemlere ait Ermenice el yazması, 10.000'den fazla metin ve Ermenice eser ile Ermeni araştırmaları için kaynaklar bulunmaktadır. Ayrıca 3.000'i Kilikya Ermeni krallığı dönemine ait 20.000 civarında madeni para da müzede sergilenmektedir.

Mihitaristlerin faaliyetleri bu şekilde devam etmekte iken Osmanlı ülkesinde yaşayan Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasında XVIII. yüzyılın sonlarında gerginliğin iyice arttığı görülmektedir. Bu dönemde Katolik Ermeniler, vaftiz, evlenme ve cenazelerini defnetme gibi dini ve sosyal bazı adetlerin Ermeni Patrikhanesinde yerine getirilmemesinden son derece rahatsızlık hissetmeye başlamışlardır. Osmanlı yöneticilerinin bu süreç içerisinde kısaca Katolik misyonerlerin yakalanması ve sınır dışı edilmesi, himayeci devletlere ve bu tür faaliyet içerisinde bulunan kişilere izin verilmeyeceğinin bildirilmesi, Katolikliğe geçenlerin sürülmesi, yurt dışında basılan ve ülke içine getirilen, zararlı görülen kitapların yasaklanması, ele geçirilenlerin imhası gibi tedbirler aldıkları görülmektedir.

Ancak 1830 yılında dönemin siyasi şartları ve özellikle de Fransa'nın, Osmanlı üzerindeki baskısının bir sonucu olarak Katolik cemaati devletçe tanınmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kısım Ermeniler, Eçmiyazin ve Sis katagigoslukları yanında, Roma ve Fransa'nın politik koruyuculuğu altına girmişlerdir. Bu durum kısa süre sonra Ermenileri, Avrupalı devletlerin politikalarının bir parçası haline getirmiştir.

Mihitar'ın milliyetçi fikirleri sonraki dönemlerde öğrencileri tarafından devam ettirilmiş, bu durum Ermeni hareketinin siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Mesela 1870-1880 yıllarında Ermeni "*milliyetçiliğinin en hızlı savunucusu, kuramcısı, uygar cemiyetin önderi, kahramanı*" kabul edilen Grigori Artsruni, Ermenice'yi, Venedik'te Mihitarist Ermeni manastırında öğrenmiştir. O, Ermeni milliyetçiliğinin teorisyeni olarak kabul edilmekte ve yaklaşımı ırkçılığa ve işbirlikçiliğine dayanmaktadır.

Mihitar ve öğrencilerinin Ermeni terörüne katkıları konusunda tartışmalar vardır. Ancak Mihitarist felsefede Ermeni kimliğini ön plana çıkarma gayreti bulunmakta olup, Mihitaristler, Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine yıkıcı faaliyetler içerisine girmesinde kültürel ve fikirsel açıdan katkı sağlamış, kendilerini zamanla Ermeni siyasal akımına kaptırmışlardır. Zaten Ermeni topluluğuna ait her türlü eserin yayınlaması, sergilenmesi veya Ermeni vatandaşlarına dağıtılıyor olması, onların Ermeni terörüne katkı konusunda masum olduklarını göstermekten uzaktır.

Böylece Mihitar'ın yaptığı çalışmalar ve attığı temeller, sonraki dönemlerde Ermenilerin, Osmanlı aleyhine hareketle-

rinin zeminini oluşturmuş ve Ermeni meselesinin siyasallaşmasını sağlamıştır. Sorunun 1915 yılında ulaştığı noktada Mihitar ve öğrencilerinin katkıları yanında bunlara ilave olarak Fransız İhtilalinin, Batılı devletlerin kışkırtmalarının, Ermeni kilisesinin çalışmalarının, misyoner faaliyetlerinin ve benzeri olayların, meselenin ortaya çıkmasını hazırlayan olaylar zincirini oluşturduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Mihitaristlerin tehcirden önce özellikle Katolik Ermenilerin Amerika'ya göç ettirilmelerinde önemli roller oynadıkları da anlaşılmaktadır. Bu durumu Katolik Ermenilerin Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu karışık ortamdan uzaklaşma çabası ve düşüncesi olarak değerlendirmek mümkündür. Mihitaristlerin bu vakitlerde artık iyice kurumsallaştıkları ve güçlendikleri de anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti tarafından uzunca bir süre tanınmayan ve Gregoryen Ermenilere nazaran şüpheyle yaklaşılan Katolik Ermeniler, tehcir süreci içerisinde genel olarak, ne Rusların entrikalarına, ne terörist Ermeni örgüt ve partilerine, ne de Protestan misyonerlerine karışmamışlardır. Bu sayılan grupların hepsi Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süre başını ağrıtan, Ermeni ayaklanmalarının ve Doğu Anadolu'daki Ermeni halkın zorunlu olarak göç ettirilmesinin zeminini hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti de hernekadar Mihitar ve tarikatı ile Katolik ve Protestan Ermenilerin fikir bazında meselede rollerinin olduğunu bilse de eylem ve terör olaylarına şahsen katılmadıkları gerekçesiyle ilk zamanlarda onları zorunlu göç kapsamından muaf tutmuştur. Fakat sonraları onlardan bazıları da terör olaylarına katıldıkları için göçe tabii tutulmuşlardır. Bu

tutum, Osmanlı'nın bütün Ermenileri aynı kefeye koymadığının veya en azından toptan bir suçlamaya gitmek istemediğinin bir göstergesi olarak algılanmalıdır.

Sonuç olarak Türk-İslam tarihi açısından geçmişi Haçlı Seferleri dönemine veya daha önceki dönemlere kadar götürülebilen misyonerlik faaliyetleri ve sömürgeci oryantalist bakışın, aradan geçen uzun zamana rağmen halen devam ettiği söylenebilir. Bu bağlamda basın yayın organlarına da yansıyan ve 2007 yılının Ekim ayında gerçekleştirilen, Müslüman, Musevi, Hristiyan ve Mecusiler dahil dünya dini liderlerinin bir araya geldiği dinler arası diyalog toplantısında, Roma Katolik Kilisesi'nin Dünya Misyonerlik Günü'nü kutlamakta olduğunu hatırlatan Papa 16. Benedictus, Hristiyanlığı tüm dünyaya yayma konusunda Katoliklik dışındaki Hristiyanların da gayret göstermeleri gerektiğini belirterek, "*Tüm insanlığın Hristiyanlaştırılması hususunda, her kilise aynı derecede sorumludur. Kiliseler arasındaki bu işbirliği, 50 yıl önce Papa 12. Pius'un mektubuyla da güçlendirilmiş bulunmaktadır. Zorluklarla yüz yüze olan, çoğu kez takibata maruz kalan, papazlarıyla, rahibeleriyle, sivilleriyle misyonerlik cephesinde çalışanlardan da dualarımızı esirgemeyelim*"[1] diyerek misyonerlik çalışmalarının hiç bitmediğini ifade etmiştir. Bu sebepten millet olarak uyanık ve tedbirli olmak zorundayız.

1 http://www.ntvmsnbc.com/news/423688.asp (22.10.2007).

EKLER, RESİMLER ve BELGELER

Resim – 7, 8 Sivaslı Mihitar

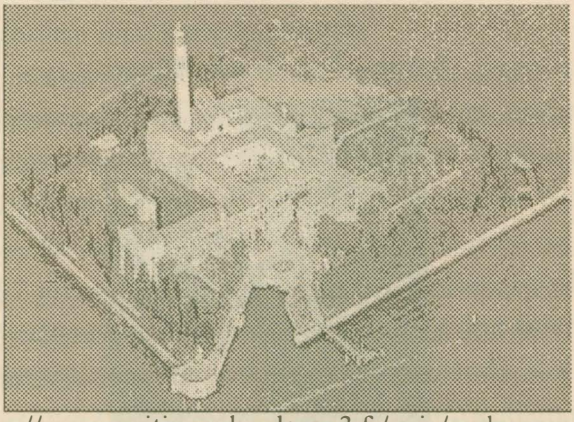

E. FEİGL, *Ermeni Mitomanyası*, s. 41.

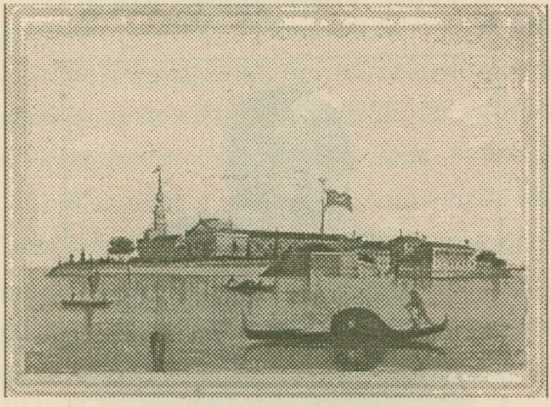

http://ercole.net/hayaser/mechitaristen/ger/index.asp (21.11.2007).

Resim – 9, 10 St. Lazar Adasındaki Ermeni Akademisinin Görüntüleri

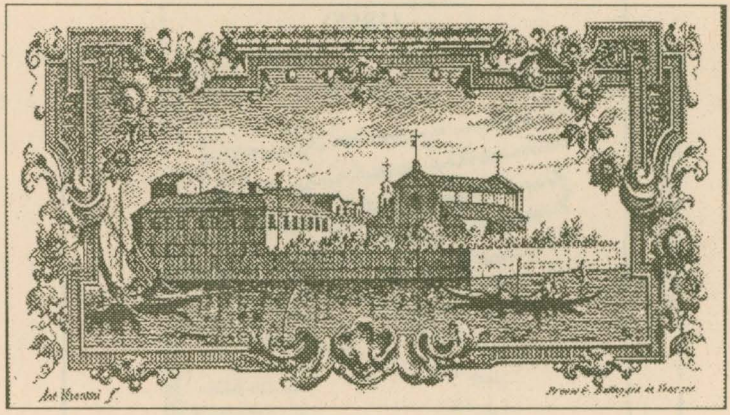

http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (27.09.2007).

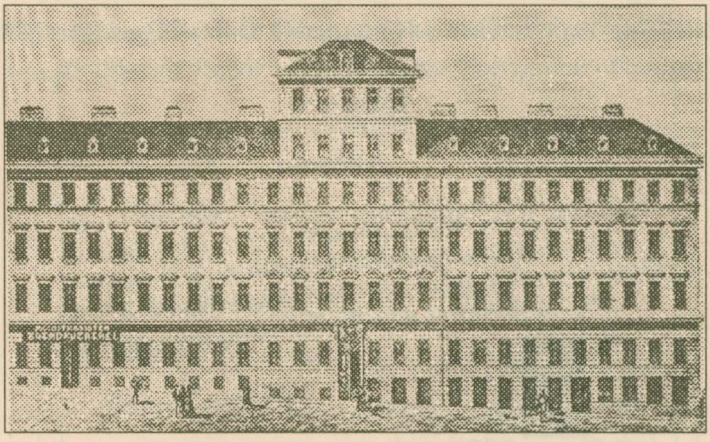

http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Venice_San_Lazzaro_degli_Armeni.jpg (27.09.2007).

Resim – 11 St. Lazar Adasındaki Ermeni Akademisine Ait Görüntü

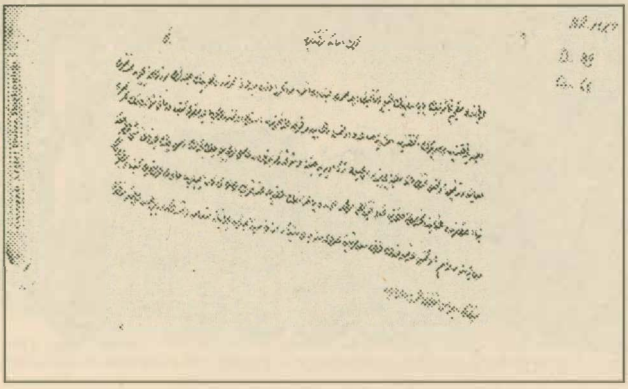

Resim – 12 Viyana'daki Mihitairst Manastırın Görünümü

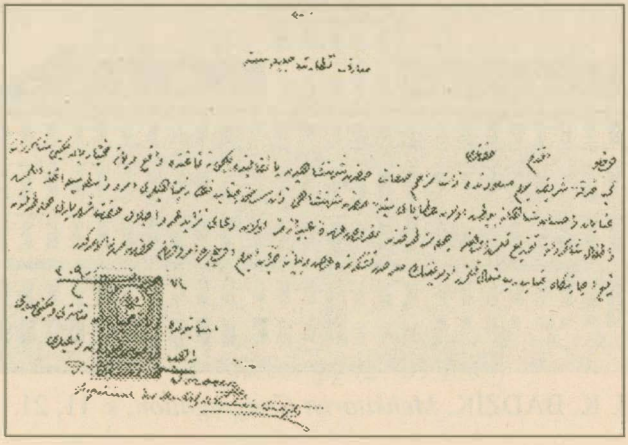
S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 11, 21.

Belge – 1 Viyana'daki Katolik Papazlarının Telif Ettikleri ve Satılmak Üzere Gönderilen Kitapların Kontrol Edilmesi (1855)

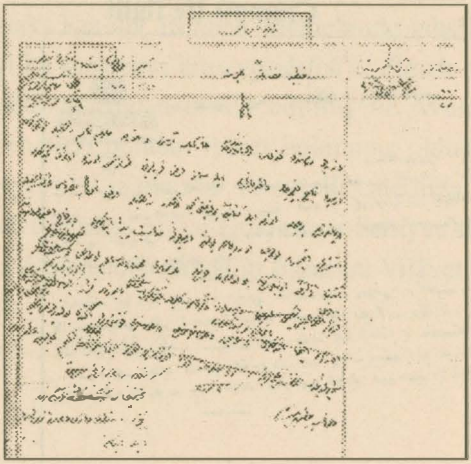
BOA, HR.MKT., nr. 66/99.

Belge – 2 İstanbul'da Viyana Mihitaryan Manastırı Mektebi'ne Yapılan İhsan-ı Şahaneden Dolayı Teşekkür(1892).

BOA, Y.PRK.MF., nr. 43/2.

Belge – 3 Mihitarist Rahiplerinin Bahçecik, Adapazarı vb. Bölgelerinde Dolaşmalarının Sakıncalı Olduğu (1900)

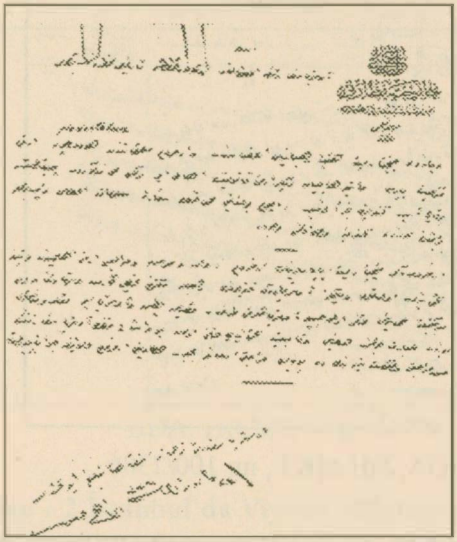
BOA, DH.MKT., nr. 100/2386.

Belge–4 Pangaltı'daki Okulun Bahçesinde Bulunan Kilisenin İzinsiz Olarak Tamir ve Genişletme Çalışmaları Hakkında (1902)

BOA, DH.MKT., nr. 20/580.

Belge – 5 1915 Yılındaki Gelişmeler Üzerine Avusturya Elçiliğinin Erzurum'daki Mihitarist Ermenilere Sahip Çıkması İle İlgili

Bâb-ı Âlî
Hariciye Nezâreti
Umûr-ı Siyâsiyye Müdüriyet-i Umûmiyyyesi
Mühimme Kalemi

Avusturya Sefâreti'nden i'tâ olunan 6 Kânûn-ı evvel sene 915 tarihli muhtıranın tercümesi.

Viyana'da Mıhıtarist Hey'et-i Ruhbâniyyesi a'zâsından ve Erzurum mülhakâtından Hodorçor (Hodortchaur) Ermeni Katolik Papazı Mathieu Hudjian diger Ermeni katolik ahâlî ile birlikte mahal-i mezkûrdan çıkarılmıştır. Birkaç aydır kendisinden haber alınamıyor. El-yevm bulunduğu mahal hakkında sefârete ma'lûmât i'tâsı ve emin bir mahalle yerleşmek üzre kendisine müsâ'ade olunması mercûdur.

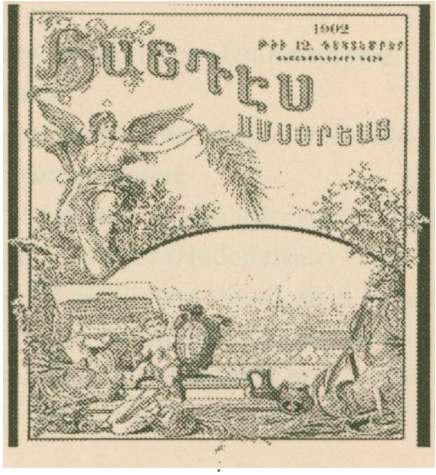
Erzurum'daki Mıhıtarist papazlarının Erzurum, Van ve Muş ve havâlîsi Ermeni ahâlîsinden ve teb'a-i Osmâniyyeden oldukları ve yalnız Avusturya'daki Katolik Ruhban Mektebinde tahsîl görmüş ve şehâdetnâmeleri bu mektebin himâyesini hâ'iz olmak hasebiyle Avusturya Hükûmeti tarafından tasdîk edilmiş ve Avusturya ile ta'alluk ve münâsebetleri bundan ibâret bulunmuş olduğu ve tâbi'iyyet-i Osmâniyyeyi hâ'iz olan bu ve emsâli hakkında Avusturya Sefâretinin hakk-ı mürâca'atı ve Hükûmet-i Seniyye'nin de bu yolda mürâca'atı is'âfa mecbûr olmadığı Erzurum Vilâyetinden cevâben bildirilmiştir.

BOA, HR. SYS., 2881/41-2.

Resim – 13 Viyana'da Basılan İlk Kitabın Kapağı-Trieste'den Viyana'ya Seyahat

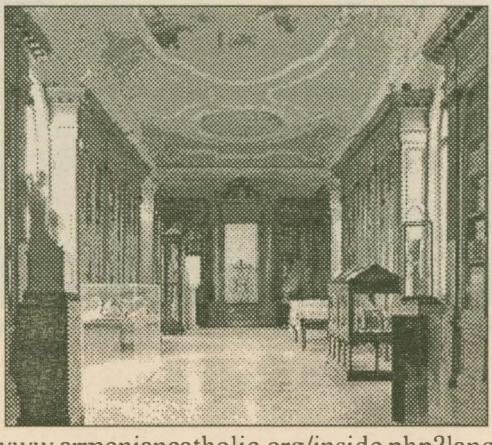
Resim – 14 Süreli Yayınlardan "Handes Amsorya"nın 1902 Aralık Sayısının Kapağı

S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 19, 45.

Resim – 15, 16 St. Lazar Kilisesi ve Müzesinden Görünümler

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=431 (21.08.2007).

Resim – 17, 18 Viyana'daki Kütüphaneden Görünümler

S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 58-59.

Resim – 19, 20 Mihitarist Matbaasında 1849 Yılında Basılmış Macar Paraları

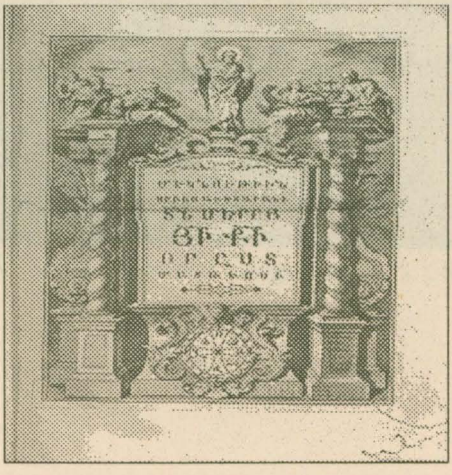

S. K. BADZİK, *Mehkitarist Congregation*, s. 37.

Resim – 21 Mihitar'ın "Parkirk Haygazyan Lezvi" Adlı Eserinin 2. Cildine Ait Görüntü

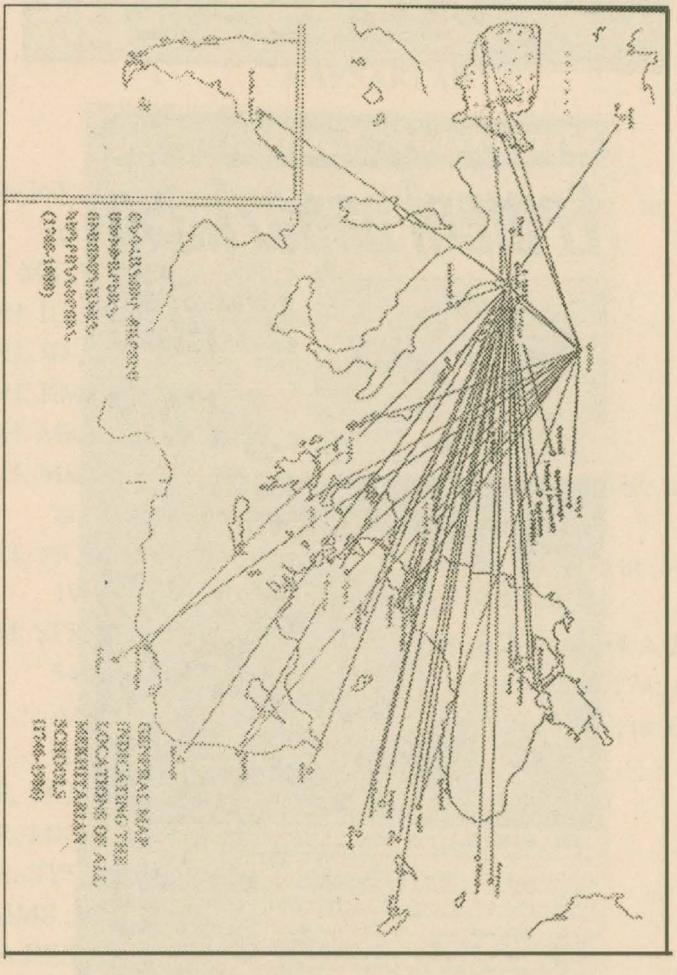

Resim – 22 Mihitar Tarafından Yazılan Matta İncili'nin Tefsiri Adlı Esere Ait Görüntü

Özel Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi Arşivi

Harita–1 1746-1986 Yılları Arasında Mihitaristlerin Açtıkları Okulları Gösteren Harita

Dajad YARDIMYAN, *Mihitaryanların Ermeni Kültürü ve Ermeni Bilimi Üzerine Olan Katkıları*, Mihitaryan Yayınları, Los Angeles 1987, s. 34-35.

Resim–23 16 Şubat 1982 Tarihli Hürriyet Gazetesi'nin Haberi

16 Şubat 1982 Salı tarihli "*Hürriyet*" Gazetesi, Yıl 34, Sayı, 12160.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (Fon Kodu, nr. Dosya nr./Gömlek nr.)

A. MKT. MHM., nr. 642/2, 698/16.

DH. İD., nr. 30-1/37-1, 2, 3.

DH. İD., nr. 116/33-1, 2, 3, 4.

DH. KMS., nr.48/31.

DH. MKT., nr. 100/2386, nr. 20/580.

DH. MKT. nr. 36/1541; nr. 39/191; nr. 2/746; nr. 45/532; nr. 74/7; nr. 79/1950.

DH. MUİ., nr. 12-2/46-2; 66-2/22-10; nr. 66 2/22-17; nr. 66-2/22-19; nr. 66 2/22-4; nr. 66 2/22-6; nr. 52/45/-1.

DH. ŞFR., nr. 54/55; nr. 54-A/252; nr. 54-A/276; nr. 54-A/290; nr. 54-A/373; nr. 54-A/373; nr. 55/265; nr. 55-A/174; nr. 55-A/27; nr. 56/172; nr. 77/96; nr. 96/303; nr.63/157; nr. 64/136; nr. 64/136; nr. 93/57.

HR, MÜ., nr. 43/34.

HR. MKT., nr. 66/99.

HR. SYS., nr. 2822/43; nr. 2881/41-2.

İ.MMS., nr. 5727/132.

Y.A.RES., nr. 4/56.

Y.PRK.AZN., nr., 57/23; nr. 30/15.

Y.PRK.MF., nr. 43/2.

Y.PRK.SGE., nr. 105/11.

Kitaplar

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi),* C. I, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994.

AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi,* C. I, Tarih Vakfı-Yapı Kredi yayını, (Yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri, XVIII. ve XIX. Asırda,* TTK yayını, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

AKİAN, Mikael, *Mihitar'ın Hayatı,* [Mihitar'ın Doğumunun 300. yılı (1676-1076)], Mihitaryan Madeneshar (Yayınları) No: 1, Imp G. Doniguian & Fils, Beyrut Lübnan, 1976. (Ermenice).

AKTER, Ahmet, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

AYDIN, Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık,* TDV Yayını, Ankara 1995, s. 22.

BADZİK, Stephen K., *Mehkitarist Congregation in Vienna a Histrorical Survey,* Mekhitarist Press in Vienna, Austria 1991.

BARDAKJIAN, Kevork B., *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship,* Middle Eastern Department, Harvard College Library, 1976.

BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830),* (yayınlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü yay., 1995.

BURNABY, Fred, *At Sırtında Anadolu, On Horseback Through Asia Minor;* (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (çev. Yıldız Moran),* E Yay., 3. Baskı, İstanbul 1994.

ÇARK (ÇARKÇIYAN), Rh. Y.Gamidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953),* Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü,* 1915-1917, TTK yayını, Ankara 2005.

DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi,* 5. baskı, IQ Kültür Sanat yayıncılık, İstanbul 2006.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* C. 1-2, Eser Kültür Yayını, İstanbul 1977.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri: Meşrutiyetten Önce ve Sonra, (yayına hazırlayan, Mehmet Kanar), Der yayınları, İstanbul 2001.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi,* Ağaç yayıncılık, İstanbul 1992.

FEİGL, Erich, *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkarıyor, Ermeni Mitomanyası, Ermeni İfratı, Sonuçları ve Tarihi İçeriği,* (çev.) Can Ceylan, (Eser Sahibinin Kendi Yayını), 2007.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler,* Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

GÜNDÜZ, Şinasi -Mahmut AYDIN, *Misyonerlik Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri,* Kaknüs yayını, İstanbul 2002.

GÜNGÖR, Erol, T*ürkiye'de Misyoner Faaliyetleri,* Ötüken yayını, İstanbul 1999.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası,* Rüstem yayınevi, Beşinci basım, İstanbul 2001.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918),* TTK yayını, Ankara 2001.

HAMMER PURGSTALL, Baron Joseph Von, *Osmanlı Devleti Tarihi,* C. VII, (yay. haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler,* İstanbul 1976.

KARABEKİR, Kâzım, *Ermeni Dosyası,* (yay. haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 1994.

KARİNYAN, A. B., *Ermeni Milliyetçi Akımları,* (çev. Arif Acaloğlu), Kaynak yayınları, 2. basım, İstanbul 2006.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler,* Asam yayınları, Ankara 2000.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları,* Arba yayınları, İstanbul 1989.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri,* Altınok matbaası, Ankara 1976.

KURKJİAN, Vahan M., *A History of Armenia,* The Armenian General Benevolent Union of America yayını, 1958.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı,* 1878-1897, 2. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986.

MUALLİM CEVDET (İNANÇALP), *Mektep ve Medrese,* (Hazırlayan Erdoğan Erüz), Çınar yayınları, İstanbul 1978.

MOLTKE, Feldmareşal Helmuth Von, *Türkiye Mektupları,* (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

NALBANDİAN, Louise Ziazan, *The Armenian Revolitionary Movement of the Nineteenth Century; The Origins and Devolopment of Armenian Political Parties,* (Stanford University PHD.), (UMI Dissertation Services), Ann Arbor 1959.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar),* Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999.

ÖZDEMİR, Hikmet - ÇİÇEK, Kemal vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç,* Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2004.

PAMUKCİYAN, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar,* Ermeni Harfli Türkçe Metinler, C. II, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.

Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, C. III, yay. haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

PERİNÇEK, Mehmet, *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması,* 2. basım, Kaynak yayınları, İstanbul 2006.

POLVAN, Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* C. I, MEB yayını, İstanbul 1952.

SÂMİ, Şemsettin, *Kâmûsu'l-A'lâm,* C. 4, Tıpkı Basım, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati,* Enderun Kitabevi yayını, 2. baskı, İstanbul 1986.

SLADE, Adolphus, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karadeniz" Seferi,* (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, [ş-y], 1945.

ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı,* Gökkubbe yayını, İstanbul 2007.

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri, IQ Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2007.

ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları,* Ötüken yayını, İstanbul 1988.

TOPALİAN, Fr. Mesrop, *The Marian Poetry of Mekhitar of Sebaste,* Mariam 2, Impremeria Modern Kreim, Anjar 2007.

TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar,* Akçağ yayını, Ankara 1991, s. 231.

URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası,* Kamer Yayınları, İstanbul 1998.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. III/II. Kısım, TTK yay. Ankara 1988.

YARDIMYAN, Dajad, *Mihitaryanların Ermeni Kültürü ve Ermeni Bilimi Üzerine Olan Katkıları,* Mihitaryan Yayınları, Los Angeles 1987. (Ermenice)

YILMAZ, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti,* Selçuk Üniv. yay., Konya 2001.

ZEKİYAN, Boğos Levon, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği,* (çev. Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul 2001.

Makaleler

AHMET REFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası (Hazine-i Evrak Vesaikine Nazaran)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* No: 5 (82), 14. sene, (Eylül 1340), s. 257-276.

"Benedictus", md., *Ana Britannica,* C. V, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 128.

"Mığitar" md. *Meydan-Larousse,* C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 718.

"Mıkhithar", md., *Ana Britannica,* C. XXII, Ana Yayıncılık ve Encyclopedia Britannica yayını, İstanbul 1994, s. 356.

"Misyoner" md. *Meydan-Larousse,* C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 842-843.

AÇIKSES, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 935-947.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM),* S. 3, Ankara 1992, s. 1-16.

"Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmajı", I. *Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu,* (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336-352.

"Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986),* C. V, Türk Tarih Kurumu (TTK) yayını, Ankara 1994, s. 2121-2145.

ARIKAN, Zeki, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim,* (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 51-54.

AYDINER, Mesut, "Koca Râgıp Paşa Döneminde Osmanlı Ermenileri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 28-77.

CÖHCE, Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları,* C. 2, Sayı 8, (Kış 2003), s. 37-67.

DEMİREL, Ömer, "Sosyo-Ekonomik Açıdan Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler,* C. III, (yay. haz. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. yay., Kayseri 2007, s. s. 493-502.

DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız, "Bir Başka Açıdan Ermenilerde Din", *Ermeni Araştırmaları,* C. 4, S. 14-15, Yaz - Sonbahar 2004, s. 115-130.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 145-161.

FEİGL, Erich, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları,* Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 65-88.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 35-43.

"Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 633-638.

İLTER, Erdal, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim,* (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 75-89.

KANTARCI, Şenol, "Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu: Başlangıçtan Lozan'a", *Ermeni Sorunu El Kitabı,* (Genişletilmiş İkinci Baskı), (Şenol Kantarcı, Ömer Kasım vd.), TEİMK ve ASAM yayını, Ankara 2003.

KARABEKİR, Kazım, "Ermeniler Nerden Geldiler, Nereye Gidiyorlar (VI)", *BTTD,* S. 23, (Ocak 1987), s. 72-75.

KHAN, Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 171-181.

KILIÇ, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", Yeni Türkiye, *Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II., S. 38, Yıl: 7 (Mart-Nisan 2001), s. 726-734.

KOPTAŞ, Rober, "Ermeni Harfleriyle Türkçe", *Tarih ve Toplum,* C. XXXIX, S. 230, (Şubat 2003), s. 12-17.

KUZUCU, Kemalettin, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri,* C. I, (yay. haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2003, s. 517-528.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 692-701.

MAHİROĞULLARI, Adnan, "Sivas'ta Beş Amerikalı Misyoner", *Tarih ve Düşünce,* (Şubat 2001), S. 16, s. 35-39.

"XIX. Yüzyılda Sivas ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri", *Türk Yurdu,* (Aralık 1999-Ocak 2000), C. 19-20, S. 148-149, s. 526-530.

MUALLİM CEVDET (İNANÇALP), "Ermeni Mesâi-i İlmiyesi: Venedik'te "Saint Lazare" Dervişleri Akademisi", *Muallimler Mecmuası,* (Eylül-1924), Sayı 23, s. 764-778.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Ermenileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, S. 38, Yıl: 7, (Mart-Nisan 2001), s. 630-632.

ÖZTÜRK, Necdet, "Osmanlı Toplumunda Hoşgörü Kültürü ve Ermeniler", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 13-27.

PAMUKCİYAN, Kevork, "Mıkhitharistler Hakkında", *Tarih ve Toplum,* 28, (Nisan 1986), s. 46-47.

PERİNÇEK, Mehmet, "İlk Teorisyeninin Ağzından Ermeni Milliyetçiliğinin Kökleri", *Cumhuriyet, Strateji,* 29 Ekim 2007 Pazartesi Parasız Özel Ek, Yıl: 4, S. 174, s. 20-21.

SAĞIRLI, Abdurrahman, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler;* C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, s. 151-152.

SERBEST, Murat Bürkan, "Osmanlı'da Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler;* C. III, (yay. haz. M. Metin Hülagü vd.), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2007, ss. 272-279.

SEVİM, Ali, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 595-602.

SEZER, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı,* C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 181-191.

"Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 948-960.

ŞAHİN, Gürsoy, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rolleri Üzerine bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı,* C. VII, S. 1, Haziran 2005, s.184-207.

ŞAKİROĞLU, Mahmut, "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883- 1935", "Ermeni Mesâ'î-i ilmiyesi Venedik'te Sain Lozare Dervişleri Akademisi", *Tarih ve Toplum,* 23 (Kasım 1985), s. 21-27.

"Yine Mıkhitaristler", *Tarih ve Toplum,* 30, (Haziran 1986), s. 2.

ŞAŞMAZ, Musa, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu,* (edt. Hasan Cemal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2000, s. 93-104.

ŞİMŞİR, Bilâl N., "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri,* (24-26 Nisan 1985), Sıvas, Cumhuriyet Üniv Yay. No. 17, Sivas 1986, s. 77-102.

ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. III, S. 2, (Aralık 2001), Afyon 2001, s. 1-6.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları Ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 10, Yıl : 2001, s. 13-30.

TOZLU, Necmettin, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu,* Özel Sayısı II, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. s. 920-934.

TURAN, Ömer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı,* C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 204-214.

ULU, Cafer, "Cumhuriyet Türkiyesinde Siyaset ve Parlamentoda Ermeniler", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu,* (edt. Bülent Bekar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu), IQ Kültür Sanat Yayını, s. 411-421.

WHOOLEY, John, "The Armenian Catholic Church: A Study In History And Ecclesiology", *The Heythrop Journal,* Volume (C.) 45, Issue (S.) 4, October 2004, p. (s.) 416-434.

Yurt Ansiklopedisi, "Sivas" md., C. IX, s. 6858, 6865.

Internet Kaynakları

"Mechitarists" http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7794 (28.09.2007).

http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Venice_San_Lazzaro_degli_Armeni.jpg (27.09.2007).

http://ercole.net/hayaser/mechitaristen/ger/index.asp (21.11.2007).

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts/KURARM/home.html) (28.10.2007).

http://www.armeniancatholic.org/inside.php?lang=en&page_id=431 (21.08.2007).

http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2265.2004. 00264.x (19.11.2007).

http://www.bolsohays.com (11.10.2007).

http://www.bolsohays.com/webac.asp?referans=4 (05.09.2007).

http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=7794 (29.09.2007).

http://www.mekhitarists.org/mekhitar.html (21.08.2008).

http://www.ntvmsnbc.com/news/423688.asp (22.10.2007).

http://www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

http://www.vgm.gov.tr/vakiflarhk/cemaat.asp (29.09.2007).

http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm (29.09.2007).

Map of San Lazzaro Island, "http://www.armeniapedia.org/index.php?title =San_Lazzaro_Island", (20.09.2007).

Mechitar, http://www.newadvent.org/cathen/10102a.htm (20.09. 2007).

Mekhıtar (1676-1749) His Life, http://www.mekhitarists.org/mekhitar.html (29.09.2007).

DİZİN

ABD 9, 160, 212, 227
Abdülhak Hamid 135
Adana 46, 113, 192, 206-210, 216
Adapazarı 205, 215
Afyonkarahisar 4, 16, 215, 225
Ahılkelek 190
Akdamar adası 31
Aleksandır 55
Almanya 40, 57
Amasya 73, 82
Amsterdam 102, 123, 133, 152
Andranik 230-231
Ani şehri 30
Ankara 4, 9, 17, 19, 22, 33-34, 36, 38, 41-42, 46, 49, 66, 73, 126, 186-187, 191, 200, 205, 212-213, 216, 219-220, 223-224
Antakya Prensliği 28, 233
Apkar (Abgar) Tıbir 55
Avusturya 34, 38, 71, 114, 122-123, 142, 149, 165, 168, 172, 181-182, 189, 191, 215, 218-219, 226
Aydın 2, 19, 29, 83-85, 99, 106-107, 115, 117, 124-126, 146-147, 149-150, 159, 165, 215
Bakü 133, 152
Başpiskopos Hovagim 36
Benedikt 85, 121, 150, 174
Berlin Konferansı 212
Bible Land 11, 21
Birecik 206, 215
Birleşmiş Kardeşler 44
Bitlis 24, 52, 216, 220
Bizans 18, 25-30, 34-36, 39-40, 144, 233
Bolu 97, 215
Bombay 152
Bosna-Hersek 212
Budapeşte 227
Bulgaristan 159-160, 212
Bursa 36, 46, 52, 181, 215
Bükreş Anlaşması 183
Cambridge 227
Canik 215-216
Ceneviz 37, 45-46, 51
Cenevre 133, 152
Cizvit 41-43, 45, 63-66, 76, 81, 87-88, 108, 207-208, 234
Culfa 59
Çanakkale 215
Çukurova 28, 30-31, 33, 45, 55, 113
David Bey 58
Deutsche Orient Bank 215
Diyarbakır 211, 216-217, 220
Doğu Katolikleri 50, 109
Dominiken 43-44, 47, 52, 56
Dvin 22
Eçmiyazin 31-33, 54, 56, 58-59, 63-64, 69-70, 76-77, 108, 133, 153, 169, 175-176, 181, 184, 192, 238
Edessa 20, 29
Edirne 64, 215
Efendi 178, 181, 184, 187-189,

193, 207, 228
Elazığ 216-217, 220
Erivan 31-32, 59, 76, 136, 152
Ermeni Gregoryen Kilisesi 23-24
Ermeni kıralı Senekerim 29
Ermeni Ortodoks 23, 215, 229-230
Erzincan 220
Erzurum 76-78, 82, 108, 165-166, 189, 215-216, 218-220
Eskişehir 41, 216
Fatih Sultan Mehmed 36
Floransa 46-47
Fransa 38, 40-43, 45, 48-51, 57, 59-60, 63-64, 71, 86-89, 91, 100, 168-172, 182-183, 189-192, 200, 203-204, 206-207, 210, 238
Fransisken 39, 42-44, 65, 206-208, 234
Fransız İhtilali 212, 239
Frerler 43
Galata 39, 50, 52, 65, 81, 88, 90, 93, 226
Germiş 215
Gomidas Kömürcüyan 176, 229
Gregor Lusavoriç 19
Grigori Artsruni 116-117, 238
Haçlı Seferleri 27-28, 33, 41, 44-46, 96, 130, 233-234, 240
Hakkari 203
Halep 32, 65-66, 80, 101, 174, 206, 208, 215-217, 219
Hindistan 58, 110, 155, 160, 236
I. Mahmud 171
II. Basil 28-30
II. Kılıç Arslan 26
II. Mahmud 40, 186, 190-191
III. Selim 182
İngiltere 38, 40, 50, 58, 172, 224
İran 19, 22, 31, 37, 53-54, 58-59, 123, 160, 186, 203
İsfahan 59, 152
İskenderiye 17, 56, 152
İskenderun 80
İspanya 42, 64, 182, 207, 210
İspir 166
İsrail Ori 58, 117
İstanbul 2, 4, 6, 17-19, 22, 24, 26, 29, 31-33, 35-37, 39-41, 43, 46-53, 55-66, 68-71, 74-76, 81-85, 87-94, 96-97, 101, 104, 108, 110, 117-118, 121, 123, 146, 153-155, 159, 161-165, 169, 172, 174, 176, 179-188, 190-193, 195-196, 199-201, 224-225, 227, 231
İtalya 38, 40, 62, 64, 100, 109, 122, 139, 146, 149, 156, 162, 200
IV. Agop 56
IV. Innocent 26
IV. Murat 61, 67, 178, 234
IV. Pius 153
IX. Gregori 26
İzmir 43, 66, 94, 131, 164-165, 169, 215
Joseph Emin 58
Kafkasya 37, 54, 230
Kalküta 152

Kalvenist 67
Kapadokya 29-31
Kapusin (Kapuçin) 43
Karabağ 56, 58
Karesi 216
Kastamonu 215
Kayseri 26, 29-30, 32, 61, 73, 216
Keldani 27, 34, 47-48, 183
Keldaniler 27, 47
Kıbrıs Prensliği 28, 233
Kigemes Galanus 52
Kilikya 28-31, 33, 44-46, 112, 131, 133, 137, 174, 176, 195, 207, 233, 235, 237
Kilikya Küçük Ermenistan 28, 233
Kıpçak 112-113, 147-148
Konya 48, 215, 221
Kozan 31-32, 207
Köprülü Fazıl Ahmet Paşa 64
Kral Abgar 20
Kudüs 17, 28, 32, 80, 89, 96, 123, 152, 172, 209, 233
Kudüs Krallığı 28, 233
Kuzey Suriye 29
Kütahya 36, 46, 166
Londra 123, 133, 152
Lord Byron 110-111, 139
Los Angeles 161, 227
Lusignan Hanedanı 44
Madras 152, 155
Maruni 65, 183
Massachusetts 227
Melki 27, 47, 77
Mezopotamya 29, 31
Mikail 54
Milan Fermanı 17
Modon 92-96, 235
Mora (Morea) 92
Moskova 133, 152
Mustafa Kemal Atatürk 224
Nahcivan 47, 169
Namık Kemal 135
Napolyon 100, 109, 122
Nasturiler 27
Nerses Varjabetyan 200-202
Nevyork 133, 152
Niğde 216, 225
Oltu 82
Orhan Bey 36
Osmanlı Bankası 217, 231
Pangaltı 74, 104, 164, 226
Paris 50, 56, 89, 103, 123, 125, 133, 147, 151-152, 162-163, 237
Pasin 77-78
Pera (Beyoğlu) 50
Père 52, 56, 169
Reisülküttab Âtıfzade Ömer Vahid 178, 180
Rodos 182
Roma 17-19, 21-22, 26-27, 33-34, 39-40, 45, 47-48, 55, 57, 60, 63-64, 71, 78, 80-81, 83, 90, 94-95, 98, 129, 133-134, 143, 146, 153, 175, 192-194, 196, 211, 229-230, 238, 240

Saint-Jean d'Acre Krallığı 28, 233
Sakız Adası 88
Salmaslı Stepanos 54
Samatya 36, 62, 91, 226
Selanik 50
Sevan 77
Singapur 152
Sinop 82
Sırakonaklar 166
Sivas 1-2, 4, 13-15, 19, 21, 23, 26-27, 29-31, 33, 35, 37, 41, 43, 45-47, 49, 51, 53-55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73-75, 77-83, 85, 87, 89-91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123-125, 127, 129, 131, 133-135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 197, 201, 203, 205, 207, 209, 211, 213, 215-217, 219, 221, 223, 225, 227, 229, 231, 235, 237, 239
St. François manastır 39
St. Lazar adası 96-97, 109, 149, 229
Sultan Alparslan 30
Sultan Keyhüsrev 26
Sultanşah 55, 153
Sulu Manastır 36, 91, 175
Suriye 26, 29, 31, 41, 48, 50, 66, 79, 127, 160
Surp Nişan Manastırı 75, 78, 80
Süryaniler 27, 65
Şah Abbas 59
Şazi Murat 56
Şinasi 19, 40, 135
Tekirdağ 215
Tiflis 58, 117, 133, 152, 184
Tokat 46, 55, 73, 82, 152-154
Trablus Kont 28, 233
Trabzon 82, 166, 189, 215-216, 220
Trieste 115, 122-123, 149, 161-162
Urfa 20, 28, 206, 215-216, 233
Van 4, 24, 29, 31-32, 40, 43-45, 47, 49, 53, 55, 59, 68, 76-77, 88-89, 136, 142, 152, 169, 185, 202-204, 213, 216, 218, 220, 225
Varşova 152
Vaspurakan 29-30
Vatikan 45, 67, 98, 148, 190, 192, 229
Venedik 6, 15, 39, 42, 45-46, 51, 55, 57, 62, 84, 92-97, 99, 101-102, 104, 110-116, 121-125, 127-135, 138, 141, 143, 146, 149-156, 158, 161-164, 172, 205, 226, 229, 235-238
XIV. Lui 57, 63-64, 168
Yakubi 27, 34, 47-48, 65
Yavuz Sultan Selim 37
Yunanistan 94, 110, 160, 212
Zamantı (Pınarbaşı) 30
Ziya Paşa 135